

valóság

A TARTALOMBÓL

Pokol Béla – Simon János: Szuverenisták és integristák az új Európai Parlamentben
A 2019. májusi EP-választások esélyei

Dr. Prieger Adrienn – Dr. Klemm Dávid:
Brexit vagy brexin, visszafordulhat a kilépési szándék?

Erős Vilmos: A „populus” bővületében
(Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) III.

Gáspár Zoltán Ernő: Az új rendszerfilozófia lehetősége. A nyugati filozófia továbbélésének feltétele

Vizvári Béla: A magyar felsőoktatás szerkezeti problémái

Varga Csaba: Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)

Udvarvölgyi Zsolt: Stein Auréla, a világhírű Kelet-kutatóra emlékezve

Kapronczay Károly: Mi történt Magyarországon 1918 novemberében
Tallózás a korabeli magyar sajtó híryanagában

Farkas Attila: Az egyetlen ész filozófusa:
könyv Immanuel Kantról

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. május LXII. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Livia

Szuverenisták és integristák az új Európai Parlamentben A 2019. májusi EP-választások esélyei

(Fő törésvonal az EU-n belül) Az Európai Uniót sürgősen meg kell reformálni, és a szükséges intézkedéseket közvetlenül a 2019 májusában esedékes EP-választások után meg kellene tenni! Ebben lényegében egyetértés van a politikai pártcsaládok között, talán csak az EU jelenlegi vezetésében vannak kételyek ezzel szemben (Bogár 2016; Pöttering 2017; Flores 2018: 43–72; Pokol 2019). Ezt még az EU-bürokrácia jelenlegi csúcsvezetésével szoros kapcsolatban álló amerikai tőzsdéspekuláns, George Soros is látja. Több nyilatkozatában is hangsúlyozta, hogy „az Európai Unió létezésében van válságban. Minden, ami elromolhatott, elromlott.” (Soros 2018). Sőt, még ennél erősebben is fogalmaz, amikor azt is állítja, hogy „az EU jelenlegi vezetése most leginkább az összeomlás előtt álló Szovjetunió vezetésére emlékeztet”, és hogy „a reformokat a rendszer szívénel kell kezdeni” (Soros 2019).

A politikai erőknél az átalakítások előtt egy kardinális kérdésben meg kell egyezniük, s ez így hangzik: Milyen Európában akarunk élni a 21. század első felében, s ehhez milyen szövetségi rendszerre lesz szükségünk: decentralizáltra vagy centralizáltra; tagállamok laza konföderációjára vagy inkább egyetlen szövetséges államra? (Whitehead 2000; Simon 2015; Pöttering 2017)

A kérdésre adott válaszok egyben mutatják azt a fontos törésvonalat is, mely ma kettéosztja Európát, egyrészt azokra az államokra, melyek meg akarják tartani önállóságukat, másrészt azokra, melyek a hatásköreiket fenntartás nélkül átadnák Brüsszelnek. Némi leegyszerűsítéssel az egyik csoportot nevezhetjük szuverenistáknak, a másikat föderalistáknak. Nézzük meg közelebbről milyen lényeges különbségek vannak a szuverenisták és a föderalisták között!

A szuverenisták ragaszkodnak a nemzetek önrendelkezési jogához és az EU által is deklarált demokráciát erősítő alapelvhez, a szubszidiaritás elvéhez. Hangsúlyozzák, hogy olyan független államok szövetségét akarják létrehozni, ahol minden egyes tagállam megőrzi szuverenitását, rendelkezik az államiság minden alapfeltételével. Így továbbra is meg akarják tartani a külügyet, a belügyet, a hadügyet, a törvényhozást, az adóügyet, az igazságügy területén a döntési kompetenciákat, ragaszkodnak a nemzeti kultúrához, az anyanyelvhez, és a nemzeti jelképekhez is (címer, zászló, himnusz, ünnepnapok). Az együttműködés során az egyes tagállamok hatáskörében maradnak az állami szuverenitás legfontosabb jogkörei, s a köztük lévő együttműködést nem a hatáskörök egy részének fölfelé – Brüsszel felé – delegálásával oldják meg, hanem a megválasztott kormányok képviselői révén biztosítják, mégpedig az érdekegyeztetésre épülő politikájukkal, meghatározott képviseleti, kormányközi intézményekkel és hatékony eljárási jogi szabályokkal. A 27-ek EU-ja lényegében ma lényegében így működik. A szuverenisták egyrészt ezeket a kereteket szeretnék megtartani a jövőben is, másrészt bizonyos kompetenciákat még szeretnének visszaszerezni az EU-tól. A magyarok, és az őket képviselő Orbán-kormány is a szuverenisták élharcosai közé tartoznak.

A *föderalisták* ezzel szemben nagyobb centralizációt akarnak, hatásköröket kívántak elvonni 2010 után, de főleg Jean-Claude Juncker 2014-es az Európai Bizottság elnökének való beiktatását követően. Azóta az EU felső vezetésében megerősödtek azok az erők, melyek Európában a hatalom brüsszeli centralizálására – más olvasatban a szövetségi rendszer föderalizálására – törekednek. A folyamatot lényegét úgy is fölfoghatjuk, ahogy a belga társadalomtudós M.G. Luyckx látja: „Brüsszel véget vet a piramis-struktúrának, s relativizálja a nemzetállamot.” (Luyckx 2018) Az EU szocialista és liberális pártcsaládjai egymással összefogva többséget alkotnak az EP-ben, és Juncker, valamint Merkel hatására 2014-től folyamatosan befolyásuk alá vonták a néppártiak liberális szárnyát is (pl. a német Merkel-vonalat és a Benelux Juncker-vonalat, valamint a skandináv liberális néppártiakat), így ők határozták meg az EU politikai irányvonalát is. Intézkedések sorozatával – szinte észrevétlenül – mind erősebb integrációs képződményre akarják alakítani a szövetségi rendszert, ha úgy tetszik csöndesen, szinte lopakodva „föderalizálják”.

A folyamat lényege, hogy a brüsszeli bürokraták jogköröket vonnak el a nemzetállamoktól azok előzetes hozzájárulása nélkül. Ezt célozta többek között az egységes külpolitikai kialakítására törekvés, az adópolitika tervének elkészítése, az egységes migrációs politika vagy az egységes alkotmányozás és jogrendszer kialakításának megfogalmazott igénye. A brüsszeli bürokraták centralizálási törekvése mögött valójában a német-francia tengely áll, őket kiegészítik a Benelux államok. A legfontosabb céljuk, hogy Nyugat-Európa „centrum-Európává” (C-Eu) váljék és saját érdekeiket domináns európai érdekeként fogalmazzák meg, majd rákényszerítsék a közép- és dél-európai országokra is. Ez az ún. „birodalmi gondolkodás” lényege, melyet a C-Eu államok a múltjukból nemcsak megőriztek, de a mai napig gyakorolják, sőt politikai gondolkodásuk központi elemét képezik. Tennék ezt akkor is, ha azoknak kifejezetten más az érdekük. A C-Eu el akarja érni, hogy az ő szándékainak és érdekeinek megfelelő politikát szolgáló módon kövessék az EU-hoz később csatlakozott közép-európai országok is (pl. Oroszország- vagy Kína-politikájukban, vagy a migrációhoz való viszonyukban). A C-Eu domináns szerepének erősödését már mutatja, hogy a többségi akaratot ott is kötelező érvényűvé akarja tenni, ahol eddig csak az egyöntetű döntés volt kötelező. Ezzel együtt mindent megtesznek az egyes országok vétőjogának törléséért. Különösen nagy lendülettel munkálkodnak a migrációs ügyek támogatásában, illetve a szolidaritás elvére hivatkozva annak kötelezővé tételében (pl. a kvóta-rendszer, vagy az ENSZ migrációs csomagjának kötelező elfogadásában). Az elmúlt időszakban megjelent a határvédelem brüsszeli központból való irányításának szándéka is az ún. Frontex szervezeten keresztül.

A politikai centralizáció egyik kísérőjelensége a kultúrában az ún. homogenizációs törekvés. Ennek során nemcsak az egyes országok jogköreinek csorbítására törekszenek, hanem több szinten is érvényesíteni akarják a nemzeti kisebbségekkel szembeni folyamatos homogenizálást, ami asszimilációhoz vezet. A nyugati gyökerű neoliberais szemlélet és jogelv az emberi jogok fontosságát csak individuális szinten ismeri el és védi, kollektív kisebbségi szinten nem. Például nem ismeri el a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatáshoz való jogát, vagy a kollektív vallásgyakorlási jogát. (Lásd erről: pl. a Velencei Bizottság is ebben a szellemben ítélkezik).

(Független államok vagy szuverén államok integrációja) Megoszlanak a vélemények arról, hogy létezik-e független államok integrációja vagy helyesebb inkább szuverén államok együttműködéséről beszélni? Tény, hogy az EU, mint integrációs rendszer még távol áll a föderális rendszertől, ahol a tagállamoknak több joga is hiányzik, illetve egy

közös hatalmi központhoz van delegálva (pl. a közös a hadserege, a nyelve, a pénze, himnusza, címere stb.).

Bár kétségtelen, hogy már történtek ez irányú egységesítő intézkedések pl. a migrációpolitika, az adópolitika, a jogrendszer, az oktatási rendszer és az igazságszolgáltatás területén. Sőt már a külpolitikában is többször megjelent a C-Eu, egy nyomáscsoport érdeke mint általános EU-s érdek, amit a V4-ek eddig sikeresen elhárítottak, ha az ő érdekeiket sértette. A kiteljesedett föderációs képződményre több példa is van: pl. az Amerikai Egyesült Államok, a Mexikói Egyesült Államok, vagy az Oroszországi Föderáció.

Tanulságos ebből a szempontból az EU-n kívül álló Oroszország elnökének, Putyinnak a szuverenitásról szóló eszmefuttatása. 2019 februárjában, amikor V. Putyin találkozott A. Lukasenko fehérorosz elnökkel, akkor Putyin fölvetette a két ország föderatív unióját, mégpedig a következő érvekkel: „Egyszerűen nem léteznek a világon teljesen független államok. A modern világ egy kölcsönösen függő világ. Az Európai Parlament több megkötő intézkedést hoz a tagállamok számára, mint valaha a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa a Szovjet Köztársaságoknak. Ez nem függés?” – tette fel a költői kérdést Putyin. Majd arra hivatkozott, hogy az amerikai katonai telepítések Európában aláásták a nemzeti szuverenitást. „Gondolják, hogy az európai országokból származó emberek tényleg azt akarják, hogy amerikai középtávú rakéták jelenjenek meg Európában? Nem, ezt senki sem akarja, de csendben elviselik. Hova lett a szuverenitásuk? Úgy néz ki, hisznek abban, hogy a végső, általános számításban érdekelték egy olyan szervezetben, amelybe befektették szuverenitásuk egy részét” – mondta Putyin. Majd áttérve az orosz–belorusz kapcsolatokra emlékeztetett rá, hogy „a fehéroroszkok sosem kérték, hogy legyenek függetlenek, ezt csak Jelcin erőltette rájuk, amikor felbomlasztotta a Szovjetuniót, annak érdekében, hogy megdöntse Gorbacsovot, és átvegye az irányítást Moszkva felett. ... most azonban végre lehetőség lenne rá, hogy együtt egy Orosz–Belorusz Konföderációt alakítsanak, csak hogy egy ilyen uniónak éppen maga a belorusz elnök a legfőbb akadálya.”

Lukasenko zavarba jött, s válaszában homlokát törölgetve mentegetőzött, hogy ő ugyan hajlandó lenne visszaadni a fehéroroszkok függetlenségét Oroszországnak, amivel elméletileg lehetővé válna egy önkéntes orosz–fehérorosz konföderáció. De úgy látja, hogy a szuverenitás nem tőle függ, hanem az ország polgáraitól, és bizony „erre még a fehérorosz emberek nem állnak készen”. (Russia inside 20-02-2019).

Nos, az Európai Unió is (még) nagyon távol áll egy Európai Egyesült Államok rendszerétől, és az államok többsége nem is támogatná szuverenitásuk föladását és e formáció megalkotását. Tartózkodásuk oka jelentős mértékben az érdeksérelemtől való félelem. Tartanak az erős nyugati nyomástól, az ún. „centrum-Európa” (C-Eu) dominanciájáról, mely őket félperifériára vagy gyarmati alávett szerepre kárhoztatja. Márpedig az egykori nagy gyarmattartó országok (franciák, hollandok, németek, belgák) gyarmatosító mentalitása még ma is kísért úgy a politikában, mint a gazdaságban.

(Kik az Európa-pártiak, akik centralizálnak vagy akik decentralizálnak?) Már az elején rögzíteni kívánjuk, hogy félrevezetőnek és tévesnek tartjuk azt a koncepciót, mely szerint a hatalom koncentrációja Brüsszelben egyidejűleg növeli az EU erejét is (Simon 2015; Shedlock 2019; Pokol–Simon 2019). E tévedés oka, hogy hibás maga a kiindulópont, vagyis az állítás mélyén olyan téves föltételezések húzódnak meg, melyeket a valóság nem igazol vissza (Harsányi 2018). Téves az a kiindulás, hogy maga a centralizáció folyamatos növelése egyben növeli is egy olyan összetett demokratikus

integráció erejét, mint az Európai Unió, így tehát tévesek azok a széles körben elterjedt következtetések is, melyek szerint aki centralizálni akarja a hatalmat a senki által meg nem választott brüsszeli bürokrácia kezében, az demokratikus is és Európa-párti is; aki pedig ez ellen van, az antidemokratikus és Európa-ellenes (Dennison and Zerka 2019; Shedlock 2019; Slavoj Zizek 2019).

Lényegében ez a felfogás egy implicit fogalmi csúsztatást hajt végre, amikor a közös Európának csak a föderális Európát fogadja el, s ezzel szemben a nem föderális alapút, vagyis a nemzetállami alakulatok szövetségére épülő Európa híveit, a szuverenistákat Európa-ellenesként bélyegzi meg. Hogy ez az állítás mennyire hamis, azt maga a Római Szerződés bizonyítja, mely rögzítette, hogy olyan közös integrációt kell létrehozni, mely az európai államok szövetségén alapul. A Luxemburgi Uniók Bíróság bíráinak 1962–64-es puccszerű döntései (Van Gend en Loos és a Costa v Ennel) révén azonban az Unió elindult egy fél-föderációt jelentő irányba. Alec Sweet Stone 2012-es cikkében e döntéseket bírói államcsínynek nevezte: „*juridical coup d'état*”. (Lásd erről: Stone 2007; Pokol 2019.)

Álláspontunk szerint a hatalom centralizációja a diktatúrákban ugyan rövid ideig növelheti a rendszer erejét, de hosszabb távon növeli a vele szembeni ellenállást is, s ez a hatékonyság rovására megy, törekennyé teszi magát az egész rendszert. Erre kiváló példa a kelet-európai volt kommunista államok története (Barnes–Simon 1999; Whitehead 2016). Demokráciákban a hatalom egyirányú mozgása, vagyis centralizációja még nagyobb problémákat okoz, mert az erőközpont nem választott és nem számonkérhető, így egyrészt rontja a demokrácia minőségét, növeli a demokrácia-deficitet, másrészt nehezíti az adaptációs és innovációs képességet, így az egész rendszert rugalmatlanná, törekennyé teszi. Ezzel szemben a lokalitás szabadsága, vagyis az államok és nemzetek önállósága, az autonómia megtartása segíti a „subside”, lokális elemek kiteljesedését, vagyis erősíti a hatékonyságot, ösztönzi a kreativitást, az alkotást, melyek évszázadok óta Európa alapvető értékei. Az államok egyöntetű akarata nélkül a hatalmi szférában semmilyen hatáskört nem vonhat el, mert ha ezt hozzájárulásuk nélkül megteszi, akkor ugyanolyan piramis alakú rendszert építene ki, mint amelyet valamikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága hozott létre.

Természetesen elfogadjuk azt, hogy önmagában egy általánosan kimondott igazságelv legtöbbször kevés, ha nem kapcsolódik hozzá a konkrét helyzet körülményeinek ismerete. Mindenesetre fontosnak tartjuk kijelenteni, hogy az Európai Unió jövőjéről szóló vitát téves útra viszi az, aki a legfőbb törésvonalat az Európát támogatók és Európai-ellenesek között látja, ahol az előbbi csoportba a centralizáció híveit sorolják, az utóbbiba pedig annak ellenzőit.

Az nem meglepő, hogy politikusok és politikailag elkötelezett újságírók esetében gyakran előfordul ez a megközelítés, amit tekinthetünk az ellenfelek megbélyegzésének is. Ha a magukat objektív közvélemény-kutató cégek is ilyen hamis kiindulási pontból elemzik a valóságot és osztják ketté tévesen a politikai erőket Európában, az már nagyobb gondot okoz, hiszen ezáltal kérdésessé teszik kutatásuk objektív jellegét is (Dennison and Zerka 2019). Tegyük hozzá, hogy például a britek sem voltak EU-ellenesek, de amikor a Juncker vezette brüsszeli bürokrácia akarata ellenére olyan dolgokat akart rájuk kényszeríteni, melyek súlyosan sértették érdekeiket, akkor a demokratikus rendszerek számára legtermészetesebb módon népszavazást írtak ki az EU-ból való távozásról.

Összességében tehát az a kérdés, hogy hosszabb távon konföderális Európát akarunk-e (szuverenisták) vagy föderális Európát (integristák), a hétköznapi szinten és rövid távon úgy jelenik meg, hogy maradjon-e meg a tagállamok nagyobb önállósága, szuverenitása, vagy induljon el Brüsszel egy centralizáltabb hatalom irányába. A törésvonal

legdirektebb megjelenését az EU-n kívülről jövő, (illegális) migrációhoz való viszony mutatja. Mindebből világosan látszik, hogy a soron következő EU-választások legfőbb tétje az, milyen Európát akarunk? Szuverén országok illegális migráció nélküli Európáját, ahol a családok támogatására építik a jövőt, vagy inkább centralizált Európát, mely a brüsszeli képviselőkre és bürokrátákra támaszkodva a nem-keresztény migránsok tömegeivel akar népességcserét Európában. Véleményünk szerint ma Európában ez a legerősebb törésvonal (cleavage), mely meghatározza a kontinens jövőjét. Ezzel pedig már választ is adtunk arra a leegyszerűsített kérdésre, hogy mi a választások legfontosabb tétje.

Nevezzük ezt a folyamatot az „Európáért való küzdelem”-nek. Az Európáért való küzdelem első nagy csatája az EU-s képviselői választásokon dől el 2019 májusában. De mielőtt erre kitérnénk, még egy alapkérdésre válaszolnunk kell, arra, hogy kik állnak a barikád két oldalán és hogyan nevezhetjük őket.

(A barikád két oldala) A fentebb leírtakból következik, hogy a törésvonal két oldalának olyan elnevezést kell adnunk, melyet mindkét fél elfogad magára nézve, mely nem tartalmaz értéket vagy minősítést, és a reális folyamatokkal összhangban van. Kik állnak a barikád két oldalán? Kijelenthetjük, hogy a két oldalnak nincsen általánosan elfogadott megnevezése, harc folyik a címkézésért.

Vannak, akik eleve nem fogadják el ezt a törésvonalat, s helyette egyszerűsítetten lokális–globális ellentétéről beszélnek, vagy periféria és centrum közti szakadékról. Mindkét megközelítés tartalmaz igazságokat, de túlságosan leegyszerűsítőnek tartjuk őket. Annak tudatában, hogy a megnevezések jelentős része bizonyos értéktartalmat is hordoz magában, körültekintően kell eljárni, amikor a törésvonal oldalát megnevezzük. Lehetőleg olyan nevekkel kell ellátnunk, melyeket maguk az oldalak képviselői is vállalnak, ezért is kerüljük a minősítéseket tartalmazó dichotómia-párok használatát, melyek már magukban dehisztálóak akár egyik, akár mindkét oldal számára: pl. nacionalisták és kozmopoliták, lokalisták és globalisták, antieuropanisták és európeérek stb., mert ezek téves állítások és hamis következtetések levonására is vezethetnek. (Bershidsky 2019). A magukat Európa-párti pártoknak nevező baloldali centralisták belesnek abban a csapdába, melyet számukra az általuk Európa-ellenesnek nevezett pártok állítottak, mert a liberálisok, a zöldek, és több baloldali párt is úgy közelíti meg a választásokat, mint a kozmopoliták és a komunitáriusok közötti, a globalisták és a patrioták közötti harcot. (Leonard 2019) Ez a politikai keret címkézett, s így eredeti szándékától eltérően minden valószínűség szerint leginkább csak az erősödő euroszeptikusokat fogja segíteni.

Az általunk javasolt megnevezés a törésvonal két oldalára így hangzik: szuverenisták és integristák. Az előbbin a tagállambarát állásponton lévőkét értjük, az utóbbin a brüsszeli centralistákat. A szuverenisták állambarátok, akik magukat nemzeti szuverenistáknak vagy patriotáknak tartják, míg a föderalistákat magukat integracionalistáknak vagy uniópártiaknak nevezik. A különböző megnevezések mögött eltérő utak, eltérő eszközök, eltérő célok állnak, és természetesen más-más erőcsoportok, politikai pártok a hordozói.

Közkézen forog azonban egy olyan negatív tartalmú megnevezés, melyet paradoxon módon mindkét fél használ a másik kategorizálására, s ellehetetlenítésére, ez az Európa-ellenesség. Mindkettő azt állítja magáról, hogy ő erős Európát akar, miközben a másik szétzilálja Európát. Az azonos szándékot nem vitatjuk el egyik féltől sem, de az nyilvánvaló, hogy az annak megvalósításához vezető utak nagyon is eltérőek, így az eredmények is. A szuverenisták szerint az integristák azért Európa-ellenesek, mert a centralizációval és a migrációval szétzilálják a kulturálisan egységes hagyományok-

kal bíró helén-zsidó-keresztény gyökerű Európát. Ugyanakkor a velük szemben álló integristák szerint inkább a nemzeti erőkre támaszkodó szolidaritás-nélküliek és a migrációellenes nacionalisták a gátjai az erős Európának. Leggyakrabban az újságírók és a politikusok használják a kifejezést, és gondolkodnak ilyen értékekkel terhelt dichotóm párokban, de az utóbbi időben néhány közvélemény-kutató cég vezetője is átvette tőlük e fogalmi rendszert (Dennison and Zerka 2019).

Természetesen nemcsak a tagállamok kormányai oszlanak meg e fontos törésvonal mentén, hanem az egyes országokon belüli politikai pártok is. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg országonként a politikai pártok szintjén, hogy milyen esélyük van az egyik, és milyen esélyük a másik koncepciót támogató pártoknak, hogy képviselőket küldjenek az EP-be. Vagyis a kérdésünk az, hogy hogyan alakulnak majd az erőviszonyok, arányok a nemzeti önállóságot megőrizni akaró migrációellenes szuverenista pártok és a nemzetek összefonódását erősíteni akaró migrációpárti integracionalisták között?

(Az EU-s képviselők májusi választása) Az európai képviselői választásokat ötvenévente tartják meg. A legutóbbi választásra 2014. május 22–25. között került sor. A következő választás a 2019. május 23–26. közötti időszakra esik, minden tagállam maga határozza meg a pontos időpontot.

Az európai parlamenti választásokat korábban az egyes tagállamok választási szabályai és nemzeti hagyományai szerint bonyolították le, de voltak közös uniós szabályok is. 2015-ben az Unió összes tagállamában egységesítették az EP-képviselők választását, azzal a kettős céllal, hogy csökkenjenek a különböző uniós országok polgárai közötti egyenlőtlenségek és az egész rendszer is átláthatóbb, ellenőrizhetőbb legyen (Jaansalu 2018).

A képviselői helyek elosztását az európai uniós szerződések határozzák meg. A nagyobb népességgel rendelkező országoknak több képviselőjük van, mint a kisebbeknek, ám ez utóbbiaknak több képviselőjük van, mint a szigorúan vett arányosság szerint lehetne. Ez a rendszer a „csökkenő arányosság” elvén alapul. Minden tagállam adott számú európai parlamenti képviselőt választhat, összesen 705 képviselőt. Az egyes országok küldöttségeinek létszáma a 6 főstől (Málta, Luxemburg, Ciprus) a 96 fősig (Németország) terjed. A 73 brit képviselő távozása miatt az európai parlamenti képviselők és a Tanács megállapodtak abban is, hogy a 2019-es választásoktól kezdve 751-ről 705-re csökkentik a képviselők számát. A csökkentés következtében képviselői helyeket lehetne fenntartani az Unió lehetséges jövőbeni bővítésének esetére (pl. Szerbia, Montenegró részére).

(A kutatás módszertana) Európában az eszmék csatája az EP-választások után is folytatódni fog arról, hogy milyen Európát szeretnék a közeljövőben. Azonban a 2019. májusi megmérettetés évekre előre, nagyban meg fogja szabni e csata határait. Általánosan elfogadott, hogy 2019 májusában a kulcsfontosságú választási küzdelmek a legnagyobb országokban lesznek: Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Lengyelországban és Spanyolországban, amelyek összesen több mint 50%-át teszik ki az összes képviselői helynek.

Milyen trendet jeleznek a közvélemény-kutatások a pártcsaládok közötti erőviszonyok alakulásáról? A válasz megadásához az elmúlt hónapokból származó közvélemény-kutatási adatokat gyűjtöttünk össze. Az 1. számú táblában a 2018-as állapotokból indulunk ki, s benne az akkor adott európai pártcsaládok (pártcsoportok) szerepelnek. Az esetleges későbbi pártszakadásokat, kizárásokat, és újonnan alakuló csoportulásokat

már nem vettük figyelembe. A táblázatban az egyes pártok választói támogatottságát vesszük alapul és az adatokat pártcsaládok szerint idősorban közöljük a 2018. november és 2019. február közötti időszakra vonatkozóan (1. sz. tábla).

1. sz. tábla: A pártcsaládok preferenciáinak alakulása közvélemény-kutatási adatok alapján (2018 novemberre és 2019 februárja között)

Forrás	GUE/ NGL	Greens EFA	S&G	ALDE	EPP	ECR	EFDD	ENF	Far right	Far left
19-11 2018	52	52	187	68	217	75	41	37	-	-
23-12 2018	53	45	136	70	188	43	36	57	38	3
02-03 2019	50	43	136	71	190	41	34	59	42	3

(Forrás: *Parlameter 2018 poll; Kantar Research Institute 2019*)

Az egyes országokban végzett közvélemény-kutatási adatok alapján az egyes pártok választói támogatottságát vesszük alapul, majd a meglévő adatokat nem pártcsaládok alapján értelmezzük, hanem a fő törésvonalhoz való viszony alapján, tehát aszerint, hogy az adott párt magát inkább szuverenistának vagy inkább integristának vallja-e.

(*Brexit utáni újrendeződés – elvi megközelítés*) Jelen tanulmányunk egyik célja a jövőbeni EP várható összetételének leírása, mégis nem ez a legfőbb célunk, ezzel nem elégszünk meg. Arra keresünk választ, hogy várhatóan milyen erőviszonyok alakulnak ki a legfontosabb törésvonal mentén: a szuverenisták és az integracionalisták között. Ez a megközelítés pedig szétfeszíti a pártcsaládok kereteit, mert bizonyos pártok esetében a pártpreferenciák keresztbe metszik egymást, ezért nekünk le kell mennünk közvetlenül a pártok szintjére, mert stratégiai céljaik alapján kell őket csoportosítanunk, figyelembe véve, hogy mennyi képviselőt tudnának az EP-be juttatni.

Azt láttuk ugyanis, hogy a pártcsaládok tagjai nem egyformán viszonyulnak a brüsszeli centralizációhoz, mert ugyanazon pártcsaládon belül is megosztó lehet a fő törésvonal. Erre legjobb példa a Néppárti Frakció (PP), ahol egymásnak feszül egyik oldalról egy brüsszeli centralizációt erősen támogató liberális vonulat, másik oldalról pedig egy azt erősen ellenző keresztényszociális (kereszténydemokrata) vonulat. Másrészt arra is több példát találunk, hogy egy dichotóm ideológiai dimenzió két ellenkező pólusán álló párt is kerülhet egy oldalra. Például léteznek a baloldalon is és a jobboldalon is szuverenisták, olyan pártok, melyek a nemzetük szuverenítéséhez erősen ragaszkodnak, de ugyanúgy mindkét oldalon létezhetnek az EU centralizálásán fáradozó integristák is. Ezért nem a pártcsaládok szintjén kezdjük az elemzésünket, hanem az egyes államok polgárainak pártpreferenciáinál.

Szakértők többsége egyetért abban, hogy az EU megújításra szorul. Elmaradt a brexit okainak elemzése, és csak kevesen keresték a kiválás felelőseit az EU politikájában, pedig talán így megelőzhető lenne, hogy a britek példáját további tagállamok is kövessék. Nem hiszünk abban, hogy Juncker „isiász betegsége” elegendő magyarázatot adna a sok kudarcra, melyek az EU úttévesztéséhez és válsághoz vezettek. Vannak, akik a Juncker–Timmermans–Verhofstadt hármast hibáztatják, mások a Merkel–Macron

vonulat. Valószínűleg még hosszabb időre, több és mélyebb elemzésre lesz szükségünk ahhoz, hogy reális képet kapjunk a problémák gyökereiről, az elhibázott taktikai és stratégiai lépések okairól és felelőseiről. A valós mérleg elkészítése még várat magára! (Kiszelly 2019, 77–92)

Először nézzük meg, hogy országonként milyen mértékben támogatják az emberek országuk EU-ban való bennmaradását, hiszen megítélésünk szerint a brexit népszavazás óta ez a kérdés is sokkal nagyobb figyelmet érdemel. Az egyes tagállamokban végzett közvélemény-kutatások eredményeit a következőképp csoportosíthatjuk. A bennmaradást akarók, illetve a kilépést elutasítók alapján a tagállamok között az alábbi csoportok alakultak ki (2. sz. tábla).

2. sz. tábla: Az EU-ban bennmaradni és távozni akarók megoszlása országonként (5 csoportba rendezve)

I. Benn akarnak maradni:

1. **Masszív** támogatók: minden fenntartás nélkül tovább: 81–90%
– svédek, írek, németek
2. **Nagy többségében** támogatók: a többség: 71–80%
– lengyelek, spanyolok, portugálok, dánok, hollandok, belgák
3. **Kisebbséggel** bennmaradni akaró országok: a kis többség 10–20%,
ami a lakosság 61–70%-a
– magyarok, románok, franciák, észtek, litvánok, lettek, finnek
4. **Alig** van bennmaradási többség (51–60%)
– szlovákok, osztrákok, bolgárok, horvátok, görögök, ciprusiak

II. Távozni akarnak:

5. **Kilépni** akaró többség (csak 41–50% maradna benn): csehek, olaszok

Figyelemre méltó, hogy a tömegesen bennmaradni akarók (az 1. és a 2. kategória) között csak nyugat-európai országok vannak, ami azt is jelzi, hogy jelenleg a C-Eu országai érzik magukat az integráció legnagyobb nyerteseinek. Velük szemben az újonnan csatlakozott országok – a lengyelek kivételével – csak a „Kisebbs” és az „Alig” kategóriába kerültek (vagyis 50-70% között a 3. és a 4. kategóriában). A legmagasabb a lengyelek és a magyarok Európa-identitása, ami jelentős mértékben a több éves kormányzati munkának is köszönhető. Éppen ezért még nagyobb anakronizmus, hogy e két ország ellen akarják megindítani a 7-es cikkely szerinti kötelezettségszegési eljárásokat.

Valószínűleg a választások után az EP új vezetésének és nagy nyomáscsoportjainak sok mindent újra kell majd gondolnia ebben a vonatkozásban is. A többi 21. században csatlakozott országban viszont veszélyesen magas az elégedetlenség, a fenntartásokkal élők aránya, ami szintén megoldásokat igényelne. A csehek és az olaszok esetében többségben vannak a kilépni akarók, akik tehát úgy gondolják, hogy ha kívül lennének, jobban menne nekik. Ez arra is figyelmezteti az EU vezetőit, hogy nagyobb figyelmet kell szentelniük ezen országok irányába, nemcsak a politikai és a gazdaság teljesítmények miatt.

(Választási esélyek az egyes országokban) Amikor az EP-választási esélyeket kalkuláltuk, akkor néhány dologra tekintettel voltunk. Ha a britek elszakadását tényként kezeljük, akkor 51 fővel kevesebb képviselő lesz az Európai Parlamentben. Így az EP-képviselők száma 705 főre csökken. A következő elemzésünk ezt az alaphelyzetet veszi figyelembe, és ennek alapján kalkulálja az egyes uniós államok képviselőinek várható létszámát.

Az egyes országokban 2018 november–decemberében és 2019 januárjában végzett közvélemény-kutatási adatokat raktuk össze és elemezzük az általunk leírt törésvonal mentén. A képviselők várható létszámát az országok képviselőinek száma szerinti csökkenő sorrendben közöljük (3. sz. tábla).

Azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az általunk készített választási előjelzés egy meghatározott időszakban tükrözi a közvélemény preferenciáit, olyan közvélemény-kutatásokra alapozódik, melyek fél évvel a választások előtt készültek. Bár azóta több ország esetében is voltak kisebb változások, melyek növelik a bizonytalanságot, de ezek eredménye összességében többé-kevésbé kiegészíti egymást a májusi végeredmény tekintetében. Nézzük meg legalább az öt legtöbb képviselővel rendelkező országot, hogy esetükben hol képlékenyek még a választók pártpreferenciái, hol lehetnek még nagyobb változások a május végi EP-választásokig! (3. és 4. sz. tábla).

Németországban a 2019. januári állapotok szerint 6 párt esélyes az 5%-os küszöböt átlépni, s bekerülni az EP-be. A CDU–CSU 29,7%-on áll, és ezzel 28 képviselői helyet szerezhet, de könnyen előfordulhat, hogy 30% fölé kerül, s azzal akár 30 mandátumot is elérhet. A legnagyobb bizonytalanság a bevándorlásellenes AfD esetében érzékelhető, jelenleg 14,1%-on van, de közvélemény-kutatók sok rejtőzködő szavazót kalkulálnak, tehát esetükben lehet magasabb is, ha a választók elég motivációt éreznek, hogy elmenjenek szavazni.

Franciaországban már évek óta nagy forrongás van a pártok környékén, leszakadások és összeroppanások jellemzik a politikai versenytér, illetve rövid idő alatt sikeres új pártok jöttek létre és tűnhetnek el (pl. Macron korábban átütő sikert elért LREM pártja, azóta részben megroppant). Így még a következő hónapokban is lehetnek eltolódások májusig a közvélemény-kutatások által most mért adatokhoz képest. A legnagyobb bizonytalanságot a „sárgamellényesek mozgalma” okozza, mert ugyan most még a társadalom 70%-a szimpatizál velük, de nem tudjuk, hogy majd önállóan elindulnak-e vagy pedig valamelyik más párthoz csatlakoznak-e, esetleg fölaprózódnak a kormányellenes erők között. Megszüntették az ország korábbi nyolc választókerületre osztását, és csak egyetlen országos lista lesz a 2019-es EP-választásokon, melyen marad az 5%-os küszöb a képviselői mandátumhoz jutásban és a 3%-os küszöb a kampányköltségek visszatérítéséhez. Az IFOP-Fiducial 2019. januári felmérése szerint 6 párt lépne át a küszöböt, de nincsenek köztük a hagyományos szocialisták (PS), akik jelenleg csak 4% körül állnak. A francia választók a bizonytalanság egyik legnagyobb forrását jelentik.

Olaszországban 5 párt kerülne be az EP-be. Meg kell jegyeznünk, hogy az 5 Csillag Mozgalom (M5S) magát nem tartja jobboldali pártnak, de határozottan bevándorlásellenes. Elemzők többnyire a kormányzó erők előretörését valószínűsítik, sőt nem tartják kizártnak, hogy májusig tovább erősödnek a hagyományos (ellenzéki) pártok rovására. A korábbi szenátusi elnök, Pietro Grasso által 2017-ben alapított párt, a LeU 2018 végén a belső viszályok miatt lehanyaglott, és most a 2019. januári felmérések szerint a szavazatok 2,8%-t kapná, ami a 4%-os küszöb miatt nem jelent képviselői helyet. Az olaszok is okozhatnak némi meglepetést, ami ma még nem látható.

Spanyolországban a 2019. januári felmérések szerint 6 pártnak van esélye bekerülni. A PSOE az Európában összeroppanó régi szocialista pártok között ritka kivételként még jól tartja magát, s 22,8% szavazattal 15 képviselői helyet szerezhet meg. A Vox felfutóban levő radikális jobboldali szuverenista párt, mely hónapról hónapra erősíti szavazóbázisát, és a legutóbbi felmérések alapján 13%-on áll, s ezzel 8 képviselői helyre számíthat, de később még erősebb is lehet. Az AR, vagyis a Republics Now és a baloldali szuverenista tömörülések szövetsége, a katalóniai és a baszk szuverenista

baloldali tömörüléseket, valamint a galíciai nemzeti blokk pártját foglalja magában. Oriol Junqueras vezetésével együtt készülnek a 2019-es EP-választásra, ők a felmérések szerint a szavazatok 5,2%-val 3 képviselői helyet szerezhetnek. A PP igen egységes pártnak tűnik, nem tartozik a harcos migrációellenes pártok közé, de fenntartási vannak, s könnyen lehet, hogy most ez taktikai okokból van így, s később megváltozik. Annál is inkább, mert ők egységesen nem szavazták meg a Magyarország-ellenes Sargentini-jelentést.

Lengyelországban messze a legerősebb párt a Jog és Igazságosság (PiS), a keresztény-nemzeti kormánypárt a januári felmérések szerint 40,2%-on áll, és ezzel 25 képviselői helyet szerezhet meg. Am a párt radikális szárnyán levő, a radikálisan keresztény Mária Rádió mögötti politikai csoportosulás vezetője, Rydzyk atya híve, Mirosław Piotrowski professzor „Valódi Európa Mozgalom” néven egy új pártot jegyeztetett be a májusi EP-választásra, és ez kb. 2-4%-ot elvihet a PiS-től, ha nem tudnak egymással megegyezni. Az SLD, a hagyományos baloldali szocialista erők maradék pártja a januári felmérések szerint 5,4%-on áll, és ezzel 3 képviselői helyet szerezhet meg, de könnyen előfordulhat, hogy nem kerül be, s akkor a PiS még több mandátumot kaphat (3. sz. tábla). 2019. február végén hat ellenzéki párt új választási szövetséget kötött. Közülük a legnagyobb a Donald Tusk vezette Polgári Platform. Az új szövetségben belül a második legerősebb Lengyel Parasztpárt az Európai Néppárt tagja, de emellett a Nowoczesna (Modern) nevű liberális párt is az ALDE frakcióhoz tartozik. A parlamenten kívüli pártok közül csatlakozott a szociáldemokrata SLD, ami viszont a szocialistákhoz tartozik. Hozzájuk még két kisebb parlamenten kívüli párt kapcsolódott: a Zöldek (az EU Zöld frakciójától) és még egy kis liberális párt, melyet Ryszard Petru közgazdász tavalay alapított. Két nagyobb ellenzéki párt maradt ki az összefogásból: a Wiosna (Tavaszi) nevű balközép erő, mely februárban alakult meg, de egyes közvélemény-kutatók máris a harmadik legnépszerűbb lengyel pártnak mérik a PiS és a PO mögött, vezetője nyíltan homoszexuális politikus, továbbá a Pawel Kukiz vezette Kukiz'15 nevű ellenzéki párt, ami az egyetlen olyan parlamenti erő, mely a kormányzó PiS-től is inkább jobbra áll. A felmérések szerint az Európa Koalíciót alkotó pártok összesen pont annyi szavazatra számíthatnának, mint a kormányzó PiS, s az újabb mérések is ezt erősítik.

Romániában a legnagyobb ellenfele a kormányzó szocialista-szociáldemokrata pártnak (PSD) a PNL (Nemzeti Liberális Párt), mely a januári felmérések szerint 23,5%-on áll, és ezzel 9 képviselői helyet szerezhet meg. A nemzeti és a liberális irányvonal között ingadozva több liberális csoportosulás összeolvadásából és szétválásából alakult ki, stabilan az EP-néppári frakció tagja, noha néhány képviselője kivált, és visszamentek a liberális ALDE frakcióba. Az ALDE 9,7%-os támogatást élvez, úgy tűnik, hogy erősödik.

Hollandiában és Belgiumban egyik párt sem képes 5 képviselőnél többet küldeni az EP-be. Ennek részben a pártrendszer is az oka, de a választói preferenciák is nagyon megosztottak és fragmentáltak. A pártok közötti átjárás nem jelent lényeges változást az EP politikai palettáján.

Csehországban három párt emelkedik ki a többi közül, mindhárom viszonylag stabil támogatottsággal. Az ANO – nemzeti-liberális kormánypárt, mely a januári felmérések szerint 31,3%-on áll, és ezzel 9 képviselői helyet szerezhet meg. Az ODS – szuverenista konzervatív párt a januári felmérések szerint 15,6%-on áll, és ezzel 4 képviselői helyet várhat, Jan Zahradil vezetésével az EP-ben az ECR-frakció fő szervezői. A Pirati – a kalózpárt, melyet 2009-ben alapítottak, balközép, liberális párt, antikorrupciós és modernizációs programmal, s a januári felmérések szerint 15,3%-on állt, ezzel 4 képviselői helyet szerezhet.

Magyarországon a Nézőpont Intézet 2019. márciusi közvélemény-kutatása szerint a Fidesz–KDNP jobbközép pártszövetség szinte teljes mértékben lefedi a centrális politikai erőteret, s Európában példátlanul magas társadalmi támogatottságot élvez. Határozott nemzeti érdekérvényesítő képessége mellett nagyon erős szociális programot valósít meg, a családok támogatásától a munka világáig. Az ellenzék széttöredezett, alkalmi szövetségeket köt és bont. Legutóbb a baloldali és liberális erők szövetsége (szocialisták, liberálisok) bejelentette együttműködését az antiszemita és cigányellenes Jobbik jobboldali párttal, ami nagy felháborodást váltott ki itthon és külföldön. Jelenleg úgy néz ki, hogy három-négy ellenzéki párt 1-2, legfeljebb 3 képviselőt küldhet az EP-be. Elemzők szerint az ellenzék szerepzavarban van, s nem képest fogást találni a kormányzó párton, így nem várható lényeges változás.

Portugáliában 5 pártnak lehetnek képviselői. A PS, mint hagyományos szocialista párt és a PSD nevű konzervatív jobbközép párt között folyik a versenyfutás, de az erőviszonyok stabilizálódtak. A januári felmérések szerint a PS 39%-on áll, és 10 képviselői helyet szerezhet, míg a PDS 25%-os támogatottsággal 6 helyre esélyes.

Svédországban 4%-os küszöb van érvényben, melynek átlépésére 6 párt lehet képes. A szociáldemokraták (S) a januári felmérések szerint magabiztosan 30,1%-on állnak, és ezzel 6 képviselői helyet szerezhetnek, tőle lemaradva még két erő kaphat 4-4 helyet, a radikális SD (19%) és a mérsékelt M (17,6%). Említésre méltó még a baloldali V, amely EU-ellenes párt (7,9%), a Kereszténydemokraták (7,7%) és a Centrum Párt (7,3%). Mindhárman 2-2 mandátumra számíthatnak.

Görögországban két nagy politikai erő érdemel kiemelt figyelmet. Az egyik az Antonis Samaras vezetésével most is az EPP-ben ülő ND (Új Demokraták), mely meglepően jól áll, s 36%-ával 9 helyre számíthat. Vele szemben áll a kormányzó SYRIZA, mely balos orientációjú, 26%-os, ez számára 7 mandátumot jelent. A választásokig már csak kisebb változások valószínűsíthetők (3. sz. tábla).

3. sz. tábla: Összefoglaló kép az EP 2019. május után várható megoszlásáról

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció-barát	Tagállambarát		Összesen
		Integracionalisták	Szuverenista jobb	Szuverenista bal	
Németország					
CDU/CSU	29.7	28			
Grüne	18.5	18			
SPD	14.9	14			
AfD	14.1		14		
FDP	9.0	9			
Linke	9.2	9			
Others	4.3		4		
Összesen		78	18	-	96

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvere- nista jobb	Szuverenista bal	
Franciaország					
LREM	21.0	24			
RN	23.0		22		
FI	9.5			10	
LP	10.0	10			
DLF	7.5		7		
EÉLV	6.5	6			
Összesen		40	29	10	79
Olaszország					
Lega	32.3		29		
5 Stelle	24.2		23		
PD	17.8	16			
Forza	8.5	8			
Összesen		24	52	-	76
Spanyolország					
PSOE	22.8	15			
PP	19.5	12			
Citizens	18.2	11			
Podemos	15.6			10	
Vox	13.0		8		
AR	5.2			3	
Összesen		38	8	13	59
Lengyelország					
PiS	40.2		25		
PO	28.1	17			
PSL	6.6	4			
Kukiz'15	6.1		3		
SLD	5.4	3			
Összesen		24	28	-	52

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció-barát	Tagállambarát		Összesen
		Integracionalisták	Szuverenista jobb	Szuverenista bal	
Románia					
PSD	27.5	11			
PNL	23.5	9			
USR	9.7	4			
ALDE	10.2	3			
RMDSZ	7.1		2		
Ro	7.0	2			
PRP	5.0	2			
Összesen		31	2		33
Hollandia					
VDD	16.2	5			
PVV	12.3		4		
GL	11.2	3			
FVD	9.4		3		
PVDA	8.6	3			
CDA	7.9	2			
PvdD	5.2	2			
D66	7.2	2			
SP	8.1			2	
DENK	3.9	1			
50plus	2,7	1			
CDU	4.7		1		
Összesen		19	8	2	29
Belgium					
N-VA	18.2		4		
PS	9.1	3			
CD&V	10.3	2			
Groen	8.9	2			
Open VLD	8.5	2			
MR	7.4	2			

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvere- nista jobb	Szuverenista bal	
Belang	6.5		1		
PTB	4.9			1	
Sp.a	6.3	1			
Ecolo	5.7	1			
cdh	3.9	1			
CSP	0.2	1			
Összesen		15	5	1	21
Csehország					
ANO	31.3		9		
Pirati	15.3	4			
ODS	15.6		4		
CSSD	6.1	1			
KSCM	6.3			1	
KDU-CSL	5.2	1			
SPD	6.2		1		
Összesen		6	14	1	21
Portugália					
PS	38.7	10			
PSD	24.7	6			
BE	8,4	2			
CDS-PP	8.3	2			
CDU	7.1			1	
Összesen		20	1	-	21
Magyarország					
Fidesz–KDNP	54.0		14		
Jobbik	13.0		3		
MSZP	11.0	2			
DK	6.0	1			
LMP	5.0	1			
Összesen		4	17	-	21

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció-barát	Tagállambarát		Összesen
		Integracionalisták	Szuverenista jobb	Szuverenista bal	
Svédország					
S	30.1	6			
M	17.6	4			
SD	19.3	4			
V	7.9			2	
KD	7.7	2			
C	7.3	2			
L	4.2	1			
Összesen		15	4	2	21
Görögország					
ND	36.0	9			
SYRIZA	26.2	7			
KA	7.6	2			
Arany Hajnal	8.2	2			
KKE	7.1			1	
Összesen		20		1	21
Ausztria					
ÖVP	34.3	7			
SPÖ	26.2	5			
FPÖ	23.0		5		
Neos	7.4	1			
Grüne	5.3	1			
Összesen		14	5		19
Bulgária					
Gerb	35.0		7		
BSP	31.6	6			
DSP	7.7	2			
Da	4.3	1			
Patriots	6.0		1		
Összesen		9	8		17

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvere- nista jobb	Szuverenista bal	
Finnország					
SPD	21.2	4			
KOK	19.5	3			
KESK	16.0	3			
VIHR	13.5	2			
PS	10.0		1		
VAS	9.4			1	
Összesen		12	1	1	14
Szlovákia					
Smer	22.1	4			
Sas	13,3		2		
OĽaNO	10.3		2		
SME	9.0		1		
L'SNS	8.9		1		
SNS	8.9		1		
KHD	6.9	1			
MOST-Híd	5,2	1			
PS	5.0	1			
Összesen		7	7		14
Dánia					
S (A)	26.2	5			
Venstre	18.3	3			
DF	17.8		3		
Against EU	9.7		1		
RV	6.8	1			
SF	5.0	1			
Összesen		10	4	-	14

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvere- nista jobb	Szuverenista bal	
Írország					
FG	31.8	5			
FF	27.6	4			
SF	18.2			3	
Labour	5.1	1			
Összesen		10		3	13
Horvátország					
HDZ	35.0	6			
SDP	18.8	3			
Zivi Zid	17.3			2	
Most	7.7	1			
Összesen		10		2	12
Litvánia					
TS-LKD	26.1	3			
LVZS	21.0	3			
LSDP	11.1	1			
TT	10.7		1		
DP-Labour	6.9			1	
LLRA-KS	5.2			1	
LSDDP	5.0	1			
Összesen		8	1	2	11
Lettország					
Saskana	27.5	2			
Par	9.1	1			
JKP	13.1	1			
V	6.0	1			
ZZS	9.3	1			
KPV	14.6		1		
Coal Na	9.2		1		
Összesen		6	2		8

Országok	Szavazatok %-ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvere- nista jobb	Szuverenista bal	
Szlovénia					
LMS	17.9	2			
SD	11.1	1			
SDS	24.6		3		
N.SI	7.7		1		
Levica	10.2			1	
Összesen		3	4	1	8
Észtország					
KE	25.4	2			
RE	23.6	2			
EKRE	20.0		2		
SDE	11.1	1			
Összesen		5	2		7
Luxemburg					
CSV	28.3	3			
LSAP	17.6	1			
DP	16.9	1			
Zöldek	15.1	1			
Összesen		6			6
Málta					
PL	63.3	4			
PN	34.5	2			
Összesen		6			6
Ciprus					
DISY	33.6	2			
AKEL	23.1			2	
DIKO	15.0	1			
ELAM	6.0		1		
Összesen		3	1	2	6

Országok	Szavazatok % -ban	Integráció- barát	Tagállambarát		Összesen
		Integraciona- listák	Szuvereni- nista jobb	Szuverenista bal	
Összesen		443	220	42	705
Mind összesen		Centralizáció- barátok	Tagállambarátok		Összesen
705		443	262		705

A 3. sz. táblából kiindulva szerkesztettük a 4. sz. táblát, amiből kitűnik, hogy bár a centralizációs folyamatot és a migrációt támogató erők várhatóan május után is erősek lesznek, mégis, befolyásuk csökken. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szuverenisták befolyása nő meg, de még mindig kisebbségben marad. Korábban jeleztünk néhány bizonytalansági tényezőt, mely hozhat lényegesebb elmozdulásokat. Az egyik forrás a civilek növekvő elégedetlensége, melyet jelentős részben a bevándorlók miatt növekvő kiadások és terhek okoznak, másrészt a bűnözés és a munkahelyi bizonytalanság. Például a dánok jogi és technikai lépéseket tesznek, hogy határt szabjanak a svédországi migránsbűnözésnek, ha kell, falak építésével is. Sokan rejtőzködnek véleményükkel, nem merik kimondani preferenciájukat, mert nem konform a hivatalos média véleményével. A bizonytalanság másik forrását maguk a pártok jelentik, amikor ambivalens üzeneteket fogalmaznak meg a választók felé, vagy a pártvezetők egymás közti konfliktusaik miatt szakítanak pártjukkal, kiválnak, új pártot alakítanak még a választások előtt fél évvel is (4. sz. tábla).

4. sz. tábla: A centralizáció- és a szuverenitáspártiak megoszlása az EU-ban (%-ban)

	Centralizációpártiak	Szuverenitáspártiak	Összesen
Németország	78	18	96
Franciaország	40	39	79
Olaszország	24	52	76
Spanyolország	38	21	59
Lengyelország	24	28	52
Románia	31	2	33
Hollandia	19	10	29

	Centralizációpártiak	Szuverenitáspártiak	Összesen
Belgium	15	6	21
Csehország	6	15	21
Portugália	20	1	21
Magyarország	4	17	21
Svédország	15	6	21
Görögország	20	1	21
Ausztria	14	5	19
Bulgária	9	8	17
Finnország	12	2	14
Szlovákia	7	7	14
Dánia	10	4	14
Írország	10	3	13
Horvátország	10	2	12
Litvánia	8	3	11
Lettország	6	2	8
Szlovénia	3	5	8
Észtország	5	2	7
Luxemburg	6	0	6
Málta	6	0	6
Ciprus	3	3	6
Összesen	443	262	705

5. sz. tábla: A legnagyobb támogatottságot élvező pártok a többpárti rendszerekben (a 30% fölöttiek 2019 januárjában)

Ország	Párt	Politikai orientáció	%-ban
Magyarország	Fidesz-KDNP	Jobbközép néppárt, kereszténydemokrata	54.0
Lengyelország	PiS	Jobbközép konzervatív kereszténydemokrata	40.2
Portugália	PS	Baloldali szocialista párt	38.7
Görögország	ND	Baloldali párt	36.0
Bulgária	Gerb	Konzervatív jobbközép párt	35.0
Horvátország	HDZ	Keresztényszociális néppárt	35.0
Ausztria	ÖVP	Kereszténydemokrata jobbközép néppárt	34.3
Ciprus	DISY	Kereszténydemokrata jobbközép néppárt	33.6
Olaszország	Lega	Jobbközép néppárt, radikális	32.3
Írország	FG	Kereszténydemokrata, konzervatív párt	31.8
Csehország	ANO	Centrista néppárt	31.3
Svédország	S	Baloldali párt	30.1

(Málta lényegében kétpártrendszerű ország, így ott egyik párt támogatottsága mindig meghaladja az 50%-ot.)

A 6. sz. tábla azt mutatja, hogy az emberek melyik országban támogatják legnagyobb arányban a szuverenitást akaró pártokat, az integristákhoz képest. Az látjuk, hogy Magyarország messze a legnagyobb arányban szuverenistapárti. Figyelemre méltó, hogy a lista első 6 helyére Olaszország mellett az 5 közép-európai ország polgárai kerültek: a magyarok, a csehek, a szlovénok, a lengyelek és a szlovákok. A V4-ek polgárai többségben egyértelműen a migrációellenes pártokat támogatják.

6. sz. tábla: A szuverenitást legnagyobb arányban támogatók az országok EP-be küldött képviselői alapján (2019. januári preferenciák alapján)

Ország	Szuverenista	Centralista	Arány
1. Magyarország	17	5	3.4
2. Csehország	15	6	2.5
3. Olaszország	52	24	2.1
4. Szlovénia	5	3	1.6
5. Lengyelország	28	24	1.1
6. Szlovákia	7	7	1.0
7. Ciprus	3	3	1.0
8. Franciaország	39	40	0.9

A 7. sz. tábla a leginkább integrista országok polgárait mutatja, vagyis azokat, akik a legnagyobb arányban küldenek centralizáció-párti képviselőket Brüsszelbe. A listát a portugálok vezetik a románok előtt. A görögök, finnek, luxemburgiak, máltaiak és horvátok is az elsők között vannak. Mivel magyarázható ez az erős egyoldalúság? Nem könnyű egyértelmű választ adni a kérdésre, de úgy tűnik, hogy a közös magyarázat az lehet, hogy ezek az országok magukat kiszolgáltatott helyzetben érzik, vagy méretüknél fogva (Luxemburg, Málta), vagy mert maguk földrajzilag is, népségüket tekintve is az EU perifériáján helyezkednek el (7. sz. tábla).

7. sz. tábla: A leginkább integrista országok az EP-be küldött képviselők alapján (2019. januári preferenciák alapján)

	Integristák	Szuverenisták	Arány
1. Portugália	20	1	20
2. Románia	31	2	15
3. Görögország	18	3	6
4. Finnország	12	2	6
5. Luxemburg	6	0	6
6. Málta	6	0	6
7. Horvátország	10	2	5

Összességében tehát májusban az EU Parlamentjében a föderalista-integrista vonulat 443 parlamenti helyre számíthat, míg a szuverenisták 262 főt delegálhatnak. Ez azt jelenti, hogy annak összetételében nem várhatóak lényeges változások, csak bizonyos átrendeződések. Egyrészt a képviselők egy jelentős része lecserélődik, másrészt várhatóan a régi pártcsaládok tagjai is változnak, miközben új pártcsaládok is alakulnak. Ez is megbonthatja a régi erőviszonyokat és erősítheti a migrációellenes erőket. A minden valószínűség szerint az újjáalakuló és újabb formákat is öltő pártcsaládok lényegesen is csökkenthetik a számszerűen többségben lévő integristák befolyását. A pártcsaládok majdani ereje lényegében meghatározza a migrációval kapcsolatos vélemények EP-n belüli erejét is, hiszen az integristák általában migrációpártiak, míg a szuverenisták általában ellenzik a migrációt. Tegyük egyértelművé, hogy a migrációs kérdésre adott válaszok nagyon fontosak, hiszen hosszú távon meghatározzák Európa munkakultúráját, gazdasági erejét, szociálpolitikáját, értékrendszerét és életvilágát.

Tanulmányunkban elemeztük az Európai Parlamenten belüli legfőbb törésvonalat, mely a szuverenitáspártiak (a szabad államok) és az integrációpártiak (brüsszeli bürokraták) között húzódik. Összességében kijelenthetjük, hogy az EU egyértelműen válságban van, s reformokkal megújításra szorul. Nem hiszünk abban, hogy a Juncker-korszak rossz teljesítményére elegendő magyarázatul szolgál a politikai aktorok (Juncker–Timmermans–Verhofstadt hármas, vagy a Merkel–Macron duó) rossz teljesítménye. Ez csak egyik fontos összetevője a mély válságnak, de az ő lecserélésük még nem oldja meg az integrációs rendszer működési problémáit, mert ez csak a gondok egyik összetevője és a probléma ennél sokkal mélyebben húzódik. Az egész rendszer három szinten is reformokra vár: strukturálisan, intézményeiben és működésében. A megújításához vezető első lépéseket azonban a vezetői szintű személycserék jelentik, mivel ők hatalmukkal blokkolják a kívánt irányú elmozdulást. Ezután pedig a határozott reformok kidolgozása csak a tagállamok közötti nyílt párbeszéddel és vitával, az érdekek egyeztetésével valósulhat meg.

Ez nemcsak segítené a reformokat, de talán megelőzhetővé tenné, hogy a britek példáját további tagállamok is kövessék. Azt sem zárjuk ki, hogy újragondolásra készítetté a briteket, lehetővé tenné a szuverenitásukban a Junckerék által mélyen sértett nagyhatalom számára az EU-ba való visszatérés megfontolását is.

IRODALOM

- Barnes, Samuel and János Simon 1999. *The Post-communist Citizen*. Erasmus. Washington, Budapest
- Bogár László 2016. *A jövő elkezdődött*. Kairosz kiadó, Budapest
- Dennison, Susi and Pawel Zerka 2019. https://www.ecfr.eu/specials/scorecard/the_2019_european_election
- Flores Juberias, Carlos 2018. *The EU's Perfect Storm - Borders, discontent, shaky alliances, and external threats* Vol. 20. No. 75. 43–72.
- Harsányi János 2018. *A filozófiai tévedések logikái alkata – Bölcsészdoktori értekezés 1947-ből*. (szerk. Simon János) CEPoliti Kiadó, Budapest
- Kiszelly, Zoltán 2019. "The Changing Character of EP Election in Hungary" in. *Central European Political Science Review* Vol. 20. No. 76. 77–92.
- Luyckx, Marc Ghisi 2018. *Co-creating a New Civilization; Co-Creare la Nuova Civiltà*, Editions (électronique), open source on <http://www.marcluyckx.be>. Marc Luyckx' book "Co-creating the new civilization": The end of the pyramidal structures: Relativisation of the sovereignty of the State from above – the European Union (excerpt from Marc Luyckx' book "Co-creating the new civilization"). 24 May 2018.
- Pokol Béla 2019. *Európai jurisztokácia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest

- Pokol, Béla – János Simon 2019. "Sovereignists and Integrationists in the New European Parliament" in. Central European Political Science Review Vol. 20. No. 75. 15–54.
- Pöttering, Hans-Georg 2017. Impulzusok egy erős és fenntartható Európai Unióért. KAS. Budapest
- Simon János 2015. Globalizáció és nemzet. L'Harmattan, CEPoliti, Budapest
- Soros, George 2018. "How to save the European Union?" Keynote speech at ECFR's Annual Meeting in Paris 29 May. 2018. [web:] www.ecfr.eu/article/commentary_how_to_save_europe
- Soros György 2019. „Ha Európa nem ébred föl, úgy jár, mint a Szovjetunió” [web:] https://hvg.hu/itthon/20190212_Soros_Ha_Europa_nem_ebred_fel_ugy_jar_mint_a_Szovjetunio
- Stone, Alec Sweet: "Juridical Coup d'État Revisited: Coup d'État, Revolutions, Grenzorgane and Constituent Power. German Law Journal, 2012. (Vol. 13) No. 3. 287–312.
- Zizek, Slavoj 2019 Trump or Clinton, Brexit or Remain, Maduro or Guaido? They are both worse! (by Slavoj Zizek): <https://www.rt.com/op-ed/452178-zizek-worse-venezuela-trump/>
- Whitehead, Laurence 2000. "The Enlargement of the European Union: A Risky Form of Democracy Promotion" in Central European Political Science Review Vo.1. No.1. 16–41.
- Whitehead, Laurence 2016. "Twenty-five Years of Freedom, and Various Shades of Grey" in Central European Political Science Review Vo.17. No.63. 11–30.

INTERNET

- www.leap2020.net/la-fin-des-structures-pyramidales-relativisation-de-la-souverainete-de-letat-par-le-haut-lunion-europeenne-extrait-du-livre-co-creer-le-nouveau-monde-de-marc-luyckx/?lang=en
- Liis Jaansalu: *Európai parlamenti választások: a Tanács megállapodott az uniós választási jog korszerűsítését célzó intézkedésekről* (pdf). Press Office of General Secretariat of the Council, 2018. június 7. (Hozzáférés: 2018. szeptember 16.)
- ↑AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ MŰKÖDÉSÉRŐL SZÓLÓ SZERZŐDÉS EGYSÉGES SZERKEZETBE FOGLALT VÁLTOZATA (2008/C 115/01). Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2008. szeptember 5. (Hozzáférés: 2018. szept. 20.)
- <https://www.hirado.hu/kulfold/kulpolitika/cikk/2019/01/03/mi-varhato-a-majusi-europai-parlamenti-valasztasokon/>
- <https://www.leap2020.net/la-fin-des-structures-pyramidales-relativisation-de-la-souverainete-de-letat-par-le-haut-lunion-europeenne-extrait-du-livre-co-creer-le-nouveau-monde-de-marc-luyckx/?lang=en>
- <https://www.project-syndicate.org/commentary/populists-european-parliament-elections-by-mark-leonard-2019-01> (Project Syndicate 2019 "Europe, Please Wake up!" by George Soros)
- https://www.ecfr.eu/specials/scorecard/the_2019_European_election
- <https://www.project-syndicate.org/commentary/populists-european-parliament-elections-by-mark-leonard-2019-01> (Project Syndicate 2019 "Europe, Please Wake up!" by George Soros)
- [https://sputniknews.com/europe/201902181072541185-european-parliament-seats/Eurosceptic Parties Might Receive 5th of EU Parliament Seats in May Vote – Polls. "Eurosceptic parties are on track to hold a fifth of the European Parliament after this May's vote, the parliament's forecasts showed on Monday" \(18-02-2019\).](https://sputniknews.com/europe/201902181072541185-european-parliament-seats/Eurosceptic%20Parties%20Might%20Receive%205th%20of%20EU%20Parliament%20Seats%20in%20May%20Vote%20-%20Polls.%20%E2%80%9C%Eurosceptic%20parties%20are%20on%20track%20to%20hold%20a%20fifth%20of%20the%20European%20Parliament%20after%20this%20May%27s%20vote%2C%20the%20parliament%27s%20forecasts%20showed%20on%20Monday%27%20(18-02-2019).%27%20)
- Putin for his part offered a lecture on realities of the modern world: Sweating Profusely, Lukashenko Assures Putin Belarus Is Ready to Unite With Russia (VIDEO)
- <https://russia-insider.com/en/sweating-profusely-lukashenko-assures-putin-belarus-ready-unite-russia-video/ri26312> (20-02-2019).
- <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-02-11/european>
- <https://www.project-syndicate.org/commentary/populists-european-parliament-elections-by-mark-leonard-2019-01>
- [https://www.lepoint.fr/politique/emmanuel-berretta/europeennes-a-quoi-pourrait-ressembler-le-futur-parlement-18-02-2019-2294245_1897.php?boc=2333936&m_i=Y78%2B84A_8%2BL%2B0Am_lkzge%2BijT4V6Zsq7XKhnsUY8b8HO9IRxGfNY%2B7lcWptQj3GepBs7bwJtvOmyf0RvcXnGapjx18YYH&M_BT=2475872119388#xtor=EPR-6-\[Newsletter-LePoint-Politique\]-20190221](https://www.lepoint.fr/politique/emmanuel-berretta/europeennes-a-quoi-pourrait-ressembler-le-futur-parlement-18-02-2019-2294245_1897.php?boc=2333936&m_i=Y78%2B84A_8%2BL%2B0Am_lkzge%2BijT4V6Zsq7XKhnsUY8b8HO9IRxGfNY%2B7lcWptQj3GepBs7bwJtvOmyf0RvcXnGapjx18YYH&M_BT=2475872119388#xtor=EPR-6-[Newsletter-LePoint-Politique]-20190221)
- https://www.ecfr.eu/specials/scorecard/the_2019_European_election
- <https://444.hu/2019/02/24/igen-szeles-ellenzeki-osszefogas-lett-az-ep-valasztasra-lengyelorszagban>
- https://index.hu/belfold/2019/03/01/nezopont_a_fidesz_14_a_jobbik_3_az_mszp-p_2_a_dk_es_lmp_1-1-ep-mandatmot_szerzeth/

Brexit vagy brexin, visszafordulhat a kilépési szándék?

(*Bevezetés*) Annak ellenére, hogy az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) 50. cikke csupán öt bekezdésből és nyolc mondatból áll, képes volt felforgatni az egész Európai Uniót azzal, hogy az Egyesült Királyság úgy döntött, él a cikkben foglalt lehetőséggel. Az Egyesült Királyság kilépése az Európai Unióból (British exit = Brexit, magyar átírásban brexit) paradigmaticus változásnak tűnik. Már az erről szóló népszavazás eredménye is meglepetésként hatott, és annak értelmezése azóta is a viták kereszttüzében áll: vajon a populista népharag meggondolatlan megnyilvánulásáról vane szó, vagy a brit szuverenitás védelmének legnemesebb hagyománya éledt-e fel. Ez a vita számos más vitát is megnyitott az integráció célját és kívánatos fokát, a bevándorlási krízis kezelését és a közös európai értékeket illetően.

A kilépéssel kapcsolatos folyamat is újabb és újabb elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel a tagállamok között, tekintettel a helyzet lezáratlanságára. Ha a brexit folyamatát a 2016. június 23. napján tartott népszavazástól számítjuk, akkor 2018 decemberéig már két és fél éve tartó bizonytalanság állapota állandósulni látszik. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy sokan már a népszavazástól számítva úgy tekintenek az Egyesült Királyságra, mint amely ténylegesen elhagyta az európai integrációt, noha Theresa May brit miniszterelnök csak 2017. március 29. napján „aktiválta” az EUSZ 50. cikkét azzal, hogy a Donald Tusknak, az Európai Tanács elnökének írt levelével hivatalosan is bejelentette az ország kilépési szándékát, elindítva a kilépéshez vezető kétéves folyamatot.

Annak ellenére, hogy az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdése szerint a tagság – eltérő megállapodás hiányában – a tagság csak a kilépési szándék bejelentésétől számított két év elteltével szűnik meg, megállapítható, hogy 2017. március 29. napjától az Európai Unió már nem tekint az Egyesült Királyságot tagállamának, és ettől a pillanattól kezdve számos kérdésben már csak a 27 bennmaradó tagállam nevében tárgyal, és azok érdekeit képviseli nemcsak a harmadik országokkal, de az Egyesült Királysággal szemben is, például Gibraltár ügyében, ahol egyértelműen a spanyol érdekeket tartja szem előtt a brit érdekekkel szemben.¹

A brexit megvalósulása megrengette az integráció visszafordíthatatlanságába vetett hitet², megkérdőjelezve az integráció uralkodó narratíváját, ezért bizonyos értelemben a modern európai történelem fordulópontjaként tekinthetünk rá, amely talán az EU többi 27 tagállama integrációs törekvéseinek is új irányt szab. Ugyanezt brit szemszögből nézve pedig az 1660-as monarchia visszaállítás óta a legnagyobb alkotmányos fordulattal állunk szemben.³ A brexit az elveszett szuverenitás „kiméréja”.

Nem csupán a kilépés ténye vet fel azonban komoly kérdéseket, hanem az is, hogy vajon sikerül-e a kilépést szabályozott formában, az EU és az Egyesült Királyság között létrejött megállapodás keretei között lebonyolítani, vagy ilyen megállapodás nem jön létre, és a brit EU-tagság a szerződésben meghatározott kétéves határidő elteltét követően a vitás kérdések rendezése nélkül szűnik meg. Ez utóbbi lehetőség, a „kemény brexit” már a kilépési folyamat eleje óta egy valós veszélyként jelent meg⁴, mely veszély nem múlt el, sőt ma úgy tűnik, hogy ez a forgatókönyv következik be azután, hogy a brit alsóház 2019. január 15-én az Egyesült Királyság és az EU között kötött megállapodást elutasította.⁵

A brexit tanulságai – az ahhoz vezető okok elemzése és a kilépési folyamat tapasztalatai – döntően befolyásolhatják, hogy az európai integráció kormányközi együttműködés, államszövetség vagy szövetségi állam formájában működik-e a jövőben tovább, vagy sem. Az EU integráció két modellje (az Európai Egyesült Államok gondolata és a nemzetek Európája) köré csoportosuló viták kimenetele, melyek a bevándorlási krízis és a brexit kapcsán kiéleződtek, meghatározó lesz az Európai Unió jövője, integrációs végcélja kialakításában.

(A legfrissebb fejlemények) Az Egyesült Királyság parlamentjének alsóháza több mint egy hónapos halasztás után, 2019. január 15. estéjén szavazott az előző év novemberében letárgyalt, az Európai Unióból való kilépés feltételeit szabályozó megállapodás tervezetéről. A szavazást nagy fölényrel (432:202 arányban) a nemleges szavazatok nyerték,⁶ ami egészen 2019. március 22. napjáig azt jelentette, hogy 2019. március 29. napján bekövetkezik a brexit, a nyitott kérdések rendezése nélkül.

Egy a kilépésre vonatkozó megállapodás-tervezetre, valamint két, a brexit határidejét meghosszabbító, uniós lépésre kell felhívni a figyelmet. 2019. január 11. napján megszületett a Tanács (EU) 2019/274 határozata a Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának az Európai Unióból és az Európai Atomenergia-közösségből történő kilépéséről szóló megállapodásnak az Európai Unió és az Európai Atomenergia-közösség nevében történő aláírásáról. Itt a Tanács felhatalmazást adott az Európai Tanács elnökének és a Bizottság elnökének a brexit megállapodás aláírására az Európai Unió nevében.

A brexit határideje két alkalommal lett meghosszabbítva, először 2019. március 22. napján – melyet az Európai Tanács az Egyesült Királysággal egyetértésben hozott (EU) 2019/467 határozata az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdése szerinti határidő meghosszabbításáról rögzít – mely egy feltételes valamint egy fix határidőt ad meg. A feltételes határidő 2019. május 22. napja, amennyiben a brit alsóház elfogadja a kilépési megállapodást, amennyiben nem, a határidő fixen 2019. április 12. napjáig hosszabbodik meg. A megállapodás nem került elfogadásra így az április 12-es dátum gyakorlatilag egy no deal helyzetként lebegett. Ezt elkerülendő az április 10. estéjén rendezett EU-csúcson egy újabb rendkívüli gesztust tett a határidő újbóli meghosszabbítására.

Az április 11. napi keltezésű, 2019/584 számú határozatban ismételtlen egy feltételes, valamint egy fix határidő jelenik meg. Amennyiben az Egyesült Királyságban nem kerül sor az európai parlamenti választások megtartására 2019. május 23–26-ig és május 22. napjáig a megállapodás sem kerül elfogadásra, a hosszabbítás május 31-én lejár. Azonban a feltételes határidő 2019. október 31. napjában került meghatározásra az európai parlamenti választások megtartása esetén.

Az év eleji szavazás eredménye belpolitikai válságot is eredményezett: az ellenzéki Labour Party bizalmi szavazást kért a miniszterelnök ellen. A másnap, 2019. január 16. estéjén megtartott bizalmatlansági indítványt a parlament csekély többséggel, 325:306 arányban, mindössze 19 szavazattal elvetette.⁷ Így Theresa May továbbra is a miniszterelnöki székben maradhat, ugyanakkor az ellenzéki pártok vezetői közül többen is leszögezték, hogy nyitottak az egyeztetésre, azonban a kormánynak biztosítania kell azt, hogy az Egyesült Királyság nem zuhan ki az EU-ból megállapodás nélkül.⁸

A 2018 novemberében nyilvánosságra hozott kilépési megállapodás-tervezet egyik újítása a kilépést követő átmeneti időszak meghosszabbításának lehetősége volt. Mivel egy hosszabbítási lehetőséget az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdése is lehetővé tesz, ám az a kilépési folyamat kétéves határidejének meghosszabbításáról szól, fontos ezt a két intézményt elválasztani egymástól.

Az EUSZ 50. cikkének (1) bekezdése lehetőséget ad az Európai Unióból való tagállami kilépésre: „[s]aját alkotmányos követelményeivel összhangban a tagállamok bármelyike úgy határozhat, hogy kilép az Unióból.”

Arra vonatkozóan, hogy egy adott tagállamban milyen alkotmányos követelményeknek kell eleget tenni, a tagállam alkotmányos berendezkedése, elsősorban annak Alkotmánya és jogszabályai az irányadóak, de ahogyan azt az Egyesült Királyság és a brexit ügyében láttuk, ezek alkalmazása és értelmezése körében a tagállami bíróságok is döntő szerephez juthatnak. Az Egyesült Királyság Legfelsőbb Bírósága 2017. január 24. napján hozott ítéletet a Miller-ügyben⁹, és kimondta, hogy az Egyesült Királyság kormánya a parlament hozzájárulása és jóváhagyása nélkül nem kezdeményezheti az Európai Tanácsnál az ország Európai Unióból való kilépését.

Az EUSZ 50. cikkének (2)–(4) bekezdése meghatározza a kilépés folyamatának uniós jogi szabályait. Az EUSZ 50. cikkének (2) bekezdése szerint a kilépési szándékot az Európai Tanácsnak kell bejelenteni, amely megszabja a kilépési tárgyalások kereteit, amelyet ténylegesen az Európai Bizottság folytat le. Az Európai Unió és a kilépő tagállam (ideális esetben) megállapodást kell, hogy kössön, amelyet a Bizottság tárgyal le, és a Tanács köt meg a Parlament egyetértésével.¹⁰

Az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdése főszabályként a megállapodás hatályba lépését határozza meg, mint a kilépés dátumát, ugyanakkor meghatároz egy kétéves időszakot is, mely lejártával a kilépő tagállam tagsága megszűnik. A két éves időtartam a kilépési szándék hivatalos bejelentésétől számít, e határidő meghosszabbítására csak valamennyi tagállam egyetértésével kerülhet sor.¹¹

A novemberi megállapodás-tervezet átmeneti időszakra vonatkozó szabályai nem változtak a márciusi tervezethez képest, az átmeneti időszak az Egyesült Királyság kilépésével kezdődik és 2020. december 31. napjáig tart. A 132. cikk egyszeri hosszabbításra biztosít lehetőséget, egy vagy két évvel, így kitolva az átmeneti időszak végét 2021 vagy 2022 végéig. A brexit folyamatának komplikáltsága, a rendezendő nyitott kérdések nagy száma és jelentősége, a megállapodás társadalmi és gazdasági hatásainak bizonytalansága az, ami az átmeneti időszak meghosszabbítására vonatkozó rendelkezést indokolja.

A szóban forgó két hosszabbítás között lényeges különbségek vannak. Az EUSZ 50. cikk szerinti hosszabbítás abban az esetben kerül szóba, ha az EU és a kilépő tagállam nem tud megállapodást kötni, de a felek nem akarják, hogy a tagság a kilépési szándék bejelentésétől számított két év elteltével *ex lege* megszűnjék. Ez a hosszabbítás tehát a megállapodás hiánya esetén a kilépési folyamatát hosszabbítja meg, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy további időt biztosítson a megállapodás megkötésére. A megállapodás-tervezetben szereplő átmeneti időszak és annak meghosszabbítása csak abban az esetben merül fel, amennyiben a megállapodás elfogadásra kerül.

Az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdésében biztosított hosszabbítási lehetőség az alapszerződések egyikének rendelkezése, így az a jövőre nézve is, bármely egyéb tagállam kilépése esetén irányadó, a megállapodásban biztosított hosszabbítás lehetőségének hatálya azonban csak a brexitre terjed ki (ami nem zárja ki e rendelkezések jövőbeli megállapodásokba való belefoglalását). A megállapodás elfogadása nélkül nem beszélhetünk átmeneti időszakról, így annak meghosszabbításáról sem.

A jelen helyzetben azonban felmerülhet az a helyzet, amikor a kilépési folyamat meghosszabbítására kell, hogy sor kerüljön, annak érdekében, hogy megfelelő mennyiségű idő állhasson rendelkezésre a megállapodás elfogadásához. Ha sor kerül a kilépési folyamat határidejének meghosszabbítására (ami elől a brit fél eddig elzárkózott¹²), és ez alatt

mégis megkötik a megállapodást, ez az átmeneti időszakot csak a kezdőpontjában érinti, vagy lerövidítve annak hosszát (újabb okot adva a 132. cikkében szabályozott átmeneti időszak meghosszabbítására), vagy kitolva annak véghatáridejét.

A megállapodástervezetben foglalt átmeneti időszak a határidő-hosszabbítások után pontosításra szorul, ez nagy valószínűséggel egy jövőbeli egyeztetés egyik kérdése lesz. Az Európai Parlament ugyanakkor folytatja a megállapodástervezet ratifikációjának folyamatát, bízva abban, hogy a brit fél álláspontja megváltozik, míg a brit fél várhatóan a megállapodás újratárgyalására tesz kísérletet.¹³ A megállapodás előnye lenne, hogy garantálná a jogbiztonságot.

Az átmeneti időszak uniós fogalom, az Egyesült Királyságban felmerül még az implementációs időszak elnevezés is, azonban amennyiben a tényleges helyzetet vizsgáljuk, egyik elnevezés sem teljesen helytálló, mivel valójában egy olyan időszokról van szó, amely arra szolgál, hogy jövőbeli kapcsolatokra vonatkozó megállapodások megszülessenek.

Jelenleg több végkifejlet is egyaránt elképzelhető. Ha nem születik megegyezés, a „kemény brexit” következik be, és az Egyesült Királyság megállapodás nélkül lép ki az Unióból, a meghosszabbított határidők egyikének a végén. Az alapszerződések és az uniós jogszabályok hatálya az EUSZ 50. cikkének (3) bekezdése alapján nyomban megszűnik az Egyesült Királyság tekintetében; az ezen alapuló jogviszonyok rendezése a brit jogszabályok alapján kell történnjen – kifejezetten erre vonatkozó jogszabályok hiányában ez jogbizonytalanságot szül. A jelenlegi, vagy esetlegesen újratárgyalt megállapodás megszületése esetén (bár az Európai Unió elzárkózott a feltételek újratárgyalásától), a megállapodás tartalmának függvényében találkozhatunk az átmeneti időszak intézményével. Elvben előfordulhat az is, hogy a brexitre nem kerül sor, még ha az Európai Unió egyes politikusai korábban jelezték is, hogy a kilépési folyamatot visszafordíthatatlannak tekintik.¹⁴

A Wightman-ügyben¹⁵ azonban az Európai Bíróság minden kétséget eloszlatott és rámutatott arra, hogy az EUSZ 50. cikk alapján bejelentett kilépési szándék a kilépő állam által egyoldalúan visszavonható. Ez a lehetősége a tagállamnak mindaddig megvan, amíg nem lépett hatályba a kilépési megállapodás, vagy – akár a kétéves, akár a meghosszabbított – kilépési határidő nem járt le. Az Egyesült Királyság tehát – a hosszabbítások után – 2019. május 31. napjáig még mindenképpen értesítheti az Európai Tanácsot a kilépési szándéka visszavonásáról, az európai parlamenti választások megtartása esetén pedig 2019. október 31. napjáig.

Az Európai Bíróság kifejtette: a bennmaradásra vonatkozó döntés egyoldalú, szuverén jog, éppen ezért nem köthető olyan feltételekhez, mint például az Európai Unió jóváhagyása, mert az megszüntetné e jellegét. Egy állam sem kényszeríthető az Unióhoz való csatlakozásra, es egy tagállam sem kényszeríthető a kilépésre. Az Unió alapszerződései Európa népeinek minél szorosabb uniójának megteremtését tűzték ki célul, valamint az Európai Unió az Európa népeit megosztó akadályok lebontását tartja szem előtt.

Az Unió nyilvánvalóvá tette, hogy a hozzáállása pozitív a no deal helyzet elkerülésére. Mindkét hosszabbítási gesztus a jelenlegi és a jövőbeli kapcsolatok érdekében történt. Lényegi különbség azonban az Európai Unió szempontjából a hosszabbítás és az átmeneti időszak között, hogy az utóbbira vonatkozó szabályokat azzal a céllal alkották meg, hogy az Egyesült Királyság kilépése biztosan megvalósuljon, megszűnjön a bizonytalanság e foka, míg a hosszabbítás csak további bizonytalanságot rejt magában. Ezen bizonytalanság ellenére is nem csupán egy, hanem két alkalommal került sor a brexit határidejének módosítására.

(Befejezés) Egyes sajtóértesülések (vagy sajtónyomás?) szerint az Egyesült Királyságban egyre jobban nő a maradáspártiak száma, akik a kaotikus következményektől félve nem szeretnék, ha országuk kilépne az Európai Unióból.¹⁶ Óvatosnak kell lennünk azonban ezekkel a felmérésekkel, mert a brexit-népszavazás előtt is azt jósolták, hogy a választók a bent maradásra voksolnak.¹⁷

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mindaddig, míg a brexit okai tekintetében az Európai Unióban nem történik változás, az aktuális kilépési folyamat ugyan megállítható, a brexit azonban továbbra is Damoklész-kardjaként lebeg majd az Európai Unió feje felett. Márpedig a túlszabályozottság és a túlzott centralizáció, a bevándorlási krízis kezelése, a szuverenitás körének szűkítése, amelyek a kampányban a brexit melletti szavazás fő indokaként jelentek meg, nem változott. Sőt, a Magyarország és Lengyelország ellen az EUSZ 7. cikke alapján megindított eljárások inkább eltántoríthatják az ország szuverenitására és hagyományaira kényes brit szavazókat a maradástól.

A brexit esetén is igaz lehet ugyanakkor, hogy aki időt nyer, életet nyer. A 2019 tavaszi EP-választások és az európai értékek és a tagállami szuverenitás tárgyában folyó vita kimenetele ugyanis alapvetően új helyzetet teremthet az EU-n belül. Egy új, a tagállami szuverenitást nagyobb mértékben tiszteletben tartó, az európai értékeket hagyományos értelemben felfogó, az európai integrációt a nemzetek Európája koncepció keretében elképzelő megközelítés térnyerése ugyanis a brexitre szavazó brit választók számára is elfogadhatóbb irányvonalat jelentene.

Bár korábban mind Theresa May brit miniszterelnök, mind Manfred Weber, az EP legnagyobb frakciójának, az EPP-nek az elnöke elzárkózott a kilépési folyamat meghosszabbításától, a brit parlament 2019. január 15-ei döntése ebben a tekintetben is új helyzetet teremtett. Mivel a kilépési szándék visszavonása – legalábbis, ha a demokratikus elveket tiszteletben tartja a brit kormány – csak egy újabb népszavazás eredményeként történhet meg, és minthogy a brit kormány – nyilatkozatai szerint – elsősorban a megállapodás módosítását kísérli meg, és csak ennek a kudarca esetén kerülhet sor erre a lépésre, és egy népszavazás megszervezése időt vesz igénybe. Az európai parlamenti választások megtartása akár egy népszavazással is egybeköthető véleményünk szerint.

A megállapodás nélküli, ún. kemény brexit valójában egyik tárgyaló félnek sem érdeke; a megállapodás hiányában az EU nem tudja biztosítani az uniós polgárok és szervezetek érdekeinek hatékony védelmét az Egyesült Királyságban a kilépést követően, ugyanakkor egy kaotikus válás a brexit híveinek álláspontját hiteltelenné el, és kárt okozna a brit gazdaságnak és az Egyesült Királyság külkapcsolatainak. Látnunk kell: egy kaotikus válás inkább áll a brexit ellenzőinek érdekében, míg egy rendezett, zökkenőmentes válás utólag igazolhatná a brexit támogatóit, akikkel szemben éppen a brexit katasztrofális gazdasági és társadalmi hatásaival kampányoltak. Magyarország ugyancsak abban érdekelt, hogy a brexitre ne, vagy csak rendezetten kerüljön sor.¹⁸

Kiemelendő, hogy az 50. cikkben leírtak egyre inkább kibontakoznak, a való életben, a gyakorlatban is szabályalkalmazással találkozunk a kétéves kilépési határidő meghosszabbításával kapcsolatban, pár héten belül nem is egy, hanem rögtön két alkalommal. Vajon a brexit kapcsán szóba jön a kilépési szándék visszavonása is?

Akárhogyan is fejződik be a brexit folyamata, a brexit tanulságait le kell vonni: elemezni kell az ahhoz vezető okokat és a kilépési folyamatot, és ennek segítségével korrigálni kell az európai integrációs szervezet működését. A brexit tanulságai hozzájárulhatnak az EU-integráció alapját, végcélját és modelljét érintő vitákhoz, és segíthetnek abban, hogy az európai integráció egy szervezettebben fejlődő, hatékonyabb és a hagyományos európai értékeket jobban tükröző folyamattá váljék. Ha a brit tagságot most nem

is sikerül megmenteni ez által, de ez reményt ad arra, hogy az EU tagállamai – tanulva hibáikból – hatékonyabb integrációt valósítsanak meg, amely az Egyesült Királyság polgárai számára is vonzóbb.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bréking: Theresa May megnyerte a bizalmatlansági szavazást, ő marad a miniszterelnök!, *Portfolio*, 2019. január 16., <https://www.portfolio.hu/gazdasag/breking-theresa-may-megnyerte-a-bizalmatlansagi-szavazast-o-marad-a-miniszterelnok.310763.html>
- Ha a pénztárcájukra szavaznak, bent maradnak az EU-ban az angolok, *Index*, 2016. 05. 20., https://index.hu/gazdasag/2016/05/20/ha_a_penztaarcajukra_szavaznak_bent_maradnak_az_eu-ban_az_angolok/
- <https://www.bbc.com/news/uk-politics-46885828> (2019. január 16.)
- <https://www.nytimes.com/2019/01/16/world/europe/brexit-theresa-may-no-confidence-vote.html> (2019. január 17.)
- KUGYELA Tamás – IVÁN András: Történelmi vereség: leszavazták Theresa May brexitmegállapodását a brit alsóházban, *Index*, 2019. 01. 15.
- LAYTON, Alexander: *Continuation of application of EU law*, Brexit: Legal Consequences for the EU, Brussels, 29 September 2017
- L. Manfred Weber nyilatkozatát: Brexit: World reaction as UK votes to leave EU, *BBCNews*, 2016. 06. 24., https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36614643?ns_mchannel=social&ns_campaign=bbc_breaking&ns_source=twitter&ns_linkname=news_central; a nyilatkozat jelentőségét az adja, hogy várhatóan Manfred Weber lesz a 2019 őszén felálló Bizottság elnöke.
- ORBÁN: Az Egyesült Királyság kilépése valódi Black Sunday, *Index*, 2018. 11. 25., https://index.hu/kulfold/2018/11/25/orban_az_egyesult_kiralysag_kilepese_valodi_black_sunday/
- R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union
- Soha nem volt ennyire népszerű a briteknél az EU-ban maradás ötlete a Brexit-népszavazás óta, *HVG.hu*, 2019. 01. 16., https://hvg.hu/gazdasag/20190117_Soha_nem_volt_ennyire_nepszeru_a_briteknel_az_EUban_maradas_otlete_a_Brexit_ota
- TRIDIMAS, Takis: *Article 50: An Endgame Without an End?*, King's Law Journal, 2016, Vol. 27, No3. 297–313.
- TRIDIMAS, Takis: *Negotiations on Brexit*, Brexit: Legal Consequences for the EU, Brussels, 28 September 2017
- VAN DEN BERGHE, Patrick: *Outcome of negotiations and next steps for ratification in case of the Withdrawal Agreement*, Three months to Brexit – Where do we stand?, Brussels, 6 December 2018

JEGYZETEK

- 1 VAN DEN BERGHE, Patrick: *Outcome of negotiations and next steps for ratification in case of the Withdrawal Agreement*, Three months to Brexit – Where do we stand?, Brussels, 6 December 2018. 6
- 2 TRIDIMAS, Takis: *Negotiations on Brexit*, Brexit: Legal Consequences for the EU, Brussels, 28 September 2017. 8
- 3 TRIDIMAS, Takis: *Article 50: An Endgame Without an End?*, King's Law Journal, 2016, Vol. 27, No3. 297–313.
- 4 LAYTON, Alexander: *Continuation of application of EU law*, Brexit: Legal Consequences for the EU, Brussels, 29 September 2017. 9
- 5 KUGYELA Tamás – IVÁN András: Történelmi vereség: leszavazták Theresa May brexitmegállapodását a brit alsóházban, *Index*, 2019. 01. 15. 10
- <https://www.bbc.com/news/uk-politics-46885828> (2019. január 16.)
- <https://www.nytimes.com/2019/01/16/world/europe/brexit-theresa-may-no-confidence-vote.html> (2019. január 17.)
- Bréking: Theresa May megnyerte a bizalmatlansági szavazást, ő marad a miniszterelnök!, *Portfolio*, 2019. január 16., <https://www.portfolio.hu/gazdasag/breking-theresa-may-megnyerte-a-bizalmatlansagi-szavazast-o-marad-a-miniszterelnok.310763.html>
- R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union.
- „A kilépést elhatározó tagállam ezt a szándékát bejelenti az Európai Tanácsnak. Az Európai Tanács által adott iránymutatások alapján az Unió tárgyalásokat folytat és megállapodást köt ezzel az állammal, amelyben az érintett állammal az Unióval

- való jövőbeli kapcsolataira tekintettel meghatározák az illető állam kilépésének részletes szabályait. Ezt a megállapodást az Európai Unió működéséről szóló szerződés 218. cikke (3) bekezdésének megfelelően kell megtárgyalni. A megállapodást az Unió nevében a Tanács köti meg minősített többséggel eljárva, az Európai Parlament egyetértését követően.” [EUSz 50. cikk (2) bekezdés]
- 11 „A kilépésről rendelkező megállapodás hatálybalépésének időpontjától, illetve ennek hiányában a (2) bekezdésben említett bejelentéstől számított két év elteltével a Szerződések az érintett államra többé nem alkalmazhatók, kivéve, ha az Európai Tanács az érintett tagállammal egyetértésben ennek a határidőnek a meghosszabbításáról egyhangúlag határoz.” [EUSz 50. cikk (3) bekezdés]
- 12 Bréking: Theresa May megnyerte a bizalmatlansági szavazást, ő marad a miniszterelnök!, *Portfolio*, 2019. január 16., <https://www.portfolio.hu/gazdasag/breking-theresa-may-megnyerte-a-bizalmatlansagi-szavazast-o-marad-a-miniszterelnok.310763.html>
- 13 Uo.
- 14 L. Manfred Weber nyilatkozatát: Brexit: World reaction as UK votes to leave EU, *BBCNews*, 2016. 06. 24., https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36614643?ns_mchannel=social&ns_campaign=bbc_breaking&ns_source=twitter&ns_linkname=news_central; a nyilatkozat jelentőségét az adja, hogy várhatóan Manfred Weber lesz a 2019 őszén felálló Bizottság elnöke.
- 15 C-621/18 sz. ügy – Andy Wightman és társai kontra Secretary of State for Exiting the European Union Court of Session (Scotland), Edinburgh által benyújtott előzetes döntéshozatal iránti kérelem
- 16 Soha nem volt ennyire népszerű a briteknél az EU-ban maradás ötlete a Brexit-népszavazás óta, *HVG.hu*, 2019. 01. 16., https://hvg.hu/gazdasag/20190117_Soha_nem_volt_ennyire_nepszeru_a_briteknél_az_EUban_maradas_otlete_a_Brexit_ota
- 17 Ha a pénztárcájukra szavaznak, bent maradnak az EU-ban az angolok, *Index*, 2016. 05. 20., https://index.hu/gazdasag/2016/05/20/ha_a_penztarcajukra_szavaznak_bent_maradnak_az_eu-ban_az_angolok/
- 18 ORBÁN: Az Egyesült Királyság kilépése valódi Black Sunday, *Index*, 2018. 11. 25., https://index.hu/kulfold/2018/11/25/orban_az_egyesult_kiralysag_kilepese_valodi_black_sunday/

A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) III.

(„*Nemzet szemlélet és magyarságtudat*”) Szabó István 1943–1944-ben cikksorozatot közölt a Sorsunk című, Pécssett megjelenő folyóiratban, amely elsősorban szemléleti és történetpolitikai jellegű, s egyfajta fogalmi tisztázás, szembesülés céljából készült.¹ Az itt kifejtett gondolatok a lehető legteljesebb összefüggésben vannak korábbi népiségtörténeti tanulmányaival, lényegében azoknak szemléleti háttérét nyújtják, ezért roppant fontosnak tartom a cikksorozat fő gondolatainak rekonstrukcióját és értelmezését.

Nagy ívű tanulmányának bevezető soraiban Szabó Kisfaludy Károly egy 1790-es évekbeli leveléből idéz, amelyből kiderül, a költő erdélyi utazása alkalmával nagy csodálkozással rögzítette/észlelte, hogy az országban nem magyar, hanem tót, sváb, oláh, német népek is laknak, sőt hovatovább ők vannak többségben, s ezt tapasztalja Magyarországra egészére vonatkozóan is.²

Szabó, miután felteszi a kérdést, hogyan lehetséges mindez (mármint, hogy Kisfaludynak, aki művelt, iskolázott volt, nem volt tudomása országa nemzetiségi viszonyairól), a választ részben az iskolai rendszerben találja meg. A Ratio Educationis kibocsátása előtt ugyanis nem, vagy csak melléktárgyként szerepelt a hazai történelem a gimnáziumok tanrendjében. Szabó több példát is hoz állításának igazolására, így a jezsuita tankönyveket és tanrendet, de szerinte az evangélikus pozsonyi gimnáziumban is csak 1615-ig tanították Magyarország történetét, királyok szerint felosztva tanítási hetekre (Zsigmondnak hat hét jutott, Mátyásnak csak három), Debrecenben és Sárospatakon, a reformátusok két vezériskolájában pedig magyar történelmet egyáltalán nem tanítottak³. Szabó ezután arra hoz példákat, hogy ebben a tekintetben van némi előrelépés később, pl. Losonczy István híres „Hármas Tükör”-e⁴ megjelenésével, összességében mindez mégis egy általános szemlélet kifejeződésének tartja: a kor alapvető fogalma ugyanis a „rendi nemzet szemlélet” volt, az hatotta át, s tkp. ez az előidézője a néprajzi-nemzetiségi viszonyok iránti érdektelenségnek, közömbösségnek. Ez a rendi nemzet szemlélet a 18. század végén (főként európai hatásra) fellángoló nacionalista eszmékkel/ébredéssel találta magát szembe, s Kisfaludy tépelődéseiben tulajdonképpen ez csapódott le.⁵

„Azonban akkor, amikor az ország néprajzi viszonyaival szemben mutatkozó érdektelenségre magyarázatot keresünk, tovább kell haladnunk, s útunknak a rendi nemzet szemlélethez kell visszavezetnie, mely nagymúltú pályáján, az Európaszerte ízzásnak induló nacionalizmus csapásai alatt, éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben ingott meg. A rendi és nacionalista nemzet szemlélet összeütközése Kisfaludy nemzedékének volt hol keserű, hol boldog élménye: örökségük és rendiség korának nemzet szemlélete volt, de lelkükben már új nacionalizmus eszméi fogantak meg, s szemük érzékenyebbé lett olyan jelenségek iránt is, melyekre az előző nemzedékeknek még nem volt látásmódja.”⁶

Tanulmányának első nagyobb, kifejtő részében Szabó az emlegetett rendi nemzet szemléletet járja körül. A rendi nemzet szemlélet kapcsolódik a politikai nemzet fogalmához, amennyiben a politikai jogok gyakorlása a 16–18. században is a nemesség előjoga, s magának a fogalomnak a kereteit is Werbőczy rögzítette. Szabó egyébként e fejezetben, a rendi nemzet szemlélet tartalmának történeti kifejtése során számos olyan tételt/tézist felidéz, amelyet korábbi, főként népiségtörténeti tanulmányaiban elemzett behatóbban.⁷

Így megismétli a honfoglalás kori magyar társadalom tagoltságáról, valamint a honfoglaló magyaroknak az itt talált szláv népekkel szembeni nyilvánvaló számbeli fölényéről kifejtett gondolatait. Itt is visszautasítja azt a Kézai által vázolt, s a rendi nemzet-szemlélet talpkövévé vált elképzelést, miszerint a magyar nemesség a honfoglaló magyarság egyenes ági leszármazottja, míg a parasztság az itt alávetett, idegen népekből, mint szolgákból, valamint pl. a különböző hadjáratok hadifoglyaiból verődött össze.⁸

Szintúgy megerősíti azt a kijelentését is egyebek mellett, hogy a 16–17. században nagymértékű jobbágy-nemesítés⁹ ment végbe (mindennek ellenére a kor fő tendenciája – a rendi nemzetfelfogásból adódóan – a nemesség és a jobbágy-ság/az alsóbb társadalmi rétegek eredeti, népi közösségének felbomlása, a nemesség rendi elzárkózása); ezen felül, hogy a 18. században jelentős felhígulás indul meg a nemesség, a rendek soraiban is, s számos idegen, főként tisztviselő és értelmiségi törekszik a rendi előjogok megszerzésére, a rendi társadalomba való betagozódásra.¹⁰

„A nemesi levéllel, az armálissal való nemesítés főleg a XVI. század második felében vett nagyobb, a XVII. században már korlátozó törekvéseket kiváltó nagy méreteket, míg azonban a XVI–XVII. században elsősorban magyar jobbágyok szereztek meg a nemesi jogokat és ezzel a »nemzet«-hez tartozás jogát, addig a XVIII. században – az ország megváltozott társadalmi alkatának, az ausztriai kapcsolatnak s a belső etnográfiai eltolódásoknak megfelelően – többnyire polgári, tisztviselői és egyéb értelmiségi, valamint katonai személyeket, utóbb pedig a kifejlődő kapitalista gazdasági rend szerencsés gazdagait, most már nagy mértékben nem-magyarokat juttatott a királyi kegy a nemesi jog és a nemzeti közösség birtokába.¹¹ Azoknak, akik a XVIII. század végén szereztek nemességet, már kb. háromnegyede származásra nézve nem magyar volt, s az arány utóbb még kedvezőtlenebbül tolódott el a magyar elem rovására.”¹²

Megismétli azt korábbi tézisének is Szabó, s ezzel a nemesség rendi szemléletét (népi közömbösségét) húzza alá, miszerint a 18. században, amikor karavánokban húztak Magyarországra az idegen jövevények, a telepítő földesurak addig megtartott jobbágyaikat elbocsátották vagy idegen országba vezető vándorútra indították, mert a jövevényben engedelmesebb vagy igénytelenebb szolgát kaptak, vagy azért, mert jobbágyaikat saját vallásukon kívánták látni.¹³

„Ennél világosabban nem lehetett volna tanúságot tenni arról, hogy a rendi nemzet-szemlélet magyarságtudata számára a rend alatti tömegnek nem volt jelentősége.”¹⁴

Ugyanez a rendi nemzet-szemlélet érvényesült Erdélyben is, ahol a három nemzet 1437-ben kötött uniója, amely századokon keresztül bázisa az erdélyi politikai berendezkedésnek, azzal az érveléssel vetette el a románok kérelmét rendi status-uk elismertetésére, hogy a románság nem bevett „natio”, nagy részük a fejedelemség területén szétszórva él. Még a nagy tudós, Benkő József is az 1770-es években csak a „natio tolerata”-k között sorolja fel a románokat, az örményekkel, görögökkel, zsidókkal, lengyelekkel, morvák-kal, oroszokkal, bolgárokkal, szerbekkel, tótokkal és cigányokkal egyetemben. Utóbbi felsorolás persze azt is alátámasztja, hogy Benkő rendi szemlélete már átjárót keresett a népi momentumokhoz, de a döntő mégis az előbbi volt, melyhez érthetetlenül szólt a román nemzeti ébredés, de a magyar is.

Szabó interpretációjában némiképp paradox elem ugyanakkor, hogy szerinte a nemesi/rendi nemzet-fogalom mégiscsak egy mesterséges, felületi konstrukció, mert a nemzet őselve mégiscsak, mindig a közös vér, az összefüggő származás.

„E mesterséges kategória sem feledtetheti, hogy a nemzet őseleme az, amit a natio »nascitur«-ja fejez ki: a közös vér, az összefüggő származás.¹⁵ Hogy valaki magyar volt-e, vagyis hogy számára a magyarság volt-e az élet egyetlen formája vagy nem,

a rendi nemzetszemlélet korában is ugyanazok az erők határozták meg, melyek kezdetől fogva meghatározták és a jövőben is meghatározzák: ösztönösen működő erők ezek, a lélek mélyéből fakadnak fel, s hagyomány talajába eresztik gyökereiket, a nyelvben a vérségi és szellemi örökségekben jutnak kifejezésre, akarva nem-akarva az egyén életébe lépnek, és általuk az egyén a népiség tudatának hordozójává lesz.”¹⁶

A rendi nemzetszemlélet korában mindezzel együtt ez a tudat hullámzó volt, sőt a vége felé, utóbb halványan világolt, mintha ki is hunyt volna. A rendiség műve volt a magyar állam kiépítése, azonban csonkítatlanul uralkodott akkor is, amikor az ország nemzetiségi állammá alakult, s számos jel baljóslatúan hirdette már, hogy nagy idegen néptömegek jelenléte nem közömbös az ország sorsa szempontjából.

Szabó tanulmányának következő részei, a III. és IV. fejezetek, sőt még az V.-nek is jelentős része a 19. századról, és a politikai nemzet fogalmáról szólnak.¹⁷ (Látható mindebből, hogy a legnagyobb energiát és terjedelmet ennek kifejtésére, boncolgatására fordítja.)

Mindjárt a fejezet elején Huizingára¹⁸ hivatkozik, aki szerint a modern kor fő jellegzetessége, hogy „jobban, mint valaha, nemzeti meghatározottsággal áll az étellel szemben.” Mindennek kapcsán Szabó vitatkozik Joó Tibor interpretációjával, miszerint a magyarság kezdeményezte volna az idegen nacionalizmus bevezetését, s ezzel ösztönözte volna a nemzetiségek nacionalizmusának fellángolását.¹⁹ Igen fontosnak és jellemzőnek tartom annak kiemelését, hogy Szabó itt a nemzettudat, s általában a nemzeti problematika körüljárásánál főként irodalmi-bölcseleti példákra, pontosabban szövegekre hivatkozik. Forrásbázisként (korábban Werbőczy) Bajza József, Teleki Domokos, Kazinczy, utóbb Kölcsény, Wesselényi, Balogh László, Eötvös, Szemere, Török János, majd a század végén Beksics Gusztáv és Bartha Miklós munkáiból idéz²⁰ (ez inkább a szellemtörténet irányába vinné érvelését).

Külön ki lehet emelni a Teleki Domokosra és Kazinczyra történő utalást a század elejéről, illetve a 18. század végéről. Ők magyarországi utazásaik alkalmával először adtak komolyabb eszközökkel számot az ország nem magyar népességéről, ezek nemzeti-népi sajátosságairól, géniuszáról, ugyanakkor azonban az igazi, törzsökös magyarság megismerésének szükségességéről és méltánylásáról. Mindez világosan bizonyítja egy új nemzeti szemlélet térhódítását, igaz (mint korábban erről szó volt) a rendi felfogás még ekkor is tovább élt, s Szabó Grünwald Béla szavaival és toposzával jellemzi a két világ („Régi Magyarország”–„Új Magyarország”)²¹ szembenállását.

„Ugyanakkor tehát, amikor a XVIII–XIX. századok fordulója körül egyesek még fenn hirdették, hogy a jobbágság sohasem számított a magyar nemzethez s benne nem is látnak mást, csak emberszámot, sokak lelkében már elomlott a rendi határok érzékelése s testvérré lett a magyar. Két nemzedék áll egymással szemben – írta erről az ellentétről Grünwald Béla – eltelve két ellentétes elvvel: a régi nemzedék, mely nem ismeri a nemzeti érzületet s melynek Magyarország nemzeti jellem nélkül élő közjogi szervezet, – s az új, melynek lelkébe beleesett már a nemzeti ideál egy sugára, s mely Magyarországra az uralkodó faj nemzeti jellemének bélyegét akarja sütni.”²²

Fontos még rámutatni arra is, hogy e „nemzeti ébredés”-sel együtt Szabó szerint a 19. században a nemzetiség még nem öncél, nem végső ok, hanem csak eszköz, álmolás a végső cél, az általános emberiség boldogságának megvalósítása útján. Szabó szerint ez nemcsak Eötvös József esetében van így, hanem a korszak többi bölcselőjére is érvényes.²³

Mindezek kapcsán Szabó lendületesen idézi fel a korábban említett gondolkodókat, politikai írókat, akik műveikben kifejezték és propagálták a magyarság rendi ke-
retek közti összetartozásának érzését és eszméjét, kiegészítve az előzőket pl. Pesthy

Frigyessel, aki olyan mértékben lett híve a nemzet organikus szemléletének, hogy (Wesselényivel együtt) Szent István Intelmeit, mely az egynyelvű és egyszokású nemzet törekenységéről szólt, csak a kegyeletnél fogva nem kívánta merő képtelenségnek nevezni.²⁴

Így tehát a 19. században, már 1848 forradalmát megelőzően uralkodóvá lett a politikai nemzet gondolata, melyhez alapvetően két tényező vezetett a magyarságot Szabó olvasatában: egyrészt politikai ösztöne, s a rendi fogalom szerves fejlődése, másrészt a nyugat-európai szabadelvűség, mely mintaállamaiban az államnemzet szemléletét érvényesítette.²⁵

„Így teljesedett ki a XIX. század derekára a magyar nacionalizmus s így lett híveinek – az egész haladó Magyarországnak – a lelkében a magyarság minden más néptől különböző, *Istentől rendelt népi egyéniség*²⁶, a magyarok közössége. A magyarok ily egységben, nemzeti különvalóságban való látásával természetesen nem férhetett össze, a nemzet fogalmát csupán a kiváltságos rendekre korlátozó rendi nemzet szemlélet s ez a köztudatból ki is mosódott, mielőtt az egész rendi szerkezetet az 1848. évi törvények ledöntötték volna. Akik testvéreket láttak más magyarokban, azok nem elégedhettek meg azzal, hogy a magyar nemzet fogalma alá csupán a nemesség vétessék. A rendi nemzetfogalom a múlté lett s új nemzetfogalom született. Bár a népi egyéniségre tekintő nacionalizmusnak az felelt volna meg, hogy a »magyar nemzet«-nek a XIX. század derekán megszületett új fogalma a magyarokat ölelje fel és pedig teljesen, mégsem az következett be. A »nemzet« az »ország lakossága« lett, egészében, nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül. A nemzetiségi magyar államot, a röviden vázolt nacionalista fejlődéssel ellenmondásban átfogó nemzet fogalmára különböző tényezők vezettek el a magyarságot: politikai ösztöne, melynek az ezer év óta állami építményt hordó magyarság lelkében mélyek a gyökerei, a rendi nemzetfogalom szerves fejlődése s a magyar politikai gondolkozást átható szabadelvűség nyugateurópai mintaállamainak államnemzet szemlélete.²⁷»

Szabó szerint ez a politikai nemzetfogalom volt az alapja az 1848. évi nagy átalakulásnak, s megerősíti, hogy alkotmányjogi síkon az új nemzetfogalom egyenes ági leszármazottja a rendi nemzetfogalomnak, csak a politikai jogokat az összes országglakosra kiterjeszti.

Ebben példája a francia nemzetfogalom, melynek politikai megvalósulásakor a breton nép polgárfjúsága ünnepélyesen jelentette ki, hogy azonosnak érzi magát a szomszédos Anjou-tartomány hasonló gondolkodású fiataljaival: sem bretonnak, sem anjouiaknak nem tekintik magukat, hanem ugyanazon birodalomból való franciáknak.²⁸

Az új „politikai nemzet”-fogalmat az 1868. évi 44. tc. öntötte formába, de már lényegében (mint láthattuk) az 1840-es években is uralkodó volt Magyarországon.²⁹

„A nacionalista szemlélet és az új nemzetfogalom ellenmondásának tudatában honosodott meg az ország egész népességét felölelő nemzetnek »politikai nemzet«-ként való nevezése. Ezt a kifejezést az 1840-es években már sűrűn használják: az a nemzedék, amely pusztán a politikai jogok birtoklása alapján nem volt többé hajlandó egyedül a nemességre korlátozni a nemzet fogalmát, ekkor már a rendi nemes nemzetet »politikai« nemzetnek nevezi, kifejezve ezzel, hogy »nemzet« alatt többet: az egészet érti. A politikai jogoknak az ország egész lakosságára történt kiterjesztésével örökségként szállhatott reá az ellenmondást kétségtelenül tompító »politikai nemzet« neve, találónan fejezve ki a magyar nemzetnek politikai gondolkodás által létrehozott új tartalmú fogalmát. Az új nemzetfogalmat a Deák Ferenc javaslata alapján alkotott 1868. évi 44. t. cikk határozta meg nemes szavakkal: »Magyarország összes honpolgárai az alkotmány

alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja».³⁰

Fontos mindehhez még hozzátenni, hogy Szabó szerint ez a politikai nemzet fogalom volt az uralkodó a kiegyezés korában végig, mely idegenként vetette el Kossuthnak a száműzetése balsorsában kitervelt confoederatio-tervezetét³¹. A szemlélet azonban erendő ellentmondásoktól volt terhes, mert a nemzetiségeket nem tudta meggyőzni arról, hogy az egységes nemzetszerkezet nem tör létükre, miközben a magyarság megszervezését is elmulasztotta a fellobbanó nemzetiségi mozgalmakkal szembeni helytállásra.

A kor két ikonikus alakja Bartha Miklós és Beksics Gusztáv.³² Előbbi borongva írt arról, hogy miközben a magyarság politikai jogokkal véli kielégíteni a románokat, utóbbi maga is politikai nemzetté kíván előlépni.

Beksics pedig kénytelen tudomásul venni az asszimiláció stratégiai kudarcát, s a magyarság nagyobb faji erejétől, természetes szaporodási többletétől várja a magyar nép szupremáciájának érvényre juttatását.³³

Kiemelkedően fontos helyet foglalnak el Szabó gondolatrendszerének rekonstrukciójában a 19. századdal összefüggő következő elmélkedések. Szabó ugyanis, miután többször megállapítja, hogy a kor „uralkodó eszméje” az 1868. évi 44. tc.-ben testet öltő politikai nemzet gondolata, erre vonatkozóan leszögezi: ez a politikai nemzet fogalom a magyar népiség (és „fajtság”) szempontjából hanyatlást, közömbösülést jelent, mert az asszimiláció ábrándjával elhanyagolja a népiség, a magyar népi külön valóság gondolatának és tudatának ápolását, a magyarság faji és gazdasági erősítését, pl. a székelység felkarolását, a nemzetiségeket ellenben előnyben részesíti, s még a közlekedési politika is inkább őket segíti.³⁴

„Így a nagy magyarosító ábránd önkéntelenül is lelki feladás útjára vitte az érte hevülő magyarságot, egyúttal azonban a saját fajtája rovására készítette anyagi áldozatokra is. Beksics Gusztáv, aki előbb nagy reményéseket táplált az asszimiláció iránt, utóbb egyenesen váddal állt a nyilvánosság elé: a képtelen beolvasztási teóriák miatt – mondotta – elhanyagoltuk a magyar fajt, a magyar vidékek ezer és ezer iskolát nélkülöztek, még a közlekedési politika is inkább a nemzetiségeknek kedvezett, míg például Erdély legkompaktabb magyarsága, a székelység, a lehető legelhanyagoltabb állapotban maradt egészen a legújabb korig.”³⁵

A magyar népi és faji öntudat e hanyatlásában Szabó két alapvető tényezőnek tulajdonít jelentőséget: egyrészt a világpolgári, szabadelvű eszmék elterjedésének, amely persze általános európai jelenség a korban, Magyarországon mindezt azonban elősegítette az alapvetően városi értelmiségi és hivatalnokrétegnek a felhígulása. Utóbbiak lelkében már kihunyóban van saját népiségük tudata, a magyarság sorsmeghatározó élményében viszont még nem volt részük. Alapvető jelentősége van mindebben a zsidóságnak és a zsidó értelmiségnek, amely az általános haladás nevében nemhogy nem osztja az említett sorsélményt, népi közönségtudatot, de egyenesen lenézi mindezeket, mint ahogy a magyarság történelmét és hagyományait is.³⁶

„Minden népet elsősorban a szellemiséget hordozó rétegek fejeznek ki és képviselnek az élet nagy mezéjén, viszont nálunk a XIX. század második felében nemcsak a természet rendje szerint, hanem nagyobb részben származásra és lelkiségre nézve is új nemzedékek léptek a magyarság kifejezésére elsősorban hivatott társadalmi rétegek közé. A hatalmasul felduzzadt értelmi rétegek új elemeit jelentékeny részben a városoknak nagy részben idegen lakossága s a nemzetiségi vidékek nagyszámú középiskolái szolgáltatták. Közülük sokan a magyarsággal egygyé lettek, sokan azonban türelmetlen és

tüntető magyarságukkal, – mások a magyaroktól való idegenkedésükkel tettek tanúságot arról, hogy lelkükben ugyan már kihamvadóban van származásszerinti népük tudata,³⁷ de a magyarság sorsmeghatározó élményében³⁸ még nem volt részük, így a világpolgársághoz, ami ez esetben inkább »népenkivüliség«-et jelentett, könnyebben hozzájutottak. Egyre nagyobb arányban tódultak az értelmiség rétegeibe a zsidók is, akik sokszor az országban is friss jövevények voltak s gyökértelenül, a minden hagyományt elvető szabadgondolkodás eszméivel rivalgtak, minden nyoma nélkül a magyarságtudatnak. A hangos magyar világpolgárok magát a nemzetiséget kezdetleges fejlődési állapotnak tekintették, a magyarság sajátos hagyományaival szemben közömbösek voltak, sőt ezeket a haladás nevében megvetették s a néphez való tartozás érzését lealacsonyítóknak tartották.³⁹ A világpolgári eszme természetesen nem pusztán magyar, hanem általános jelensége volt e kornak. Tértfoglalását a politikai szemlélet mellett kétségtelenül elősegítette a kor általános fejlődési iránya, a hatalmas technikai haladás, a földrajzi távolságok csökkenése, a társadalom osztálytagozódása, a rohamos városiasodás, a rendkívül nagy mértékben kibontakozott belső vándorlás és sok más tényező is. Míg azonban a magyar föld világpolgárainak lelkében néma volt a magyarságtudat szava és sokszor nem is lehetett más, addig a világpolgár angolból otthon vagy a földteke bármely pontján sugárzott angolságának mély és fölényes tudata.⁷⁴⁰

A kor másik alapvető eszmeáramlata, amely a néptudat és faji öntudat hanyatlása irányában hatott, a történelmi materializmus volt. A munkásosztály ideológiája szintén a nép-re épülhetett, azonban nem a *populus*, hanem a *plebs* értelmében. A magyarosodó városokban a nem magyar származású munkásréteg gyorsan asszimilálódhatott a magyarsághoz, igazi, tartalmas magyarság tudata azonban nem alakulhatott ki, ez pusztá formá maradt számára, a réteg alapvetően nemzetközi maradt.⁴¹

„Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a *plebs*szel, hanem a *populus*-szal⁴² – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiaiból sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökértelenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalmiszemlélet s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglazultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagy mértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság pusztá formá volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkásságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.”⁷⁴³

Szabó szerint a magyarságtudat e hanyatlását, s ezzel szemben a faji öntudatosodás igényét Ady Endre fogalmazta meg. Ő azonban mindezzel előtte járt korának, s csak a trianoni magyarságnak vált megrázó élményévé.⁴⁴

Tanulmányának utolsó részében foglalkozik Szabó a 20. századi fejleményekkel. Gondolatmenete szerint a 20. század, főként a két világháború közötti időszak fő jellegzetessége, hogy sok tekintetben levonta az előző korszak történéseiből adódó tanulságokat, s mind a történetírásban, mind pedig a történeti-politikai gondolkodásban (a történetpolitikában) egy új, korszerű nemzetszemléletnek, a *népi nemzetfogalomnak* nyitott utat, megvetette ennek teoretikus alapjait (a történettudományban mindenekelőtt

Mályusz népiségtörténetében, de ennek már Hóman Bálint és Szekfü Gyula „Magyar Történet”-e, valamint pl. a népi mozgalom, vagy Györffy István tudományos törekvései is előkészítői, úttörői voltak).⁴⁵

Fontos rámutatni arra, hogy Szabó mindezek konkrét kifejtése (esetenként persze csak felvillantása) előtt egyrészt leszögezi, hogy mindennek egyik példaképét, mintáját a német mozgalomban, a németországi háború utáni, sőt második világháború alatti népi tudatosulásban látta. A bismarcki kor államközpontú szemlélete után, amely közömbös volt az állami-birodalmi határokon kívül élő németek sorsa iránt, a világháború folyamán nagy élménye a német katonának a birodalmi határokat átlépve (az ellenséges területek elfoglalásakor), hogy ott azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú néptestvéreire talált.⁴⁶

„Mint német részről megállapítják, a világháború német katonája számára óriási meglepetés volt, hogy előrenyomulásában az idegen népek tengerében itt is, ott is németekkel találkozott. Az orosz hadseregből ejtett foglyok közt is sok volt a német származású, akiknek mint egy nem német állam polgárainak kellett a német birodalom ellen harcba indulniok. Ilyen élményeken keresztül erősödött a birodalom némeiteiben már a háború alatt az a felismerés, hogy az állam és a nép különböző sikokon fekszenek, hogy »a népiség jóval alapvetőbb, mélyebb életrendet jelent, mint az állam.«⁴⁷ A német hadak a hazulról egykor elszakadt németekkel jellegzetes települési és gazdasági formáik között, sajátos jellegű házakban, házberendezéssel, viseletben és szokásokkal találkoztak úgy, ahogy századokkal előbb németföldön éltek. A felismerést, mely arra tanított, hogy a nép közössége az öntudatba, a lényegbe és örökkévalóságba ereszti gyökereit csak fokozza a németiség háború után átélt sorsa: az amerikai és külföldi németek németországi segélyakciója, Ausztria csatlakozási törekvése, az említett népszavazások, a békeszerződések által megállapított, bár gyakorlatilag alig érvényesült kisebbségi jogok, a német birodalom megcsönkítése által más államhatalmak alá juttatott németek helyzete, a németiséget a birodalmon belül és kívül egyformán sújtó gyűlölet. Így lett a német nép egysége a háború utáni idők alapélménye és a *harmadik birodalom megszületésének* [! – E. V.]⁴⁸ hajtőereje.”⁴⁹

Mindezen 1943–1944-ben minimum mehökkentő sorok után⁵⁰ tér vissza Szabó a magyar problémák ebből a szempontból történő áttekintésére. Szerinte a háborús bukás/vereség sem csonkította meg a magyarság lelkében az állami összetartozás („egész Magyarország”) gondolatát, de mindezt majdhogynem felülmúlták a magyarság népi, természetes összetartozásának és közösségének a problémái: a színmagyar vidékek elszakítása, a magyar menekültek áradata, a soproni népszavazás, az elszakított területek gyors színváltásai stb., ami mind a „*népi tényező* [! – E. V.] döntő fontosságára tanította” a magyarságot. Ezt a hozzáállást segítette az új szemlélet is, mely a 19. század világpolgáriás, a nemzeti kérdések iránt közömbös, nemzetközi gondolkodásától eltérően már „*magyar talajon* [! – E. V.] kereste útját az emberhez, a kívül való világhoz is.”⁵¹

Alapvető argumentuma Szabónak mindeme folyamatok reprodukálásakor, hogy a történetírás és a történetiszemlélet változásában mutatja be főként a fordulatot – hasonlóan korábbi érveléséhez. Legfőképpen Kemény Zsigmond nézeteit, s a Szilágyi Sándor szerkesztette „Millenáris Történet”⁵² kötetét veti össze a két világháború közötti magyar történetírás alapvető szintézisével, a „Hóman–Szekfü”-vel⁵³ (itt a témakörből adódóan inkább Szekfü fejezeteire hivatkozva). Kemény Zsigmond nézeteit annyiban tartja kifejezőnek a dualizmus korában érvényesülő „politikai nemzet” gondolatának és bűvöletének/idolomának reprezentációjára, hogy – bár Erdélyben élt, s erdélyi sorsproblémák gyötörték – fogalma sem volt Erdély valós nemzetiségi viszonylatairól, például a magyarság számarányáról. Úgy vélte ugyanis, hogy ott a magyarság mindig kisebbségben

élt, holott Szabó szerint Mályusz Elemér nem sokkal utóbb világosan bizonyította a magyarság számbeli többségét a középkor folyamán Erdélyben is, s csak később beszélhetünk a magyarság számbeli „kisebbségbe” szorulásáról.⁵⁴

De ez a nemzeti-népi viszonyok iránti közömbösség jellemző a kor általános szemléletére is, amely a török korban elszenvedett magyar népi veszteség megvizsgálására sem érez ösztönzést a politikai nemzet káprázatában.

„A történetírói érdeklődésre a kor általános szellemi irányzata mindig hatást gyakorol, viszont a magyar történetírói érdeklődést az említett kérdések felvetésére nem ösztönözhatta a politikai nemzet állampolgári szemlélete, melyben hangsúlytalan lett a magyarság s a nemzet boltozata magyart és nem-magyart megkülönböztetés nélkül, sőt a különbség hiányát tudatosan hangsúlyozva fogott egybe »magyar nemzet«-t s amelyben a magyarságtudat homályosulását más világnézeti tényezők is elősegítették.”⁵⁵

A Trianon utáni történetiszemlélet változásának/fordulatának bemutatásához, mint erről szó esett, a Millenáris Történet és a Magyar Történet⁵⁶ összehasonlítását tartja célravezetőnek Szabó. Hogy a Millenáris Történet szerzői mennyire érzéketlenek voltak a népi-nemzeti viszonylatok iránt, azt világosan bizonyítja Szabó szerint már az őstörténetről írott rész is. Az első kötetben ugyanis 342 lap foglalkozik Magyarország honfoglalás előtti történetével, s csak 57 a magyarság honfoglalásig vezető őstörténetével. A honfoglalók által itt talált népekről szól ugyan a kötet („valami nagy számú népességre ne gondoljunk” etikettel), később azonban elmerül a politika-, katona- és művelődéstörténetben. Nem beszél a középkor nagy népi gyarapodásáról, de a török korban bekövetkező hanyatlásról, vagy az újratelepítésről is keveset (itt regényes amerikai párhuzamokat von).⁵⁷

„A magyarság kisebbségbe⁵⁸ hanyatlik az országban, kihült tüzhelyein fél-Európa jövevényei vernek új tanyát, a hullámzó-sodródó népmozgásban itt is, ott is idegenség, surlódás, viszálykodás üti fel a fejét a népek között, a románok és szerbek már nemzeti-ségi követelésekkel állanak elő, mintegy baljós előjeleként a rengéseknek, amelyek még a történeti magyar földre várnak, de a történetírói érdeklődés nem lát romló magyarságot és gyarapodó nemzetiségeket, hanem – visszavetítve a kor szemléletét – a szent Korona⁵⁹ fényében ragyogó országot és népességet.”⁶⁰

Ettől az optimista képtől teljesen elütő a két világháború közötti időszak nagy szintézise, a „Hóman–Szekfü”, amelyben már sokkal élesebb kontúrokban jelennek meg a népi viszonyok problémái.⁶¹ Jellemző, hogy Hóman fejezetében⁶² nem az ország, hanem a magyarság honfoglalás előtti őstörténete dominál, s Magyarország régi lakosságáról csak akkor szól, „amikor a magyarok útját követve a Kárpátok alá érkezik”.

Hómannál is hangsúlyosabb a népi viszonyok megjelenítése a Szekfü Gyula által írott részekben, aki „Jenyűgöző nagy fejezeteket írt a föld és népe sorsáról, a magyarság pusztulásáról, a nemzetiségek előretöréséről.” Szabó szerint ez merőben más kép, mint a millenniumi, a jövevényeket körülragyogó Szent Koronával.⁶³

Persze tudatosan népi szemlélet Szekfüéknél még nem jelentkezik, átgondolt programmá és módszerré mindez Mályusz Elemér népiségtörténeti kutatásaiban válik, aki nemcsak az elméleti alapokat vetette meg, hanem elvégezte a szervező munkát is, neki köszönhető számos, a népiségtörténeti kérdéseket tisztázó tanulmány létrejötte.⁶⁴

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története

felé kívánta tolni.⁶⁵ Hangoztatta, hogy ez az eltolódás a környező és közvetlenül érdekelt nemzeteknél már megtörtént, valóságos szellemi mérkőzés folyik e téren s félő, hogy e mérkőzésben mint későn érkezettek lemaradunk. Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát. Ezzel nemcsak új, a közép-európai szellemi küzdelemben hasznos fegyverként alkalmazható elemekkel gazdagítva történeti ismereteinket, hanem alátámasztva és mélyítve magyarságunk tudatát is.”⁶⁶

Szabó szerint azonban a nép felé fordulás nem csupán a történettudomány síkján valósul meg a két világháború között, hanem a szellemi élet egyéb területein is számos törekvés a falu, a hagyományok és a szokások, a parasztság felé fordul. Ilyenek például Györfly István kutatásai a néprajztudományban⁶⁷, mások a lélek formáiban, a gondolatrendszerben, a nyelvben, a művészetben, a táncban, a zenében, a viseletben, a díszítőművészetben keresik a magyar és népi tartalmat.⁶⁸ Hasonló indítékok mozgatják a népi irodalmat is, mely azonban a *népet gyakran a plebs, nem pedig a populus értelem-ben közelíti meg*⁶⁹, de itt is alapvető a magyarságtudat, az állami határokon túllépő népi összetartozás élménye, amely például a feledés árnyaival takart bukovinai magyarok hazahozatalakor ünnepet ül.⁷⁰

Az igazi magyarságélmény azonban az állami határokon kívül rekedt, határon túli és így kisebbségbe került magyarságnál tapintható ki, akik magukra hagyatva igazából tudják, „mi a magyar”?

Szabó mindennek érzékeltetésére Tusa Gábor⁷¹ szavait idézi, aki világosan bizonyítja, hogy az erdélyi magyarok számára a haza helyébe a szülőföld fogalma került.

„Egy olyan lelki világ fejlődött ki bennünk, – írta egy erdélyi magyar visszatekintve küzdelmükre – melyet a népi ösztön, a népi öntudat és a hagyomány táplált. Ez a világ érzelmeket, reményeket, várakozásokat foglal magában, melyek ösztönösek s ezért meg sem fejthetők. Ehhez a lelkivilághoz erőszakkal nyúlni nem lehet. Ez a lelki világ szolgáltatta nekünk a nagyobb feszítő erőt. Népi erőnk a hatalom nyomásával szemben csak erősebbé vált, éppúgy mint a természet világában a Gay-Lussac törvénye szerint igazodó feszítő erő.” A haza fogalma helyére a szülőföld nyomult, s a hazafiságnak olyan értelme fejlődött ki, ami „nemcsak érzés, nem is csak lojalitás, hanem igazi nép- és fajszeretet”. E felfogásban a „magyarság uralmi helyzete nem az asszimilálás soha meg nem valósítható útján, hanem önmaga megerősítésén nyugszik”.⁷²

Szabó ismét azt a Mályuszt idézi fel ezután, aki szerint a korábbi, Szent Koronára építő állami-nemzeti fogalom a trianoni magyarság számára előnyt már nem jelentett, az utódállamokban pedig egyenesen a magyarság ellen fordult.⁷³

(Az értelmezéshez) Hogyan lehet végül is értelmezni és értékelni Szabó István itt elemzett írásait, pontosabban van-e valamiféle közös szemléleti alap, amely ezen írásokat összeköti?

A kérdés egyik oldalát a korábbiakban már részben megválaszoltam, ugyanis az írások egymás után következő elolvasása nyilvánvalóvá teszi a gondolatok és eredmények egymásra/egymásból való következtetését és kibővülését. Szabó egy részben lokális – Ugocsa megye, illetve ebből (de csak ebből) vallás és népiség összekapcsolódása – problémából kiindulva, a vizsgálatokat fokozatosan időben és térben kiterjesztve (16–18. század, majd a népiség története és problémái az egész magyar történelemben) jut el addig, hogy tanulmányainak saját korával való konzekvenciát levonva egyfajta történetpolitikai kon-

cepciót fogalmazzon meg. E történetpolitikai (és történettudományos) elképzelésnek az alapja nyilvánvalóan a magyarság népi nemzetként való felfogása, amiből szinte önként adódik a kérdés: mi ennek a kapcsolata a korban (a két világháború közötti időszakban, sőt utána is) alapvetően erre a gondolatra építő népi irányzattal? (Itt alapvetően a népi írók irányzatára gondolok, természetesen.)

Szabó és a népi gondolat rokonságát több tanulmány is felveti.⁷⁴ Nem kívánom ismételni ez írásokban kifejtetteket és saját korábbi írásaimat sem⁷⁵, ezért itt most főként csak azokat a momentumokat idézném fel röviden, melyekre eddig nem történt utalás, tehát alapjában ismeretleneknek tekinthetők. Itt mindjárt megemlíteném, hogy mindennek (azaz Szabó és a népi gondolat kapcsolatának) első deklaratív megnyilvánulása Szabó 1934-es recenziója Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ének új kiadásáról, a Protestáns Szemlében.⁷⁶ Szabó itt azt a kérdést veti fel, hogy vajon mi Szekfű „nagy magyar” elképzelésének európai realitása (itt alighanem a Habsburg restauráció európai esélyeire gondol). De bírálja azt is, hogy Szekfű az ezzel szemben álló (például protestáns, a függetlenségi hagyományokra, s nem utolsósorban Debrecenre építő) alternatívát „kismagyar”-nak minősíti⁷⁷ és a turanizmusal azonosítja. Legfőképp azonban talán az, hogy kételkedik a középosztály megújuló képességében, sőt alapjában – a népi gondolat jegyében – ennek a parasztságból történő felfrissítését sürgeti, s ezért rokonszenvezik az erre építő népi írói törekvésekkel is. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez az azonosulás a népiekkel ebben az időszakban sem feltétlen, bizonyítja ezt Szabó 1937-es recenziója Erdei Ferenc könyvéről, ahol Szabó elutasítja Erdei ideológiai oldalvágásait.⁷⁸

Úgy gondolom, hogy Szabó és a népi írók gondolatai/törekvései közötti kapcsolat egyik kulminációs pontja éppen a szóban forgó tanulmányok keletkezési idejére, tehát a harmincas évek végére, a negyvenes évek elejére tehető. Szabó egyébként e kapcsolódási pontot itt is közölte 1943–44-es cikksorozatában nyomatékosítja is, igaz – mint erről szó esett – inkább a népi irányzatnak a jobboldalával, mely a népet populusként, nem pedig plebsként értelmezi. Hogy Szabó itt éppenséggel kire gondol, azt pontosan nem lehet tudni, az itt közölt tanulmányok alapján azonban nem lehet kétséges: gondolatai legközelebb Szabó Dezső és Németh László (esetenként talán Féja Géza)⁷⁹ felfogásához állnak, különösen az asszimiláció kérdését feszegető írásokban. Szabó ugyanis, mint látható az újkori magyar társadalomfejlődés egyik legnagyobb problémájának azt tekinti⁸⁰, hogy a 18. századtól kezdve (a Habsburg betelepítésektől) a középosztály (a nemesség) idegen elemekkel hígul és töltődik fel (ideális: a magyarság törzsökéből, a parasztságból való felemelkedés), különösen az adminisztráció, a katonai hivatalok, de az ipari és kereskedelmi pályák nem magyarokkal való betöltését fájjalja. Ezek pedig mivel nem tudják átélni a magyarság meghatározó „sorsélményét”⁸¹, nem tudják képviselni a magyarság igazi érdekeit sem az elkövetkező nemzetiségi küzdelmekben, a népi öntudatra ébredés, a nacionalizmus időszakában. Ugyanez a gondolat folytatódik a 19. században is, amikor Szabó a században végbement asszimiláció szerinte negatív jelenségeit elemzi. Így a városi asszimiláció kérdését, ahol is szerinte az újonnan beáramlottak elvesztették népi gyökereiket (a falu és a parasztság ezzel szemben a népi öntudat öröke), vagy a munkásosztály és a zsidóság nagymértékű felszaporodását, melyek a korokban uralkodó liberalizmussal együtt a világpolgári, nemzetközi gondolat terjedését, a magyarság sorsproblémái iránti érzéketlenséget s ezzel a magyarság népi hanyatlását okozzák. Úgy vélem, nem lehet kétséges, hogy e gondolatok jól felismerhető gyökere Szabó Dezső mondjuk ez időszakban írt „Schittenhelm Ede”-je⁸² vagy Németh László „Kisebbségben”-je⁸³, s különösen is feltűnő, hogy Szabó tanulmányaiban Németh László alapvető fogalmai („sorskérdés”, „kisebbség”) fel is tűnnek.⁸⁴

Szabó és a népiek kapcsolatához még a következőket idézném fel. Jelen témánk szempontjából roppant aktuális, hogy a kötet zárótanulmányát képező cikksorozat a népi mozgalom egyik par excellence kiadványának tekinthető folyóiratban, a Várkonyi Nándor által szerkesztett Sorsunkban jelent meg.⁸⁵ Sajnálatos módon, adatok hiányában, nem tudjuk felderíteni, hogy Szabó miként került kapcsolatba a folyóirattal. Az biztos, hogy működését figyelemmel kísérte, 1944-ben recenziót is írt bele⁸⁶, az ott megjelent tanulmányokat gyakran idézte és az ő könyvéről is hozott ismertetést a lap. Feltevésem szerint talán a népi írói mozgalom egyik monográfusa és jelentős személyisége, a már említett Juhász Géza lehetett a közvetítő, aki Várkonyi Nándorral közeli kapcsolatban volt. Juhász lapjában, a „Magyarok”-ban Szabó 1947-ben ismertetést jelentetett meg⁸⁷, s ismeretesen, sőt talán deklaratív részt vett Juhász „A szabadságharc fővárosa Debrecen”⁸⁸ című monográfia elkészítésében is.⁸⁹

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy a népi irányzat mellett legalább olyan fontos befolyást gyakoroltak Szabó nézeteinek alakulására történésztársai (a fentiekben számos forrást, dokumentumot láthattunk minderre), akik közül főként Mályusz Elemér (és tanítványai), Domanovszky Sándor (és tanítványai), valamint Hajnal István emelhetők ki⁹⁰, de Szabó (ellentétben Mályusszal) jó kapcsolatot ápolt a Szekfű-tanítványokkal is, hiszen tagja volt a Teleki Intézetek, s az asszimilációról szóló tanulmányának francia változatát is a Revue d’Histoire Comparée jelentette meg⁹¹. Sőt, azt sem szabad feledni, hogy „A magyarság életrajza” német nyelvű változatát a Történettudományi Intézet adta ki 1944-ben, amely a Teleki Intézet tagintézménye volt akkor.⁹²

Alapvető jelentősége van itt természetesen a Mályusz Elemérrel, illetve az ő népiségtörténetével való kapcsolat elemzésének, illetve értelmezésének, hiszen – mint láthattuk – legalább az Ugocsa megyé-től kezdődően Mályusz Szabónak egyfajta szellemi mentora is volt, a Magyar Művelődéstörténet munkálatai során is szoros a kapcsolatuk, alapvető hivatkozási pont Mályusz „A magyarság életrajza”-nak főként a középkori fejezeteiben (még ha a Szekfű–Mályusz-vitában eltér is a véleménye Mályusztól), s Mályusz népiségtörténetét, illetve az annak alapjául szolgáló *népi-nemzet* fogalmat jelöli meg Szabó követendő példaként és irányadóként a „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” című cikksorozatban, 1943–44-ben.⁹³

Meg lehet azután jegyezni, hogy ennek a Mályuszhoz való kötődésnek egyúttal súlyos teherterelei is vannak Szabó szemléletében és fogalomhasználatában, ami egyúttal azoknak az értelmezőknek is komoly fejtörést okozhat, akik Szabó nézeteit (mondjuk az inkább ideológus és publicista Szekfűvel szemben⁹⁴) „tárgyilagos”-nak és „objektív”-nek tekintik.

Hiszen a korábbi szövegekben gyakran látható volt, hogy Szabó népiségtörténeti munkássága során számos olyan minimum gyanús, de legalábbis tudományos szempontból vitatható, sőt egyenesen ideológiailag „terhelt” fogalmat használt, mint „néptalaj”, „népterület”, „népi élmény”, vagy „saját és idegen vérű népkeveredés”, „faj”, „fajta”, a nép és földjének szoros összetartozása stb., ami vészesen hasonlít a német Volkstumskunde fogalmi készletére, s ami csak jelentős erőfeszítések árán tekinthető minden további nélkül tudományosnak.⁹⁵

Igaz, hogy Szabó már a harmincas évek elejétől jelentős energiával fordul szembe ezzel a német népiségtörténettel, ugyanakkor ez a szembefordulás nem minden tekintetben meggyőző (vö. recenziók, Keyser, F. Günther, Steinacker, Schüssler stb.⁹⁶), hiszen egyes esetekben (vö. Ukrajna, vagy „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” V. rész eleje⁹⁷) kifejezetten a német, sőt egy esetben „a harmadik birodalom” példájának követését veti fel. Mindezekhez társul még, hogy a magyar szélsőjobboldali publicisztikára is

alkalmanként nem egészen reflektált módon hivatkozik (Kovács Alajos, Tusa Gábor, Barsy Dénes⁹⁸), így nem csoda, ha néha felbukkannak nézeteiben zsidóellenes kijelentések is. Különösen is emlékeztetni szeretnék ebben a vonatkozásban a „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” azon soraira, amelyekben a magyar népi gondolat hanyatlását, a városi, nemzetközi és zsidó értelmiséggel is összefüggésbe hozza, amely lenézi a magyar történelmet és nemzeti hagyományokat.⁹⁹

A fentiekhez társul a Szabó által művelt népiségtörténetnek az a politikai háttere is (ez Mályusznál szintén alapvető), hogy az ilyen irányú vizsgálódások egyértelmű céljaként a revízió „tudományos” előkészítését tartja, abban tevékenyen közreműködik, hiszen pl. az „Ugocsa megye” (de a Nagyszőlősről szóló rádió-előadás kapcsán is) „diadalmas napjaink”-ról beszél e területek újbóli Magyarországhoz való csatlósáskor, másrészt ezt nyilvánvalóan azzal igazolja történetileg, hogy ott a magyarság elsőként telepedett meg, a terület teljes egészében a magyar történelem része (Mályusz Elemér „kultúrtafej”-t mondana).¹⁰⁰

Meg lehet jegyezni ugyanakkor, hogy Szabót Mályusztól jelentős távolság is elválasztja (azzal együtt, hogy a Mályusz-féle népiségtörténetet sem lehet minden további nélkül fasisztának vagy szélsőjobbodalinak tartani, elég arra emlékeztetni, hogy Hajnal István a negyvenes évek elején az 1930-as évek legjelentősebb, legfontosabb irányzataként tartja ezt számon a magyar történetírásban).¹⁰¹

Szabónál ugyanis lényegesen enyhébben jelentkeznek a zsidóellenes felhangok, a fentebbi gyanús fogalmakat ritkábban, inkább elvétve használja, s azt biztosan nem fogalmazza meg, hogy az egész magyar történettudományt „gleichschaltolni” kellene a népiségtörténet nevében.

Nem feledhetjük, s nem is véletlen, hogy az asszimilációs tanulmányát, igaz, hogy csak a jelzett változtatásokkal a Revue d’Histoire Comparée jelentette meg¹⁰², s ismételtén utalok arra, hogy Szabó 1944-es könyvét a Deér József vezette Történettudományi Intézet jelentette meg, márpedig Deér igencsak náci- és német- (valamint Mályusz-) ellenes volt, s még 1943-ban is éles hangot használt Hajnal Istvánnal szemben, a népiségtörténetet támogató, illetve bizonyos antiszemita cikkek közlésében való nem egészen tisztázott magatartása miatt¹⁰³. (Annak a ténynek is nagy jelentősége van, hogy „A magyarság életrajza”-nak számos fejezete jelent meg angolul, és főleg franciául, az elsősorban Balogh József irányította „New Hungarian Quarterly”, illetve a „Nouvelle Revue de Hongrie” című folyóiratokban, amelyek kifejezetten angolszász és francia politikai orientációt képviseltek, tehát németellenesek voltak).¹⁰⁴

Alapvető jelentőségűnek gondolom Szabó nézeteinek pozicionálásában a Szeffű Gyulához való viszonyát. Amint látható volt, a két történész kapcsolatát egyáltalán nem lehet felhőtlennek nevezni, sőt Szabó (amint korábban látható volt, vö. kritikáját a Három nemzedékről 1934-ben¹⁰⁵) már 1934-ben kifejti, nem fogadja el Szeffű azon nézetét, miszerint a magyarság európai, modernizációs, polgárosodási törekvéseit az ország katolikus, Habsburg-párti, nyugati fele testesítette volna meg. Szabó ezzel szemben a magyarság igazi territóriumának az ország keleti, Alföld és Debrecen-központú, protestáns részét tekintette, amely véleménye szerint mind a nemzeti függetlenségi mozgalmaknak, mind a polgárosodási törekvéseknek bölcsője volt. (Nem véletlenül tulajdonít döntő jelentőséget az Alföld megtartásának és visszatelepítésének az 1700-as években, vö. a korábbiak.)¹⁰⁶

S hogy kettőjük magyar történelemről alkotott koncepciója gyökeresen eltérő, számos ponton szemben áll egymással, azt világosan bizonyítja Szeffűnek „A nemzetiségi kérdés rövid története” című tanulmánya¹⁰⁷, illetve Szabó asszimilációról szóló említett írásai (lényegében mindkettő átfogó szintézis), valamint a „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” című vázolt cikksorozat.¹⁰⁸

Itt az antitézis világos: Szekfü a Szent István-i államfogalommal és a történeti/*politikai nemzet* fogalmával operálva, már Szent Istvántól kezdődően az idegenek számára nyitott, az asszimilációt lehetővé tevő/segítő, sőt az idegeneknek a magyarságba való beolvadását igenlő politika jelentőségét hangsúlyozza, amely a magyarság teljes történetén végigvonul, s amely tetőpontját Széchenyiben, de legfőképpen Eötvös és Deák politikai nemzet fogalmában és az 1868-as nemzetiségi törvényben érte el.¹⁰⁹

Szabó ezzel szemben világosan szögezi le: a magyarság etnikai egysége már a honfoglalás idején kialakult, ezt az etnikai egységet jelentősen befolyásolták a későbbi beolvadás, disszimiláció, elvándorlás folyamatai, de ez az etnikai egység (mint a magyarság egyfajta fundamentuma) a honfoglalás óta alapvetően nem változott, illetve amikor igen (főként a 18–19. századokban), akkor azt Szabó károsnak, a magyarság számára előnytelennek és felhígulásnak tartja. Egyértelműen bizonyítják ezt a „Nemzet szemlélet és magyarságtudat” 19. századra vonatkozó említett és elemzett részei, amelyben a 19. századi, Szekfü által tetőpontnak tekintett politikai nemzet-fogalmat hiányosnak, és negatívnak tekinti (s ezzel a *népi* nemzetfogalmat szegezi szembe), a 19. századi folyamatok kapcsán a magyarság népi hanyatlásáról beszél, s a politikai nemzet nemzetközi attitűdje mögött káros társadalmi folyamatokat jelöl meg okként, mint a városiasodás, a népi gyökereitől elszakadt munkásság, értelmiség, tisztviselői réteg felduzzadása, illetve a zsidó bevándorlás.¹¹⁰

Érdemes megjegyezni mindamellett, hogy Szabó szemléletében a népi nemzet és a politikai-történelmi nemzet, mint ahogy a népi és történeti kultúra nem feltétlenül ellentett és egymást kizáró fogalmak (nyilván ezért is alapvetően jó a kapcsolata Szekfüvel, s inkább respektálóan nyilatkoznak egymás műveiről), s ezt világosan bizonyítja két, a negyvenes évek elejéről származó tanulmánya, amelyek közül az egyik nem véletlenül maradt ki 1976-os kötetéből, s a másik is csak némileg megcsönkítva került bele.¹¹¹ Szabó ezekben a tanulmányokban ugyanis (az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetben megjelent írásról, illetve „A jobbágy megnemesítése”-ről van szó¹¹²) tagadja a nemesség és parasztság között folyó kibékíthetetlen és antagonisztikus ellentétet (osztályharcot), s a két társadalmi réteg közötti átjárási lehetőségekre, a nemesi életformának a parasztival való hasonlóságára, illetve a jobbágyság felemelkedésének, nemessé válásának számos lehetőségére hívja fel a figyelmet. Ez így egyfajta alapvető „közösség”-i szemléletet, azaz paraszti és nemesi, népi és történeti kultúra „közösség”-ét fejezi ki, ami legjobban szűrta a szemét Sándor Pál 1954-es tanulmányának is.¹¹³

Itt is szeretném röviden felvillantani Szabó fogalom-használatát, mely az itt kifejtett tézist erősíti. Például lehet utalni az „Úr és paraszt...” kötetben megjelent tanulmány eredeti befejezésére, ahol a nemesi és paraszti elem egymásra utaltságát, amelyben a parasztság a nemesség „táptalaja”, a Felvidék példáján bizonyítja: itt a parasztság idegen volt, így nem szolgált népi tartalékkal a nemességnek, utóbbi fokozatosan el is vészett a magyarság számára.¹¹⁴

Hogyan lehet értelmezni mindezek után Szabó István népiségtörténeti munkáit a korábban rá vonatkozó további irodalom fényében?

Mindenekelőtt elmondható, hogy bizonyosan minimum megkérdőjelezhető Sándor Pál megállapítása, miszerint Szabó István és a népiségtörténet fasiszta lett volna. (Szintén minimum megkérdőjelezhető Léderer Emma értékelése, miszerint Szabó 1945 előtt inkább szellemtörténész lett volna, bár a problémára később még vizsgatér.)¹¹⁵ Ugyanakkor az elmondottakat tekintve Szabó és a népi mozgalom párhuzamba hozása sem feltétlenül magától értetődő (eltekintve itt most a népi mozgalom általános értékelésétől is). Hiszen Szabó sok vonatkozásban, mint láthattuk a német

népiségtörténet fogalmaival operál, Mályusz népiségtörténetének az volt az egyik mintája, s a „Volksboden” és „Kulturboden” fogalmainak használata is olyan, ami nem éppen a magyar népi ideológiára jellemző alapvetően.

(Mindezek alapján figyelmen kívül hagyhatjuk, de legalábbis megkérdőjelezhetjük Gunst Péter értékelését, miszerint Szabóra inkább a francia irodalom hatott, mint a német, s nem nevezhetjük „népiségtörténet”-nek ezzel kapcsolatos kutatásait.¹¹⁶)

Ugyanakkor, a fentiek fényében azok a vélemények is alapvetően vitathatók, amelyek Szabó nézeteinek ideológiai elfogulatlanságát, tárgyilagosságát, preconcepcióktól való mentességét, tudományos objektivitását hangsúlyozzák.¹¹⁷

Mindazonáltal látható volt, hogy a Szabó István-irodalom – egy másik oldalról – (vö. Rácz István, de Hofmann Tamás is) a Szabó István-i életmű „pártos”, vagy éppen nemzeti jellegét hangsúlyozza, s számtalanszor idézi Szabó Istvánnak éppen „A magyarság életrajza”-ban kifejtett mondatát, miszerint „a történelem nem az enyészet öre”, tehát világosan felvállalta történeti munkáinak üzenetét a jelenkorra vonatkozóan is.

Viszont ezt a saját korára vonatkozó üzenetet érdemileg ez a szakirodalom nemigen vizsgálta, vagy olyan kissé felszínesnek, illetve szintén „átpolitizált”-nak tekinthető minősítésekben fejezte ki mint, hogy történetírásának célja a „hazafias nevelés”, a nemzeti önismeret, vagy csak egyszerűen a „nemzet” szempontjainak érvényesítése volt. Igaz, mindezzel egy olyan értékeléssel is szembeszegültek, miszerint Szabó már 1945 előtt is közel, sőt az akkori történészek közül a legközelebb állt a marxizmushoz.¹¹⁸

Hozzá szeretném tenni mindehhez, hogy az előzőkben kifejtettek (s a korábbi elemzések) alapján igen kétségesnek tartom azt a – némileg újabban megfogalmazódó – törekvést is¹¹⁹, amely Szabó nézeteit Szeckfüvel (valószínűleg ő lenne a Romsics Ignác által említett szellemtörténet fő képviselője) szemben állítja be a társadalomtörténeti törekvéseket inkább érvényesítő történészeknek, s ennek megfelelően tárgyilagossábnak, „tudományosábnak”, preconcepcióktól mentesebbnek.

Ezt a nézetet képviseli újabban Romsics Ignác is, aki a magyar történetírás 19–20. történetéről írott összefoglalásában nyilatkozott a problémáról.

Romsics Ignác szerint „ilyen előzmények után”¹²⁰ fogott Szabó a nagyszabású népiségtörténeti szintézisének, „A magyarság életrajza” elkészítéséhez, amelyben már a fejezetcímek és a fogalmak („nép”, „néptörténet”, „népi kép”) utalnak arra, hogy pl. Szeckfü: „A magyar állam életrajza”-val szemben¹²¹ új szemléletű magyar történeti szintézis készült. Ezután részletesen ismerteti a mű legfontosabb megállapításait, s végső értékelése szerint a mű fő érdeme, hogy a szellemtörténet spekulatív konstrukcióit¹²² és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát egyaránt elkerülve, először adott tárgyilagos/elfogulatlan képet a magyar és nem magyar népek ezeréves történetéről.

„A magyarság életrajza a két világháború közötti népiségtörténet kiemelkedő alkotása. A rendelkezésre álló részletmunkálatokra és saját kutatásaira is támaszkodva Szabó István olyan szintetikus munkát alkotott, amely a szellemtörténet spekulatív konstrukcióit és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát egyaránt elkerülve először adott szakszerű és tárgyilagos képet a magyar és nem magyar népek történeti demográfiai és településtörténeti múltjának ezeréves Kárpát-medencei alakulásáról. Fiatalabb pályatársai közül igen elismerően írt róla Jakó Zsigmond és Makkai László¹²³, és azóta sokan mások. Egyetérthetünk Für Lajossal, aki szerint Szabó István e munkája »a magyar történettudomány legértékesebb művei közé tartozik«. Különösen kedvező volt munkáinak fogadtatása a népi mozgalom köreiben, ahol – nem alaptalanul – Hajnal Istvánhoz hasonló rokon lelket láttak benne.”¹²⁴

Hasonlóan emelkedett szavakkal illeti Romsics Ignác Szabó István nem sokkal „A magyarság életrajza” után született „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című cikksorozatát, amelyet egyrészt „társadalomtörténeti” munkának minősít, másrészt szerinte ebben Szabó a modern magyar nacionalizmus történetét írta meg, „máig érvényes formában”¹²⁵

1943 után, fejtegeti Romsics, inkább az oktatás köti le a figyelmét, de ekkor is ír kisebb-nagyobb társadalomtörténeti munkákat. „Kiemelkedett ezek közül az 1943-ban megjelent Nemzetszemlélet és magyarságtudat című terjedelmes tanulmánya, amelyben a rendi és modern nemzet történeti alakváltozásainak elemzésén keresztül lényegében a modern magyar nacionalizmus történetét írta meg ma is érvényes formában.”¹²⁶

2005-ös tanulmányomban ennek ellenkezőjét világosan bizonyítottam, amikor is közöltem Szabó Istvánnak egy 1942-es szövegét, amelynek szövegét a Szeffkű-tanítványok a Revue d'Histoire Comparée-ban átirták, s pl. Magyarország helyett mindig Kárpáti-Medencé-t, nép helyett nemzet-et stb. írtak, illetve a szöveget bizonyos helyeken jelentősen megkurtították, s több alkalommal elhagyták a német népiségtörténetre való utalásokat is.¹²⁷

Az már egy másik kérdés, s éppen erre bizonyíték mondjuk a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” (amelyet, mint említettem semmi szín alatt sem lehet máig ható érvényűnek tekinteni), hogy Szeffkű és Szabó között, így azután a „történeti” (politikai) és a Szabó által érvényesített népi nemzet között nincs akkora különbség, mint az első látásra tűnik, vagy mint pl. a Mályusz által érvényesített népi nemzetfogalom között. Hiszen Szabó pl. Szeffkű Magyar Történet-ét pozitív példaként hozza arra, hogy jelenhetett meg történeti szintézisben a népi-etnikai viszonyok ábrázolása, Szeffkű pozitív hangvételű recenziót írt Szabó Parasztságtörténeti összefoglalásáról 1940-ben, s Szabó 1945 utáni szintén szemléleti jellegű előadásában (Parasztságszemléletünk alakulásáról¹²⁸) Szeffkűt is említi a pozitív példák között, mint akik segítettek a népi szempontok előtérbe kerülését, illetve fontosnak tartották a parasztság problémáival való foglalkozást.¹²⁹

Másrészt az sem szabad elfelejteni, hogy (amint erre utaltam 2005-ben is) Szabó tanulmányát a Revue D'Histoire Comparée végül kiadta, sőt egyéb munkákat is közölt tőle később, így „A magyarság életrajza” német változatát (1944), a kora újkori uradalmi gazdálkodásról szóló cikket, sőt – amint erre Kosáry Domokos is utal – „A tanulmányok a magyar parasztság történetéről” című kötetet is ők jelentették meg.¹³⁰

Mindezekből részben következik az is, hogy nem lehet eltúlozni a népiek hatását Szabó nézeteire, hiszen (s itt részben¹³¹ igazat lehet adni S. Sándor Pálnak) Szabó István állami tisztségviselő (1943-tól egyetemi professzor) volt ebben az időszakban, így nyilvánvalóan alkalmazkodott bizonyos tekintetben a fennálló hatalmi érdekekhez.¹³² Nem szabad elfelejteni, hogy 1928-tól az Országos levéltárban dolgozott, az Ugocsa megye is az Országos Levéltárban indított „Magyarság és Nemzetiség” című sorozatban jelent meg, 1937-től szerkesztette a Levéltári Közleményeket, ahol sok tekintetben a fennálló állami/hatalmi berendezkedés politikai szempontjait is képviselte (pl. a revízió megvalósulásakor a visszatért levéltárak esetében¹³³, de általában is – pl. a társadalomtörténetiek mellett – a nemzeti szempont érvényesítését hangsúlyozta, illetve vö. még a Telekivel való levélváltását, valamint a Nagyszőlősről tartott előadását, ami szintén ezt érvényesítette).¹³⁴ Kapcsolati hálója többé-kevésbé ebből a körből került ki, több kollégájának könyvéről recenziót írt (így Komoróczy Györgyéről, Bakács Istvánéről, Jármái Editéről, Wellmann Imréről, Berlász Jenőről, valamint Jánossy Dénes műveiről, illetve Wellmann Imre, Komoróczy György, Guoth Kálmán Szabó munkáiról¹³⁵), s nem feledhető Ila Bálinttal vagy Sinkovits Istvánnal való kapcsolata sem¹³⁶, aki a „Magyarság

és Nemzetiség” című sorozat másik szerzője volt, illetve együtt szerepelt Szabóval a nevezetes „Úr és paraszt...” kötetben. (Ezek a kapcsolatok a második világháború után is fennmaradtak, bizonyítja mindezt Szabó 1946-os Pro memoria-ja¹³⁷, levelei Varga Endréhez, Ila Bálinthoz, Maksay Ferenchez az 1950-es években, illetve Thirring Gusztávhoz az 1960-as években.¹³⁸)

Világosan szemlélteti az Országos Levéltárhoz kötődő pozícióját és a fennálló hatalomhoz kötődő szemléletét¹³⁹ egy Ravasz Lászlóhoz írott 1944-es levele, amelyben a református püspök számára az egyházi levéltárakkal összefüggő álláspontját világítja meg. Szabó ugyanis már a harmincas évek végétől, negyvenes évek elejétől az állam beavatkozását sürgeti a magánlevéltárak ügyeibe (a szakszerűség érdekében), s az utóbbiak közé az egyházi levéltárak is beletartoznak. Ugyanakkor (szemben az 1948 után követett gyakorlattal) kényszerrel vigyáz arra is, hogy az egyházi levéltárak autonómiája indokolt esetekben megmaradjon, tehát nem kíván teljes állami kisajátítást.¹⁴⁰

„A 46.§ a Levéltárak Országos Főfelügyelőjének csak a jogot biztosítja – írja levelében Szabó –, hogy az egyházi levéltárakat megtekintheti s észrevételeit az illetékes egyházi főhatóságnak valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszternek tudomására hozza. A törvénytervezet tehát a főfelügyelőnek az egyházi levéltárak tekintetében rendelkezési jogkört nem biztosít¹⁴¹ s a vallás- és közoktatásügyi miniszternek is csupán azok az eszközök állnak a rendelkezésére, amelyek a miniszternek az egyházak általános főfelügyelete terén eddig is rendelkezésére álltak. Véleményem szerint az a jog, hogy a főfelügyelő megtekintheti az egyházi levéltárakat nem sérti az egyházi autonómiát¹⁴², annál kevésbé, mert ilyen jogot az 1929. évi XI. t.c. 31./illetőleg 29./ §-ában megállapított felügyelet is kellett, hogy tételjezen, különben a miniszternek az iratanyag elhelyezése, rendezése, kezelése és a tudományos kutatás lehetővé tétele tekintetében biztosított intézkedési jogköre illuzórikus lett volna.¹⁴³ E tekintetben a jelenleg fennálló törvényes helyzet annyiban változik, hogy a miniszter főfelügyeleti jogát nem a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa, hanem a levéltárak Országos Főfelügyelője fogja gyakorolni.”¹⁴⁴

Aligha csodálható mindezek fényében, hogy a népi szemléletben és ideológiában alapvető szerepet játszó „harmadik utas” felfogás, amely Szabó nézeteiben 1945 után, főként a parasztság történetére vonatkozó tanulmányaiban szintén döntő jelentőségű lesz, véleményem szerint (Mályusz Elemér felfogásához hasonlóan¹⁴⁵) nem jelenik meg, vagy jelentéktelen szerepet játszik.

JEGYZETEK

- 1 Vö. Szabó I., 2005.; A harmadik út felé, 2006. Utóbbiban 165–198. Előbbiben 161–208.
- 2 Vö. A harmadik út felé, 2006. 165.
- 3 Minderről pl. Bíró S., 1960.
- 4 Mindehhez legújabbban Lajtai L. L., 2013.
- 5 Kisfaldyról vö. pl. Császár E., 1910. Valamint Fenyő I., 1983. 133–163.
- 6 Szabó I., 2005. 164.
- 7 Vö. a korábbiak. Illetve Erős V., 2004. 635–646.
- 8 Ua.
- 9 Vö. Szabó I., 1941/b. 11–21.
- 10 Ua.
- 11 A fenti gondolatokra vö. még pl. „A jobbágy meg-nemesítése”, valamint „A nemzetiségek tényerése és a magyarság”, vagy „Az asszimiláció a magyarság történetében” című tanulmányok. Látható, hogy bizonyos gondolatokat Szabó szinte szó szerint átvesz egyéb tanulmányaiból és ebben az írásban egy nemzetpolitikai-történetpolitikai koncepció részévé emeli. Tehát a korábbi tanulmányok nyilvánvalóan ennek keretében kapják meg igazi „értelmük”-et. Vö. A harmadik út felé, 2006.; Szabó I., 2005.
- 12 Szabó I., 2005. 170.
- 13 Vö. a korábbiak, főként A magyarság életrajzá-ról elmondottak.
- 14 Szabó I., 2005. 173. E gondolat még bővebben fejtette ki Szabó „A magyarországi nemzetiségek településtörténete” című tanulmányában.

- Vö. Szabó I., 1942/a. 249–253. Valamint Szabó I., 2005.
- 15 Vö. előző jegyzet. Látható, hogy Szabó itt is kilép a történetírói szerepből és örök, időtlen összetevőit boncolgatja az igaz magyarság mikéntjének.
- 16 Szabó I., 2005. 174–175.
- 17 Vö. Erős V., 2004. 635–646.
- 18 Huizingához vö. újabban Ch., Strupp, 2000. Megjegyezhető itt, hogy Szabó Huizingára többször is hivatkozik 1946-os debreceni előadásában, ráadásul ebben a szellemi történet több egyéb képviselőjét is (pl. Crocé-t vagy Ortega y Gasset-t) pozitívan idézi fel.
- Vö. Szabó I., *Történelem és élet*. Előadás a Népművelési Főiskolai Tanfolyamon. 1946. dec. 3. Ms 5439/16. In: A harmadik út felé. 2006. 208–218.
- 19 Vö. Joó T., 1941.
- 20 Beksicshez vö. Beksics G., 2005. Valamint Gyurgyák J., 2007.
- 21 Vö. Lackó M., 1986.
- 22 Szabó I., 2005. 179.
- 23 Eötvöshöz újabban vö. pl. Gángó G., 2006.
- 24 Pesthyre Frigyesre vö. pl. R. Várkonyi Á., 1969. 939–987.
- 25 Mindehhez vö. Szekfű Gy., 1926. 7–208. Illetve J. Szekfű, 1945. 9–30.
- 26 Az én kiemelésem – E. V.
- 27 Szabó I., 2005. 182. Azért itt le kell azt is szögezni, hogy Szabó felfogásában, és a következőkben ez világosan kiderül, kibékíthetetlen, antagonisztikus ellentét nincs politikai nemzet és népi nemzet, azaz állam és nép között. Az állami integritás kérdésében, azaz a történelmi magyar államra való aspiráció kérdésében nincs vita a két felfogás között.
- 28 Vö. Erős V., Asszimiláció és retorika. 2005
- 29 Ezzel gyökeresen szemben álló álláspont Szekfű Gy., 1942. 85–177.
- Vö. még Erős V., 2010. 15–30. Valamint Erős V., 2018: Szellemi történet versus népiségtörténet. (Vilmos Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”)
- 30 Szabó I., 2005. 185. Tehát a 19. század új fejleménye a politikai nemzet gondolatának érvényre jutása.
- 31 Kossuthra természetesen alapvető Szabad Gy., 1977.
- 32 Vö. Gyurgyák J., 2007.
- 33 Ua.
- 34 A dualizmus kori nemzetiségi politikához vö. még Gerő A., 1988.
- 35 Szabó I., 2005. 192.
- 36 Valószínűleg Szabó itt a polgári radikálisokra céloz. Róluk vö. Pók A., 1990.
- Megjegyezhető, hogy Stefan Berger nem régi kötetében található megállapítás szerint a dualizmus kori magyar történetírásban csak Jászi Oszkár és Szabó Ervin képviselt pozitív történet-szemléletet. Ez azért több tekintetben vitatható. Vö. St. Berger, 2015. Kritikájára Erős V., 2018: A múlt mint történelem.
- 37 Ezek a gondolatok szintén párhuzamosak Szabó Dezső, Németh László, vagy akár Féja Géza elgondolásaival. Az értelmiség szerintük idegen eredetű s ezért nem képes azonosulni a magyarság problémáival, sorskérdéseivel. A korábban, a 18. század végére megfogalmazott gondolatokat Szabó itt tovább vezeti a dualizmus időszakáig, s aligha kérdéses ezeknek a saját koráig való meghosszabbítása, hiszen az egész cikksorozat gondolatmenete ezt sugallja.
- 38 A „sorsélmény”-hez vö. a korábbi, ezzel kapcsolatos megjegyzések.
- 39 Szabó itt is egyébként, mint ez a következőkben is kiderül, nyilván Jászi Oszkárakra, illetve a polgári radikálisokra gondol. Jásziról legújabban vö. Litván Gy., 2003.
- 40 Szabó I., 2005. 191–192.
- Szabó itt erősebben fogalmaz a 19. századi asszimiláció következményeit illetően, mint pl. a Revue d’Histoire Comparée-ban megjelent tanulmányában. Ugyanilyen erős, sőt még élesebb kifejezéseket használ 1942-es Hítel-beli írásában, különösen a városok negatív szerepét húzza alá. Ennek külön alfejezetet szentel, amivel szemben – mint a fenti, asszimilációs tanulmányban is – a falunak és a parasztságnak a magyarságtudat és a hagyományok szemszögéből alapvető megtartó szerepének a fontosságát sejteti. Lehetetlen itt nem gondolni Szabó Dezső „Az elsodort falu”-jára, s csak óvatosan vetem fel, hogy alighanem – egyebek mellett – itt gyökerezik Szabó István hatvanas évekbeli falumonográfiáinak szűzsége is. Vö. Szabó I., 1942/b. 1–15.
- 41 A szociáldemokrata történetfelfogásra vö. Márkus L., 1963. valamint Romsics I., 2011. 260–284; Erős V., 2015. 149–150.
- 42 Az én kiemeléseim – E. V.
- Látható itt, hogy Szabó a történelmi materializmus, illetve a szociáldemokrácia által érvényesített népfogalmat, amely alapvetően az alsóbb társadalmi rétegeket jelentette, pusztán a plebsre vonatkozóan tekinti, míg jómaga a populus-ra épít.
- 43 Szabó I., 2005. 193. Tehát a munkásosztály, illetve a történelmi materializmus szintén nem hordozója a nemzeti-népi tudatnak. Jászi Oszkár mellett így viszont meg kell említenünk Szabó Ervin nevét is, akire vonatkozhatnak Szabó István e sorai. Vele egyébként harcos vitákat folytatott Szabó az ötvenes években megjelent Kossuth-tanulmányában is. Vö. erről részletesen Erős V., 2003. 94–108.
- 44 Itt érdemes megjegyezni, hogy Szekfű Gyula Három nemzedék-ében szintén Ady e kor ikonikus alakja. Vö. Szekfű Gy., 1920.

- 45 Hozzájuk irodalom vö. pl. Lackó M., 1996/b. 165–190.; Borbándi Gy., 1989.; Borbándi Gy., 2006.; Salamon K., 2002. Valamint Papp I., 2012. A nemzetközi irodalomból pl. Gérard R., 2001.
- 46 Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szabó egyéb népiségtörténeti tanulmányaiban is: vö. Szabó I., 2005. A völkisch szemlélethez, illetve a Volkstumskundé-hez vö. Erős V., 2013/b. 33–62.
- 47 Látható, hogy Szabó itt is alapvetően német példákra hivatkozik. Ugyanakkor kétségtelen alapvetően németellenes felfogása pl. a háború alatt készült recenzióiban is, de ez volt a Sorsunk című folyóirat legitimációs programja is. Vö. erre Várkonyi N., 1976. Másrészt azonban talán jogos volt Szekfüék (pl. Gogolak Lajos és Kósa János) említett intelme is, hogy a népiségtörténet módszertani adaptációja arra kísért, hogy azonosuljanak politikai programjával, nemzetfogalmával is. Vö. erre még Erős V., 2005.
- 48 Látható, hogy itt Szabó István azért elég közel került a német „völkisch” ideológiához.
- 49 Szabó I., 2005. 196.
- 50 Mályusz Elemér 1942-ben szintén a németek melletti teljes felsorakozást sürgeti. Vö. Mályusz E., 1942/a. Illetve a későbbiek.
- 51 Szabó I., 2005. 196–197.
- 52 A Magyar Nemzet Történetéről vö. pl. Mann M., 1968. 1117–1148. Valamint újabban Romsics I., 2011. 155–164.; Erős V., 2015. 136., 181.
- 53 Vö. Hóman B. – Szekfü Gy., 1935–1936.
- 54 Vö. Mályusz E., 1939/a. 105–124.
- 55 Szabó I., 2005. 199. Vö. még a korábbiak.
- 56 Ugyanezt kísérelte meg elvégezni legutóbb a Szekfü Gyuláról készült monográfia szerzője, nem éppen sikeresen, hiszen megmaradt az alapvetően leíró, tartalomismertető jellegnél. Vö. Dénes I. Z., 2015. Vö. ehhez Erős, 2016, Erős V., 2017/c. 84–96.
- 57 A Magyar Nemzet Történetéhez vö. még pl. Szendrey Á., 2013. 287–300.
- 58 Itt, ha freudi elszólás szintjén is, lehetetlen nem észrevenni Németh László híres-hírhedt írásának fogalmi készletét Szabó narratívájában.
- 59 Sic!
- 60 Szabó I., 2005. 200.
- 61 Vö. Dénes I. Z. 2015.; Gyurgyák J., 2007.; Erős V., 2015.; Monostori I, 2017.
- 62 Hómanhoz vö. Hóman B., 2002. Valamint Történeti áttértekülés, 2011.
- 63 A Szent Korona-tan századforduló körüli értelmezéséhez vö. legújabban Törő L. D., 2015. 30–41.
- 64 Vö. Erős V., 2000.; Erős V. 2013/b. 33–62.
- 65 Vö. mindehhez a korábban elmondottak. A szövegben egyértelmű a Szekfüékkel szembeni fokozatos elhatárolódás és a Mályusszal való, szinte tökéletes azonosulás.
- 66 Szabó I., 2005, 201–202. Mályusz népiségtörténetéről vö. Erős V., 2000, illetve Erős V., 1995. 280–287.; Erős V., 2013/b. 33–62. Újabban Gyáni G., 2016. 215–229. Vö. ehhez a későbbi megjegyzések. Érdekes adalék mindehhez Szekfü ekkoriban megfogalmazott véleménye Mályusról, illetve a népiségtörténetről. Szekfü Bíró Sándornak. Bp., 1942. IV. 21. MTA KK Ms 4297/258. „A M.[agyar] Nemzetbe október óta nem írok, a szerkesztővel nem tudtam kijönni, mert a kétheti cikkírás mellett a M. Nemz. társaság elnöke, Bethlen István megbízásából bizonyos szellemi vezetést is kellett gyakorolnom s amikor annak keretében a színvonal emelésére törekedtem, a szerkesztő, aki bulvárlapot tud csak szerkeszteni, nem engedelmeskedett. Bethlen azonban nem engedett el végkép, de a dolog nem is intéződött el, – remélem azonban, most majd megtörténik ez is. Az egész igen hosszú történet, majd egyszer elmondom. Hasonlóképp hosszú történet Mályusz ügye is. Könyvét nem olvastam el, az különnyomat az Egyedül vagyunkból, ezt a lapot pedig, több mással együtt, nem veszem kezembe. M-al különben most már köszönő-viszonyban sem vagyok. De könyve tartalmáról többé-kevésbé tájékozottak. Általában véve: M. tehetséges ember, mindig támogattam az itteni második magyar történeti tanszékre is, másokkal együtt én segítettem, bár tudtam, hogy összeférhetetlen, nagyúri hóbortban szenvedő ember, akiben örök tüske az, hogy engem ismernek, rólam beszélnek, sőt az is fájtnak, hogy engem szídnak nem őt. S mikor én megkezdtem a politikai újságírást, ő is beugrott, az ellentett irányban. Amit ír, mindig van benne jó, vegyest hozzá nem értéssel, az anyag nem teljes ismeretével, és nagyfokú személyi pátoszszal, amit néha lefojtani szeretne. Írói képességeit az én megállapításaim támadásaival gyakorolta: barokk koncepcióm ellen írt, aztán a 18. századi prot. egyházi dolgokat az én megállapításaim cáfolására írta, – a szellemtörténetet azért szíjda, mert engem tart szellemtörténésznek, holott ő volt az ébber a Sándor Lipótról szóló művében; még korábban Széchenyi-koncepciómat támadta stb. ... Tőled említett könyvöt itt egyetlen komoly historikus sem veszi komolyan, de megértem, hogy cáfolat híjján sok embert meg tud nyerni magának. Ma ő itt teljesen el van szigetelve, a Domanovszky-Lukinich-Hajnal csoport is, mely az Akadémiában és a Tört. Társaságban uralkodik, csak azért tart ki mellette, mert szükséges ellensúlynak tartják velem szemben... Különbözik a M.-féle népiség- és település stb. történeti program a mai német dolgok lemásolása, – a német tudomány ezeket maga sem veszi komolyan.”
- 67 Györfly Istvánról vö. Györfly Gy., 2000. 19–28.; Illyés Gy., 1939, 1964.

- Szabó utal rá már a Schünemann vitában is. Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 68 Szabó itt valószínűleg pl. Karácsony Sándorra, Lükő Gáborra gondol. Előbbire vö. Lányi G., 2000.
- 69 Alapvetőnek gondolom Szabó itteni kijelentését: még a népi ideológiára is úgy tekint, hogy abban a baloldali, a népet plebs értelmében megközelítő felfogástól jelentős mértékben elhatárolja magát, illetve azt hiányosnak tekinti.
- 70 Erről irodalom Szabados M., 1941. 169–181.; Vincze G., 2001. 142–187.; Papp Á., 2017.
- 71 A Szabó által hivatkozott Tusa Gáborról megjegyezhető, hogy Szekfű „Állam és nemzet” című kötetéről a szélsőjobb szóhasználatát felidéző bírálatot írt. Vö. Tusa G., 1942. 660–666. Vö. még Monostori I., 2017.
- 72 Szabó I., 2005, 203.
- 73 A Szent Koronához Eckhart F., 1931. 269–320.; Eckhart F., 1941.; Eckhart F., 1946. Eckharthoz legújabban Törő L. D., 2016. 57–77.; Törő L. D., 2017. 1407–1450.
- Szabó István Mályusznak. 1943. november 27. Debrecen.
„Kedves Elemér!
Szíves elnézésedet kérem, hogy csak most juttatom vissza a tájékoztatásokat: röpke budapesti utakkal megterhelve és az előadások nyomában nyargalva alig jutottam ez ideig lélekzetemhez is. Nagyon szépen köszönöm szívességedet, jól tudom hasznosítani.
Mikor most vége felé közeledik az első szemeszterem (dec. 17-e körül fejezem be előadásaimat, illetőleg a kollokviumokat), látom, hogy sok kezdeti – remélhetőleg: kezdeti – nehézséggel kell megküzdenem. Hallgatóm szép számmal van s megvan az igény is a tanárral szemben, viszont a tanárnak a maga igényeit mérsékelni kell. A kollokviumok után visszamegyek tartósan Bp-re, sajnos, a lakásprobléma megoldására kevés a kilátásom.
Még egyszer leghálásabb köszönetemet kifejezve s a Méltóságos Asszonynak kézsókomat jelentve, maradok őszinte barátsággal
Debrecen, 1943. november 27.
igaz híved
Szabó István”
Vö. Erős V., 2005/c. 209–229. 226–227. A levél világosan bizonyítja, hogy közeli kapcsolat volt közöttük ebben az időben is.
- 74 Leginkább Für L., 1976. 7–30.; Várdy B., 1976. 102–120. (Itt megjegyezném persze, hogy Várdy Béla főként Mályusz Elemér népiségtörténetéről nyilatkozik, de kétségtelen, hogy az ott elmondottak, már csak azért is, mert megemlékezik róla, Szabó Istvánra is vonatkoznak.); Balogh I., 1993. 119–134.
- 75 Vö. Erős V., 2003. 94–108., illetve az ezzel kapcsolatos teljes dokumentációra A harmadik út felé, 2006.
- 76 Vö. Szabó I. 1934/b. 364–368. Illetve Erős V., 2017/a. 19–52.; Erős V., 2018: Szabó István debreceni identitásai. V. Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Völksgeschichte” = Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet.
- 77 Általában is érvényes, hogy Szabó a tiszántúli, protestáns, Debrecen központú hagyományt preferálja Szekfű katolikus, Habsburg-párti, dunántúli, „nagy magyar” vonalával szemben.
- 78 Vö. Szabó I., 1937/a. 259. Megjegyzendő, hogy Erdei a hatvanas években Szabó munkáinak, például a dualizmus kori parasztságtörténeti köteteknek egyik legfőbb mentorává válik. Vö. erről részletesebben Erős V., 2018: Populus, plebs, rusticus. (Szabó István hatvanas évekbéli tanulmányai.) (Megjelenés alatt)
A népi mozgalomról, ideológiáról vö. a korábbi jegyzetekben megjelölt irodalmat. Erdeihez újabban Huszár T., 2012.
- 79 Vö. Tiszántúl, Balogh István. Balogh István több helyen megemlékezik Szabó és a népiek kapcsolatáról, illetve az itt felvetődő kérdésekről. Alapjában (pl. Gogolák Lajossal szemben) egyért Szabó felfogásával, s a népi gondolat szellemében születettnek véli nézeteit. Jellemző, hogy írásai is a népi eszmékör propagálójaként tekinthető Tiszántúl című folyóiratban jelentek meg. Vö. Balogh I., 1942/a. 4. Balogh I., 1942/b 3. Szabóról és Baloghról legújabban vö. Orosz I., 2017. 39–48.
- 80 Vö. Szabó I. 1941/b. 11–21.; Szabó I., 2005.
- 81 A „sorsélmény” fogalma nem áll messze a szellemtörténeti alapállástól.
- 82 Vö. Szabó D., 1990. 286–389.
- 83 A hatalmas Németh László-irodalomból csak jelzésszerűen pl. Grezsa F., 1989.; Monostori I., 1989.; Lackó M., 1996/a. 10–78. Illetve Németh László művei közül Németh L., 1942. 185–274.; Németh L., 1989/a.; Németh L., 1989/b. 408–482.; Németh L., 1989/c.
- 84 Szabó István és Németh László kapcsolatára egyébiránt közvetlen bizonyítékunk nincs. Ennek egyik oka az is lehet, hogy – tanítványai elmondása szerint – 1956-ban Szabó leveleinek, iratainak jelentős részét megsemmisítette, s ha volt ilyen, akkor Németh Lászlóval való kapcsolatának dokumentumai is kompromittáltak lehetnek, tehát köztük lehetnek. De Szabó és a népiek közötti kapcsolatra még számos egyéb forrással rendelkezünk, ráadásul a Németh Lászlóval való esetleges kapcsolatra közvetett bizonyítékunk van. Szabó István legközelebbi hozzátartozójának személyes közlése szerint ugyanis, a világhírű fizikus Bay Zoltán, amíg Magyarországon tartózkodott, rendszeres vasárnap ebédeken és

beszélgetéseken vett részt náluk Németh László. E beszélgetéseken számos alkalommal felbukkant Szabó István is, aki egyébként Bay Zoltán sógora volt (felesége Bay Zoltán testvére). S bár Bay Zoltán és Szabó István akár elvi jellegű kapcsolatára szintén kevés a filológiai bizonyítékunk, egy beszédes levéllel azonban mégis rendelkezünk. Bay Zoltán ugyanis 1946-ban levelet írt Keresztury Dezső kultuszminiszterhez (akitől persze szintén nem áll távol egy bizonyos „népi nemzet” gondolata, s megjegyzendő az is, hogy Szabó Istvánnal együtt szerepelt az „Úr és paraszt...” kötetben.) E levélben arra kéri Kereszturyt, lépne közbe Szabó István B-listázása ügyében. Szabót ugyanis egy debreceni egyetemi ösztöndíj-elosztási ügy miatt ez a veszély fenyegeti, s Bay szerint nem kell Kereszturynak magyarítani, hogy ez az eljárás a magyar népi gondolat szempontjából katasztrofális lenne.

Vö. Bay Zoltán levele Keresztury Dezsőnek, 1946. július 22. In: Szabó István Emlékkönyv, 1998. 21–22.

Bay Zoltán és a népi gondolat/mozgalom kapcsolatára vö. Püski S., 2002.

85 Vö. erről bővebben Erős V., 2005/b. 7–44.

86 Vö. Szabó I., 1944/a. 49–52. A folyóiratban Dömötör Sándor ismertette „A magyarság életrajz”-t. Vö. Dömötör S., 1943. 44–48.

87 Szabó I., 1947. 238–239.

A folyóiratról Kovács K., 1980. 320–333. Amikor Szabó cikke megjelent, már Budapestre költözött a lap, s kevésbé érvényesült benne a népiek hatása.

88 Vö. Szabó I. (szerk.), 1948. Illetve Erős V., 2017/a. 19–52.

89 Szabó és a népiek kapcsolatához alapvető forrás Móricz Zsigmondnak egy Szabó Istvánhoz írott levele. Ebben segítségét kéri a Magvető újabb kiadásában, az 1138-as alapítólevél fordításának ügyében. A levélben azt is jelzi Móricz, hogy kötetete a népi gondolat propagálásának szándékával készül.

Móricz Zsigmond levele Szabó Istvánhoz.

Ms 5438/148. Szolnok, 1942. július 3.

„Kedves Barátom!

most, hogy útra indultam, ugyanazt a kis felső kabátot vettem elő, ami nem volt rajtam azóta, hogy nálatok voltam s legnagyobb meglepetésemre annak a zsebében volt az a notesz, amit [sic] akkor eltűnt szemem elől. Megőrültem neki, nagyon röstellem, hogy benneteket egy pillanatra nyugtalanítottalak vele. Sietve jelentem a szerencsés megtalálást. Kérek ne nehezelteteket, de már ilyen az én fejem.

De erről eszembe jutott, hogy te segíthetnél most valamiben rajtam.

Új kiadásban kiadom a Magvetőt. Ez irodalmi antológia, melyet 1940-ben hoztam ki s azóta teljesen elfogyott, úgyhogy most új kiadásra van szükség.

A Magvetőnek az a jellegzetessége, hogy az ifjúságot végig vezeti a magyar szellem egész fejlődésén Anonymustól kezdve s elsősorban a népi gondolat [sic] irányát és tüneteit gyűjti egybe. Anonymust és a krónikákat Szabó Károly fordításában, a többi újabb kiadványok alapján válogattam össze s közlöm benne. Szeretném felvenni azt az 1138-ból való alapítólevelet, amit Kerecsényi-Pais Régi magyar olvasókönyvében találtam, de nem ismerem annak magyar fordítását.

Nem vállalnád-e, hogy lefordítsd?

Nekem azért lett volna kedves, mert többszáz magyar szolganév van benne felsorolva. A nevek között mai szemmel is sok nevet magyar szóval ismerünk, de a túlnyomó részt laikus egyáltalán nem tudja kihámozni, mi lehet kiejtésében. Ez nem baj s nem is akarnék erőszakolt magyarázatokba bocsátkozni, elég nekem a névsor, s dokumentum. Ezekhez tehát nem muszály [sic] hozzányúlni, bár ha könnyen lehet valamely név-nél a mai szót jelezni, zárójelben mellé kellene írni.

Lefordítani csak a bevezetést, befejezést, és az összekötői sorokat kellene.

A munka sürgős volna, mert a kézirat már nyomdában van. Nagyon kérlek, légy szíves értesíteni, hogy vállalod-e? s így a népnek és az ifjúságnak szeme elébe kerüljön.

Ha te neked nem volna időd, keress valakit, egy fiatal történészt, aki meg tudná csinálni a fordítást.

Szeretettel üdvözlöl

öreg barátod

Móricz Zsigmond”

A levélben közölték tisztázásához, illetve Szabó István két válaszelevelére vö. A harmadik út felé, 2006. 125–127.

A levél megjelent In: Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője. Levelek. I., 1988. 525. A levél pontosabb körülményeihez vö. még a szerkesztői jegyzeteket, in: Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője II, 1999. 405–406. Szabó István egyébként 1958-as leveleiben magyarázza el F. Csanak Dórának a levelezésre való visszamelegkedését és a konkrét körülményeket. Vö. ehhez részletesebben Erős V., 2018: Populus, plebs, rusticus. Illetve A harmadik út felé, 2006. 358–359.

Móriczhoz a kiterjedt irodalomból pl. Czine M., 1968.; Móricz V., 1981.

90 Vö. Erős V., 2012.

91 Vö. Erős V., 2005/a.

92 A Teleki Intézethez vö. Erős V., 1996. 220–244.

- 93 Vö. a korábbiak.
- 94 Vö. ehhez Gyáni G., Romsics I., részben Romsics G., 2010. a következőkben.
- 95 Vö. még Romsics G., 2007. 73–104.
- 96 Vö. a korábbiak. Illetve pl. Szabó I., 1940/e. 104–105.; Szabó I., 1941/d. 438–443.; Szabó I., 1942/c. 214–217.
- 97 Vö. a korábbiak.
- 98 Ua.
- 99 Ua.
- 100 Vö. Erős 2013. Valamint pl. Mályusz E., 1994.; Erős V., 1995. 280–287.
- 101 Vö. Erős V., 2000.
- 102 Vö. Erős V., 2005/a. Valamint V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”; Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet.
- 103 Vö. ehhez Erős V., 2016. 78–98.; Miskolczy A., 2012.
- 104 Vö. a korábbiak. Illetve Farkas M., 2004. Újabb Balogh József-ről vö. Frank T., 2016. 99–146.
- 105 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52. Illetve a korábbiak.
- 106 Vö. a korábbiak, illetve Lénárd Ödönék vitája Szabóval.
- 107 Vö. Szekfü Gy., 1942.
- 108 Vö. a korábbiak. Valamint V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”; Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet.
- 109 Vö. Erős V., 2010. 15–30.
- 110 Ez lehetne inkább etnoprotecionista ideológiának nevezni, amelyet újabban az ezzel kapcsolatos irodalom hangsúlyoz. Vö. pl. Trencsényi B., 2011.
- 111 Vö. Szabó I., 1976/a. Illetve Faragó T., 1999, 1977. 296–307., 76–80.
- 112 Vö. Szabó I., 1941/a. 44–80.; Szabó I., 1941. 11–21. Újra megjelent: Erős, 2006. 111–123.
- 113 Vö. Sándor P., 1954. 373–419. Vö. még minderre a következők. 2013-as kritikámban említettem, hogy a Domanovszky-iskola vonatkozásában Romsics Ignác 2011-es összefoglalásában Sándor Pál megállapításait kritikátlanul veszi át. Vö. Erős V. 2013/a. 80–92.
- 114 Vö. Szabó I., 1941/a. 44–80. Ugyanez Szabó I., 1976/b. 237–252. Érdemes itt is felidézni Szabó tanulmányának befejező sorait, amelyek kimaradtak 1976-os kötetéből.
- „A nemesség azonban egészében így is olyan szelekció volt – írja Szabó 1941-es tanulmányának befejező soraiban –, amely[ben?] általában a törekvő, küzdőképés, eredményes, az alkalmat megragadó és alkalmazkodó erők találkoztak össze. E nemesség nagy történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése és megtartása. Ez feladata is volt, minthogy a politikai jogoknak csak ő volt részese. Mellette a parasztságnak

az elmozdíthatatlan gyökeres népi erő, a tápláló talaj feladata jutott, a történelem mérlegén nem kisebb érdem, hiszen a nemesség olyan vidéken, ahol nem támaszkodhatott sajátjérü magyar paraszttömegre – elsősorban a Felvidégre kell gondolnunk – idővel az idegen parasztsághoz hasonult és elveszett a magyarság számára. Így egyetlen szerves test részeként egészítette ki egymást nemesség és parasztság.” Szabó I., 1941/a, 44–80. 76.

Szintén érdemes még felidézni Szabó 1940-es forráskiadványát, ahol alapvetően ugyanez a „közösség”-gondolat állhat a háttérben. Vö. Galánthai és fraknoi gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához, 1701–1706, 1940.

- 115 Vö. Sándor P., 1954. 373–419.; Léderer E., 1955. 103–106. Illetve Léderer E., 1969.

Sándor Pál szerint Szabó korai parasztságtörténeti munkái haladóbbak, progresszívabbak, mint pl. a Domanovszky-iskola tanulmányai, mert jobban hangsúlyozzák a társadalmi konfliktusokat.

A reakciós fordulat Sándor Pál szerint „Az úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötettel következik be, amelyben Szabó István is publikál, viszont a kötet a Horthy fasizmus „népi közösséget” hirdető ideológiai alátámasztására szolgál csupán. Tanulmánya további részében Sándor így a népi írőkkel való rokonságát is tagadja Szabónak, hiszen nem követeli a földosztást, s így a társadalom radikális átalakítását.

„Az úr és paraszt a magyar élet egységében” c. kötetről írja Sándor Pál:

„Végeredményben reakciós fordulatról kell beszélnünk. A »Nemesség és parasztság Werbőczy után« lényegét tekintve nem más, mint a Horthy-fasizmus »népi közösség«-ét [! – E. V.] hirdető szemfényvesztésének történelmi alátámasztása [...] A paraszti helyzet kritikája helyett mondja, hogy »a magyar nemesség és a magyar parasztság... a magyar törzsöknek egyforma testvér-ága.«” (Sándor P., 1954. 373–419. 414.)

„... a szerzők a társadalmi béke, az osztálykülönbségek elmosásának és az osztályharctól »megtisztított«, egységes társadalom elvének politikai szempontjait érvényesítették, illetőleg vetítették vissza a régmúltba. Sinkovics [István – E. V.] pl. a XV. századi jobbágyéletet jellemezve az »anyagi erőgyűjtésnek a későbbi viszonyokhoz mérve szinte akadálytalan lehetőségei«-ről beszél, nem kisebb hangsúllyal emlegetvén, hogy »a földesúr-jobbágy kapcsolat éppen a két osztály közelsége miatt aránylag kiegyensúlyozott« volt. A hűbéri társadalomnak volt valami – láthatatlan erőktől szabályozott – »állandó mozgása« írja, amely »át- meg átjárta az egymásfeletti sorokat, kiépítvén a feudális kor kiegyensúlyozott társadalmi szerkezet«-ét. A »középkorban« éppen

- ezért »a nagybirtokos és a nemesség« nem is »volt lefelé mereven elhatárolódó és a magasabb életforma kiváltságából mindenki mást féltékenyen kirekesztő hatalmi csoport, hanem új és új erőkké telítődött a jobbágy parasztság kimeríthetetlen népi medencéjéből.« (Sándor P., 1954. 373–419. 414.)
- Ezzel szemben Léderer nem tekint a reakciónak Szabó szóban forgó művét, sokkal inkább „A magyarság életrajza”-át tartja kétségesnek, bár itt rámutat ennek alapvető németellenességére is. „Nem látom azonban teljesen igazoltnak, hogy pl. Szabó Istvánnal valamiféle reakciós jobbratolódást jelentett volna az »Úr és paraszt« kötetbeli tanulmánya. Sokkal inkább lehetne ilyenről beszélni Szabó István összefoglaló népiségtörténeti köteténél, amely igen gondos analízisre szorul. Erre az analízisre annál inkább szükség van, mert minden reakciósság mellett éppen ebben a kötetben nyilvánul meg legjobban az a németellenesség, amely – persze súlyos korlátokkal – lényegében a népiségtörténeti tanulmányok legtöbb szerzőjénél jelentkezett.” Léderer E., 1955. 103–106. 106.
- Léderer egyébként sok tekintetben megvédi itt a Domanovszky-iskolát, nem fasisztának, hanem egy Othmar Spannhoz köthető konzervatív, rendies-feudális szemlélet reprezentánsaként értékeli azt. Vö. erre még Erős V., 2018.
- 116 Vö. Gunst P., 1995. 183.
- 117 Pl. Wellmann I., 1937/b. 473–485.; Orosz I., 1990. I–III.; Csiki T., 2003. Megjegyezhető, hogy Wellmann Imre csak az Ugocsa megye kapcsán beszél a népiségtörténetről, s egyfajta művelődéstörténetként, illetve par excellence történeti demográfiaként értékeli. Az ideológiai vonatkozásokról nem beszél, igaz ez a későbbi népiségtörténeti tanulmányokban, valamint „A magyarság életrajza”-ban jobban kidomborodik.
- 118 Vö., Orosz I., 1978. 50–56.; Orosz, 1978. Részben Pamlényi E., 1969. 12. (Bár Pamlényi inkább a hatvanas évek munkáira vonatkoztatja mindezt, Orosz viszont az 1945 előttiekre is.)
- 119 Vö. Gyáni G., 2002. 119–133.; Csiki T., 2003.; Bolgár D., 2006/a. 43–72.; Romsics I., 2011.
- 120 Vö. Erős V., 2018. 54–84. Itt rámutat arra, hogy Romsics Ignác összekeveri Szabó parasztságtörténeti és népiségtörténeti tanulmányait. A népiségtörténetiek nem a parasztságtörténetiek, s a magyar fejlődésnek a nyugat- és kelet-európai közötti voltának megállapítása után, hanem az előtt keletkeztek.
- 121 Vö. Szekfü Gy., 1918.
- 122 Itt minden bizonnyal Für Lajos ilyen jellegű értékelésére utal Romsics Ignác. Vö. Für L., 1976. 7–30.
- 123 Vö. Jakó Zs., 1942. 193–205.; Makkai L., 1944. 95–97.
- 124 Vö. Romsics I., 2011. 336–337. Itt is Für Lajos nézetei köszönnek vissza. Für L., 1976. 7–30.
- 125 Romsics I., 2011. 336–337.
- 126 Romsics I., 2011. 337.
- Itt szeretném azután megjegyezni, hogy Szabó István asszimiláció-felfogásával foglalkozik Gyáni Gábor is az asszimiláció kérdésének irodalmát elemző tanulmányában. Gyáni G., 2002. 119–133.
- Gyáni interpretációja azért is fontos számunkra, mert a jelzett áttekintést alapvetően Szekfü Gyula és Szabó István nézeteinek ütköztetésével kezdi, s ebből vezeti le a későbbi álláspontokat. Gyáni felfogásából egyértelműen kiderül, hogy számára a Szabó István által megfogalmazott koncepció a szimpatikusabb. Figyelemre méltó azonban, hogy csak „A magyarság életrajza”-ból idéz s abból is pusztán a 19. századi asszimilációt elemző részeket.
- Gyáni Szekfü felfogásával szemben azért kritikusabb, mert az alapvetően ideologikus s Szekfü – aki történetírásában (jelesül a „Három nemzedék”-ben) általában hatalom- és politikatörténeti szempontokat érvényesít, s ezért utasítja el a 19. századi liberálizmust is – állami-nemzeti aspektusból bírálja és tartja veszélyesnek a zsidóság 19. századi felületes asszimilálódását.
- Szabó István felfogását Gyáni ezzel szemben azért tartja pozitívabbnak, mert ő az asszimilációban elsősorban nem felülről, állami úton, az elit által kezdeményezett jelenséget lát, hanem annak a mindennapi életben, a társas érintkezésben gyökerező szociokulturális feltételeit vizsgálja.
- „Szabó asszimilációfogalmát – írja a továbbiakban Gyáni – joggal nevezhetjük szociológiai irányultságúnak, hiszen a teljes és befezett asszimiláció (»amikor az asszimilált minden fenntartás nélkül átvette az új népiség tudatát«) a mindennapi társas érintkezés révén jön létre, vagy emiatt hiúsul meg. Ezért is gondolja úgy, hogy a felülről kicsikart, tehát állami úton, az elit által realizálódó adaptáció tényeiből aligha vonhatunk le komoly következtetéseket az asszimiláció tényleges eredményeire nézve: azok eredményességét ugyanis nem a szándékok eltökéltsége, hanem egyes-egyedül a szocio-kulturális feltételekkel való egybeesésük mértéke garantálhatja.” Gyáni G., 2002. 119–133. 122–123.
- Szabó István nézeteit összegezve Gyáni azután ismételtlen azt állapítja meg, hogy annak tudományos jelentőségét a társadalomtörténeti megközelítés adja meg, mely felcsillantotta a reményt a 19. századi nemzetiségi politika egymást kizáró értékeléseinek meghaladására.
- Gyáni értelmezésével szemben a következő kifogások vehetők fel: egyrészt, úgy gondolom, egyoldalúan és kissé elfogultan értelmezi Szekfünek az asszimilációval kapcsolatos nézeteit, tekintve,

hogy csak a „Három nemzedék”-ből idéz. Ezen felül nem mutat rá arra a – témánk szempontjából viszont különösen fontos tényre –, hogy a húszas évek elejének (egyébként korántsem minden elemében tisztázott) álláspontjához képest Szekfű nézetei a harmincas évek második felében jelentősen módosultak. Ekkor ugyanis a 19. századi asszimilációt nem tartotta feltétlenül káros jelenségnek, sőt az ebben az időszakban vallott Szent István-i állam eszméje éppen hogy a nemzetiségekkel toleránsabb s így az asszimiláció kérdésében is pozitív álláspontot foglalt el. Legjelentősebb vitapartnerai éppen ebből a szempontból bírálják, elég itt Szabó Dezső, Németh László vagy akár Mályusz Elemér Szekfű elleni támadásaira utalnom. Igencsak meglepő az egyébként a posztmodern megközelítést számos munkájában pozitívnak minősítő Gyáni részéről, hogy Szabó munkájában a retorikus-ideologikus elemeket nem ismeri fel, s pl. a „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” című tanulmányt, amelyben Szabó világosan kifejti, hogy nézeteinek alapja egy a Mályuszhoz köthető népi-nemzet fogalom, nem is említi. Bolgár Dániel Gyáni Gábor bátorítására készített írásában kérdezi, hogy mit keres jelen sorok értelmezésében pl. Hayden White? Pedig köztudomású, s éppen Gyáni Gábor veti fel számos írásában, hogy White fogalmazta meg s elemezte igen vehemensen a történeti munkák retorikus-ideologikus jellegét. A kérdéskörben lefolytatott vita során is meg erősítettem, illetve későbbi tanulmányaimban (jelen írásban úgyszintén) is azt fejtettem ki, hogy mind Szekfű, mind Szabó nézeteiben ideologikus-retorikus motívumok dominálnak. Gyáni munkáiban tehát a posztmodern érvényesítést kritizáltam, ellenkezőleg, annak nem következetes érvényesítését.

Vö. mindezekhez még Erős V., 2005/a. Illetve Erős V., 2000.; Bolgár D., 2006/b. 223–230.; Bolgár D., 2007. 7–10. Gyáni számos, a posztmodern szellemében fogant munkái közül vö. pl. Gyáni G., 2010.

- 127 Faragó Tamás 2012-es tanulmányában a korábbiakban idézetektől (pl. Romsics Ignácétól, Gyáni Gáborétól, Orosz Istvánétól, Für Lajosétól stb.) gyökeresen ellenkező képet fest a népi-ségtörténetről, világosan utalva annak politikai/ideológiai céljaira (tehát egyáltalán nem tartja magától értetődően tudományosnak, főleg nem „objektív”-nak e kutatásokat [egész fejezetének címe is sugallja ezt, hiszen a dualizmus után a két világháború közötti magyar történeti demográfiát a „Transformation and deformation” című fejezetben tárgyalja]. Szempontunkból különösen fontos, hogy Mályuszra itt nem is hivatkozik, csak Szabó 1943-as francia nyelvű és 1944-es német nyelvű

munkáira, valószínűleg azért, mert angol nyelvű tanulmány a külföld számára is készült.

“Population history became greatly centralized, deeply politicised [!] and its approach severely restricted. Most Hungarian researchers concentrated on the reasons that had led to the break-up of the supposed political unity of the Carpathian Basin. A similar process can be traced in the new population history of the Carpathian Basin in the Slovakian, Romanian and Serbian historiography after the First World War. The latter concentrated on justifying the new borders from ethnic and religious standpoints, labelling it historical demography research.” T. Faragó, 2012. 11. Itt Szabóra is hivatkozik, Ungarisches Volk című 1944-es munkáját helytelenül Ungarische Volk-nak írva!

“The manifest purpose of these studies was to explore the reasons behind the falling number of Hungarian inhabitants in those regions, in contrast to their imagined great number and proportion in the Middle Ages [Szabó 1943! Revue d’Histoire Comparée tan-ra hivatkozva]. Unfortunately, researchers of ethnic questions almost never tried to explore the effect of genuine demographic factors (fertility, mortality and migration) on the ethnic structure. Their work was usually based on questions suggested by political thinking [!] such as by whom and with which methods statistics were falsified, or which group of the population had changed the ethnic structure of the region through immigration since the original conquest of the Hungarians (which in other cases was referred to as a forced change of a structure, previously dominated by the imagined mass of «ancient» non Hungarian-inhabitants).” Tamás T. Faragó, 2012. 12.

Faragó tehát éppenséggel tagadja Szabó ilyen jellegű tanulmányainak tudományos jellegét, s egyértelműen politikai-ideológiai gyökerűnek tekinti azokat. Ezt az ideológiai hátteret azonban nem vizsgálja, a népi-nemzet vagy politikai nemzet fogalmát fel sem veti, nyilvánvalóan azért, hogy az általa művelt (s Magyarországon főként az 1970-es, 1980-as években előtérbe kerülő) „tudományos” történeti demográfiához minél hamarabb eljusson. Faragó egyéb írásaiban, pl. Gyáni Gáborral s a posztmodernnel ellentétben, a narratív/önreflexív szempontok helyett a történeti demográfia tudományos/„objektív” jellegének további erősítését, pl. matematizálását szorgalmazza. Vö. Faragó T., 2004. 302–340.

Hozzá lehet tenni, hogy Faragó Tamás egy jóval korábbi írásában, ahol Szabó parasztságtörténeti tanulmányait értékeli (az írás tkp. Szabó 1976-os kötetéről készült recenzió), Szabó egész történetírását sokkal pozitívab-

- ban, modern, társadalomtörténeti-szociológiai módszereket alkalmazónak minősíti. Vö. Faragó T., 1999, 1977. 296–307., 76–80.
- 128 Általában is mindkettőre, szellemtörténetre, népiségtörténetre is jellemző a társadalomtörténeti, szintetikus szempontok érvényesítése a dualizmuskor, s pl. Szabó korai műveiben jelentkező politika/eseménytörténeti szempontok, nemzeti romantika helyett. Tehát mindkettő érvényesített tudományosabb szempontokat is. Vö. V. Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”; Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet.
- 129 A korábbiakban persze Szabó vitatta Szekfű tiszántúli-nyugati magyar szembeállítását, illetve utóbbival szemben kifejezetten a magyarság tisztai és alföldi hagyományainak fontosabb, pozitívabb voltát hangsúlyozta. Vö. 1934-es recenzió, valamint Erős V., 2017/a. 19–52.
- 130 Kosáry Domokos véleménye későbbről Szabóról, az itt felhozott problémákat is érintve vö. Kosáry D., 1987. 321–355. 344–345. Látható volt, hogy a Szabó és Szekfű, illetve pl. a Kosáryék köre közötti feszültség alapvetően a népi nemzet és a politikai nemzet elletnébe sűrűsödik, utóbbi pedig a szellemtörténet, illetve a historizmus politikai álláspontját testesíti meg. A 2015-ben megjelent Szekfű-monográfia szerzője a történet antiodern historiciának tartja, több alkalommal az „etnoprotecionista” címkével illeti. Ez azért az „antiodern”-nek szintén nehezen nevezhető Szabó sokkal jobban illenék, hiszen ő beszél például több alkalommal arról, sőt ez (láthatjuk) nézeteinek egyik fundamentuma, hogy a magyarság etnikai alkata ezer éven keresztül nem változott, illetve, hogy a módosulások alapvetően negatív tartalmúak. Megjegyzendő még, hogy 2016-os monográfiájában Stefan Jordan a két világháború közötti német viszonyokat elemezve szintén a historizmus és a népiségtörténet (Volkstumskunde) dichotómiáját tartja a legfontosabbnak, amelyben – bár utóbbinak is vannak modernizáló tendenciái – a modernebbnek a historizmust tekintti. Szintén megjegyzendő, hogy Kodály Zoltán Szekfűnek a történetpolitikai tanulmányait tárgyalva azt veti szemére, hogy nem ismeri a magyar népet, túlságosan is feloldja a történetiségben, pedig vannak olyan helyek (elsősorban az Alföldön), ahol 800 éve ugyanaz az őshonos lakosság. Vö. Dénes I. Z., 2015. Erről kritikám, az itt tárgyalt problémát is érintve Erős V., 2017/c. 84–96. Valamint St. Jordan, 2016. 85–96. Dénes I. Z., 1988. 243–255. Alapvetően tudományosnak (azonban nem feltétlenül a szellemtörténetnél tudományosabbnak) tartja Szabó népiségtörténetét Romsics Gergely is. Ő – úgy tűnik – Mályuszhoz képest tekinti kevésbé ideologikusnak Szabót, illetve (némi ellentmondásosan, illetve az ellentmondást nem tisztázva) Szabó népiségtörténeti megállapításait akkor tekinti relevánsabbnak, ha a történetiség (s így a historizmus) szempontjait érvényesíti. Vö. Romsics G., 2010. 357–377. A Szabóval foglalkozó fejezet alcíme: „Népiségtörténet kirekesztés nélkül”. „A magyarság életrajza” Romsics Gergely szerint szigorúan tudományos, az ideologikus tartalmak kiiktatására irányuló törekvés dominál benne. Romsics G., 2010, 375.
- 131 De csak részben, hiszen Horthy-fasizmusról már nem beszélhetünk, igaz ez az értékelés külföldi összefoglalókban még mindig megtalálható, de Stefan Bergernek is majdhogynem hasonló véleménye van a két világháború közötti berendezkedésről. Vö. Geschichte Österreichs, 2016. 491. (Ugyanott a 498. oldalon már „félfasisztá”-ra enyhül a minősítés, mindkettőben nélkülözve minden irodalmi hivatkozást, de magyarázatot is.) St. Berger, 2015. Ennek kritikájára vö. V. Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”.
- 132 Ez a népiekről nem feltétlenül mondható el, bár erről vita volt már akkoriban, s később is. Vö. Szekfű Gy., 1955, 1633–1639. 281–289.; Lackó M., 1975. 52–170.
- 133 Amint a korábbiakban látható volt, Szabó általában is üdvözölte, sőt részben előkészítette a revíziót, vö. Ugocsa megye befejező sorai a korábbiakban. De a harmincas évek egyéb recenzióiban, illetve egyéb írásaiban pozitívan nyilatkozott az ezzel összefüggő munkákról. Szabó I., 1931. 794–795. (Utóbbihoz vö. még Szabó István levelezése 1937-ből Iványi Bélával a Levéltári Közleményekben való publikáció tárgyában. Ms 5400/495, 496.) Valamint Szabó I., 1938/c. 7–13.
- 134 Amint láthatjuk, Szabó István az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetben is a „közösség” gondolatát hangsúlyozta, tehát nyilvánvaló a fennálló hatalom legitímálásához nyújtott érveket. De pl. a szintén ekkor készült „A magyar parasztság története” is több esetben dominálnak az állami szempontok, s pl. a 18. században a felülről, az állam részéről kiinduló reformokat (vö. Urbarium, II. József stb.) helyesli (ez kap gyökeresen más értelmet az 1950-es években, persze). Ez azért messze van pl. Fėja, vagy Kovács Imre harcos, Dózsa Györgyöt mintának tekintő szemléletétől. Nem véletlen, hogy a „Nemzetsemlélet és magyarságtudat” befejező részében különbséget tesz a népiek között, aszerint, hogy népen populus-t vagy plebs-et értenek-e, s rokonszenvet egyértelműen az előzőkkel érez. Vö. a korábbiak, illetve Szabó I., 1941/a. 44–80.; Szabó I., 1940/a. Az 1950-es években megváltozott kontextusról Erős V., 2018, 32–58.; 54–84.

- 135 Vö. É., Szabó, 1933. 214–216.; Szabó I., 1933–1934/a. 205–214.; Szabó I., 1933–1934/b. 432–435.; Szabó I., 1941/e. 85–88.; Szabó I., 1944/b. 549–550. Megemlíthető még Pleidell Ambrus is, akiről Szabó 1935-ben nekrológot ír, s aki szintén harcos tanulmányt írt az önálló magyar városfejlődésről. Vö. Szabó I., 1935. 504–505.
- 136 Vö. mindezekről még Erős V., 2005/b. 7–44.
- 137 Vö. Szabó István: Pro memoria az „Iratok a magyar parasztság történetéhez” címen tervezett kiadványsorozathoz. Ms 5439/12. Debrecen, 1946. III.4. Ehhez még bővebben Erős V., 2018. I–II. 32–58.; 54–84. Ezekben az iratokban Fügedi Erik, Zákonyi Mihály, Szentgyörgyi Mária, Bélay Vilmos bukkan fel az említettek kivül, mint Szabó nagyszabású vállalkozásának tervezett munkatársai.
Az Országos Levéltárról vö. Lakos J., 1996; 2006. Korábról Ember Gy., 1954. 3–13. Borsai I., 1954. 14–55. Szabó levéltárosi tevékenységéről Gazdag I., 1989. 121–129.
- 138 Fontos adalék mindezekhez a kapcsolatokhoz Szabó Szilágyi Lórándhoz írott 1947-es levele is. Vö. Ms 5440/120.
- 139 Látható a korábbiakból, hogy Szabó pozíciójának értékelésében kulcs szerepe van a népiségtörténetről alkotott felfogásnak. Jelen írásnak nem lehet célja a kérdéskör teljes felderítése, néhány mozzanatra korábban utaltam, illetve itt megjegyzem, hogy új, de semmivel sem igazolható, ugyanakkor a korábbiakkal a lehető legteljesebben összefüggő elmélettel állt elő Mályusz népiségtörténetével kapcsolatban Gyáni Gábor 2016-os, szerény tudományos apparátussal ellátott tanulmányában. Gyáni szerint Mályusz szellemtörténeti kutatásai csak mimikrinek tekinthetők, éppen ezzel szemben fogalmaz meg egy annál tudományosabbnak tekinthető ellenkánont, a fasiszta-hitlerista német Volkstumskunde nem volt rá hatással (így nem diszkreditálja ezt), az új német társadalomtörténet (Kocka) is előzményének tekinti a Volkstumskundét. Gyáni összes állítása könnyedén cáfolható, megalapozatlan. Mályusz Elemér még a hetvenes években készült Önéletírásában is (vö. Erős V., 2000) külön fejezetet szentel a szellemtörténetnek, amelyben leírja, hogy csak a szellemtörténet Szekfü-által képviselt változatát kritizálta, egyébként életművének integráns része (azaz a mimikri csak merő kitaláció). Világosan bizonyítják a német Volkstumskunde alapvető hatását számos egyéb mellett egyetemi előadásai (vö. Mályusz E., 2002), amelyekre Gyáni egyáltalán nem utal (csak 1994-ben megjelent, a népiségtörténet fogalmi alapjait és módszerét tárgyaló írását említi), amelyeknek címe is a „néptalaj” és „kultúrta” meghatározó szere-

pét igazolja felfogásában. Egyáltalán nem utal Gyáni – nyilvánvaló nyelvtudás hiányában – a Volkstumskundével kapcsolatos német irodalomra (vö. erre Erős V., 2013), amely megdezt egyáltalán nem támasztja alá, s igen kritikus az irányzat képviselőivel szemben, a hitleri rezsim kiszolgálóinak tekinti őket. (Vö. M. Hettling, Ingo Haar, W. Oberkrome stb. értékelései.) Alig vesz tudomást Gyáni a Mályusszal kapcsolatos magyar nyelvű irodalomról, pl. az ebben a kérdésben (szintén német nyelvtudásának és a német irodalom ismeretének hiánya miatt) teljesen irreleváns Benda Gyulára hivatkozik, aki szintén semmilyen forrással nem támasztja alá lakonikus kijelentését, miszerint Mályusz irányzata minden további nélkül tudományosnak tekinthető, s a francia Annales-lal rokon (Mályusz erre soha nem hivatkozott). Vö. Gyáni G., 2016. 215–229.

Részlet Mályusz Elemér 1942-es napilapi cikkéből, amely világosan bizonyítja, nemcsak azt, hogy a német Volkgeschichte beszédmódját követte, hanem azt is, hogy ebben az időben német győzelemre számított (azaz nézetei egyértelműen ideologikusak és aktuálpolitikai töltésűek.)

„Régi igazság, hogy minden nemzet ereje annál hatalmasabb, minél teljesebben támaszkodik a saját népére s minél kisebb mértékben kényszerül arra, hogy más nyelvű, más fajú és műveltségű népelemeket csatoljon magához. A mai idők, amikor valóban az egész világ fegyverben áll, mindenki számára kétségtelenné teszki ezt az igazságot. Mert íme, a németiség győzelmesen vívja a harcot idegen területeken, míg a különböző nemzetiségekből alakult orosz birodalom, meg az idegen népekre, sőt államokra épült angol birodalom, bár lakosságuk számra és területük gazdagsága tekintetében sokszorosan felülmúlják a tengelyhatalmakat, recseg-ropop eresztékében.” Vö. Mályusz E., 1942/a. (Látható volt előzőleg, hogy itt-ott Szabó is pozitív német háborús példákra utal a népiségtörténeti tanulmányokban, illetve egyértelmű a Mályusszal való rokonság az „idegeneket dédelgető” liberalizmus bírálatában a 19. századi viszonyokra vonatkozóan is. Vö. pl. Szabó I., 2005. 195–196., illetve „Nemzetsemlélet és magyarságtudat”, a 19. századra vonatkozó részek, stb.)

A továbbiakban Mályusz megismétli 1939-es és 1941-es, a középkori magyar nemzetiségi politikára vonatkozó állításait (vö. erre Erős V., 2000), többek között az akkori egynyelvű országról, kiegészítve mindazzal, hogy az idegen Habsburgok és a török is a magyar népi egység megbontására, így a magyarság gyengítésére törekedett a későbbi századok során.

- Árulkodó, a napi aktualitásokhoz kötődik Mályusz írásának befejezése is. Vö. Mályusz E., 1942/a. (Mindezek alapján is nem véletlenül nevezte Németh László, 1931-es, a Hóman szerkesztette kötetben megjelent tanulmánya kapcsán „politikai jófiú”-nak. Hol itt az „ellenkánon”?) Hozzátenném még, hogy Romsics Ignác Gyáni írásához fűzött kommentárjában részleteket idéz „A magyar történettudomány”-ból, amelyek Mályusznak a hitleri Németország melletti felsorakozásra való buzdítását, illetve zsidóellenességét bizonyítják. (Vö. Konzervatív gondolkodók, 300–303.)
- Amikor tehát Szabó István a „Nemzet szemlélet és magyarságtudat” befejezésében Mályusznak „A magyar történettudomány” című művét említi pozitív példaként a népi nemzet gondolatának megvalósításához, mindezeket is figyelembe kell venni. Igaz, ahogy utaltam rá, Szabó több vonatkozásban mégis közelebb állt pl. a *Revue d’Histoire Comparée* köréhez (valamint az általuk is reprezentált, de főként Szekfü által képviselt „történeti” nemzetfogalomhoz), s nézetei Domanovszky Sándoréhoz (valamint tanítványaihoz), illetve Hajnal Istvánéhoz is köthetők, akik ezekben a vonatkozásban nem feltétlenül osztották Mályusz álláspontját. (A recenziók, s persze a Schünemann-bírálat kapcsán láhattuk Szabó harcoss németellenességét is, igaz ilyen Mályusznál is bőségesen található.)
- Romsics Ignác is utal erre a szóban forgó helyen, hogy teljesen nem azonosítható mindezzel a népiségtörténet. Jelen sorok írója viszont Romsics Ignác 2011-es összefoglalójának bírálatában arra mutatott rá, hogy a szerző Mályusz munkáinak azokat a vonulatait (egyház történet, szellemtörténet, kormányzattörténet) is ideologikusan minősíti, vagy alig elemzi (esetenként meg sem említi), amelyek inkább társadalomtörténeti és szakmai fogantatásúak. Vö. Erős V., 2013/a, 80–92.
- 140 Vö. Szabó I., 1940/41. 76–105.
Vö. erről még Hajnal I., 1941/b. 423.
- 141 Szabó levéltári kérdésekben vallott felfogásáról vö. még Ember Gy., 1954. 3–13. Borsa I., 1954. 14–55. (Mindkettő azt emeli ki, hogy Szabó levéltár ügyi tevékenységében a külföldi példákat is követte, ez azonban a kapitalista Nyugat volt, egyúttal mindkettő sürgeti a szovjet példa meghonosítását, a centralizációt/sőt egyenesen a gleichschaltolást.)
- 142 Látható tehát, hogy Szabó István aggályosan igyekszik tekintetbe venni az egyházi autonómia szempontjait.
- 143 Ua.
- 144 Ravaszról vö. pl. Hatos P., 2005. 89–117.
- 145 Érdemes megemlíteni itt a korábban felidézett Hajnal Istvánnak egy másik ismertetését is, amelyben szintén megemlékezik Szabóról, illetve az itt többet emlegetett Pusztuló magyarság című tanulmányáról. Vö. Hajnal I., 1941/a. 68–78.
- „Szabó István [Mályuszhoz hasonlóan! – E. V.] ugyancsak sajátosan kiképzett módszerekkel ad képet a magyarság pusztulásának okairól és mértékéről a török időkben. Nemcsak a háborúk rémületei, hanem a török racionális, nyers haszonra néző társadalomszervezete is írta a népet s nyitja meg egyúttal a teret alacsonyabb kultúrájú népelemek betódulására, amit most már szinte lépésről lépésre követhetünk. Bánatall szemléltetjük a magyar kultúra elsüllyedt képét, amit újabb kutatásaink az ismeretlenégből oly váratlan részletekkel hoztak felszínre: de egyúttal növekvő bizalommal is, hiszen tudjuk, hogy az emberek elhalhatnak, de mélyen kidolgozott kultúrformáik nem múlnak el nyomtalanul, az idegen népeket is bekapcsolják a magyar sorsközösségbe.” Hajnal I., 1941/a, 68–78. 71–72.
- Azaz, mint ahogy erről szó esett, nemcsak Mályusz (akinek népiségtörténetét egyébként Hajnal ekkor a legjelentősebb történettudományos kezdeményezésének tekintette a harmincas években, vö. Erős, 2000), hanem Domanovszky mellett Hajnal István is fontos szerepet játszik Szabó István kapcsolati hálójában. Ez 1945 után még fokozottabban érvényes. Vö. Erős V., 2018. I–II. 32–58.; 54–84. Illetve Erős V., 2017/b. 33–63. Erős V., 2017/c. 89–124.
- Hajnalhoz vö. Lakatos L. (szerk.), 2001.; Lakatos L., 1996.; Lackó M., 1996/c.; Legújabban Glatz F., 2016.
- Mindehhez adalék még az alapvetően a Domanovszky–Mályusz–Hajnal körhöz kapcsolható Lukinich Imrével való 1942-es levélváltása is, amely bizonyítja Szabó erőteljes részvételét a Történelmi Társulat ekkori munkálataiban, amely főként e kör befolyása alatt állt. Vö. Lukinich Imre Szabó Istvánnak. Ms 6438/147. Bp., 1942 okt. 20. Vö. *A harmadik út felé*, 2006. 127–128.

Az új rendszerfilozófia lehetősége A nyugati filozófia továbbélésének feltétele

(*A metafizikai megalapozás kérdése*) A Heideggert foglalkoztató fő kérdés – a lét értelmére irányuló kérdés problémája, mint a *differencia mint differencia* problémája¹ – értelmezésében egy olyan jelentést nyert, amely egy új *rendszerfilozófia* alapjait teremtheti meg.² Most függetlenül attól, hogy – meggyőződésem szerint – a *tudományos* értelemben vett filozófia csak mint rendszerfilozófia létezhet;³ úgy gondolom, hogy eljutottam a heideggeri Hegel-kritika, illetve általában a heideggeri filozófia paradoxonjainak, ill. bizonyos pontokon kétségkívül látványos inkonzisztenciájának, inkohereciájának feloldásához.⁴ Ez pedig megteremti a lehetőségét annak, hogy létrejöhessen egy *egységes tudományos paradigma* a filozófiában is.⁵

Mint ismeretes, Husserl álma volt ez anno, ti. a *filozófia mint szigorú tudomány*; ám ő teljesen másképpen fogta fel a filozófiai tudományosság problémáját. Husserl neokantianus alapokon építkezett, s ekképpen az episztemológiában látta a probléma megoldását. Én ezzel alapvetően nem értek egyet.⁶ Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy a *vissza Kanthoz!* felkiáltás nyomán kialakult törekvések zsákutcába torkollása után a tudománynak be kell látnia, hogy a *vissza Hegelhez!* felkiáltás a releváns jelenleg.⁷ Ez azt is jelenti, hogy – noha *részben* kétségkívül jogos Hegellel szemben a *logocentrizmus-vád* – a filozófia számára mégsem létezhet más terep, mint amit a nyelv kínálni tud. *Fogalmi absztrakció és logikai konstrukció* – ezek a *filozófiai tudomány eszközei* és pont. A heideggeri fakticitás hermeneutikája nem oldja meg azon problémát, amelyet a metafizikai hagyomány hitelvesztése okozott.⁸

Létezhet persze a filozófia – segédtudományként – metafizika nélkül is, ámde fő feladatát így nem látja el.⁹ Heidegger – mint a poszthegelianizmus nagy örököse – úgy gondolta, hogy ami Hegel számára evidens volt, ti. hogy Istennek kell kezdeni a tudományt, az a XX. századra tudománytalan mítoszként lepleződött le.¹⁰ A tudományos világképbe egyszerűen nem fér bele Isten –, s itt hadd hangsúlyozzam, hogy Heideggernél is Isten hagyományos, a keresztény dogmatika által kimunkált fogalmáról van szó; vagyis egy *antropomorf* istenképről, amely utóbbi egyébként – a tudomány számára – Einstein szerint is problematikus.¹¹

De hát miért is ne lenne az? Hiszen a *fakticitás*, de a *logika* számára is szükségszerűen *abszurd* az istenkép emberarcúsága.¹² Egy antropomorf Teremtőnek egész egyszerűen nincsen, mert nem is lehet helye a valóságban a tudomány szerint.¹³ Na de vajon azt jelenti-e ez, hogy nincs is szükség Istenre a tudományban, jelesen a filozófiában? Heidegger mindenestre így gondolta.¹⁴ *Mi magunk* vagyunk a fontosak, a metafizikai *kezdetet* – azaz a fundamentálonológiát – az emberre, mint a kitüntetett létezőre (Dasein) irányuló kutatásból lehet kinyerni – gondolta. Vagyis egyfajta *metafizikai humanizmusra* van szüksége a filozófiának.¹⁵

(*Vallás és tudomány*) A modernitás embere – mint látnivaló – szépen lassan megengedhetetlen luxusként kezdett tekinteni a tudományosságban még jelenlévő, tapasztalatilag kvázi hozzáférhetetlen elemekre – ám mégis kezdeni akart valamit a hagyománnyal általában.¹⁶ Kant hatása itt nyilvánvaló: „Minden a priori ismeretünket a tapasztalat lehetősége ruhazza fel tehát objektív realitással.”¹⁷

Jogos azon meggyőződés, miszerint *Istenről nem lehetséges a tudományos tapasztalatszerzés – ergo az Istenről való a priori ismereteink nem rendelkeznek objektív realitással, tényeszerű, faktuális, tárgyi valósággal.*¹⁸ A tapasztalatból tehát nem indulhatunk ki ehelyütt.¹⁹ Kant – és az ő nyomán Heidegger – számára ez azt jelenti, hogy vallás és tudomány összeegyeztethetetlen. A filozófia mégis igényli tulajdonképpeni optikáját, vagyis a metafizikát *antropocentrikusan* kell megalapozni.²⁰ De vajon – itt és most elsősorban elviekben – lehetséges, vagyis szükségszerű-e ez?

Úgy gondolom, hogy nem. Az igaz ugyan, hogy – mivel a kanti definíció érvényes – Istennek a *konvencionális* értelemben vett léte nem, hogy bizonyíthatatlan, de *maga a létfeltételezés is tudománytalan*; ám ez nem azt jelenti, hogy a metafizikának nincs szüksége az *abszolútumfogalomra*, hanem azt jelenti, hogy magát az abszolútumot, illetve *realitását* másképpen, a konvencionálistól merőben *eltérő* módon kell értelmezni.²¹ E megfontolásom persze a fentebbiekből már eddig is nyilvánvaló lehetett a nyájas olvasó számára, de nem pontosan ebből az aspektusból, vagyis nem a fentebbi kanti tételezés perspektívájából. Itt a lényeg a kanti mondat vége, vagyis az „*objektív realitás*” kifejezésen van a hangsúly.²² S való igaz, a korábbiak alapján a *konvencionális istenkép valóban tudománytalan*, ekképpen csakis olyan istenfogalom játszhat, amelynél *nincs közvetlen pozitívítása az objektív realitásnak* mint olyannak. A *kabbalisztikus* istenfogalom ilyen, hiszen *transzcendálja* a létet (a *létezőséget*)²³, vagyis annak ellenére érvényes, hogy önmagában éppen az objektív realitás *negatívítása*.²⁴

Ehelyütt pedig – mivel eddig még nem lett kellőképpen hangsúlyozva – éppen az „*önmagában*” módhatározón van a hangsúly. Ez utóbbi szó azt kívánja kifejezni, hogy *Isten mint az abszolút identitás (A=A) asszertorikus negatívítása az objektív realitásnak*. E szükségszerűség mintegy kényszerítő erejű, különösen, ha az előbbieket tekintetbe vesszük. Érthető ugyanakkor, hogy az emberi gondolkodás önmagában mit sem tud kezdeni a Semmi (az absztrakt negatívitás) gondolatával. Heideggert ennek ellenére komolyan foglalkoztatta e *negatív fogalom*, noha nem fogalomcentrikusan, vagy logocentrikusan, hanem egzisztencialista módon, az életre koncentrálnak gondolta el, s boncolgatta a Semmit. Halála előtt jutott el az eckharti álláspontra (Isten és a Semmi *valamiképpen* azonos), de tudományos értelemben még ekkor sem volt biztos a dolgában. Ez persze érthető is, sőt, evidens – mert a heideggeri megközelítésmód annak ellenére, hogy életidegenséggel éppen nem vádolható, vádolható valami mással, nevezetesen *racionalitásidegenséggel*.

„Az első nagy, Heideggernek szegezett ellenvetés a logikához való viszonya. [...] Csak hogy a játék egy mélyebb konfliktusra fut ki, ami nem csak Heideggert érinti, hanem egyáltalán a kontinentális filozófiát. [...] Ebben, mint tudjuk, a Semmi semmitéséről [Nichten] van szó. [...] Ezek szerint Heidegger beszéde megengedhetetlen misztifikáció lenne. Az ilyen ellenvetés helyes is lehet a kijelentéslogika szempontjából. De mit mond erre a filozófia?

Hegel helyzete sem jobb a modern logika szemében. És a homályos Hérakleitosz? Tisztáznunk kell magunkban, mi is a filozófiai beszéd, és milyen alapon akar megmenekülni a kijelentéslogika törvényeitől. Valójában ez nem csak rá érvényes, hanem az emberek közötti beszéd minden módjára, ami korábban a retorika alá esett, és ismét más módon érvényes ez minden költői beszédre. A filozófia számára mindenesetre első rangú feladat marad azt belátni, hogy amit a nyelv megenged, és amit a szimbolikus logika megtilt, miért nem lehet egyszerűen az »érzésre« – ahogy Carnap javasolta –, vagy a kötelezettség nélküli költői játékokra áthárítani.”²²⁵

Úgy gondolom, hogy Gadamernek igaza van, a filozófiának meg kell maradnia tudománynak, megoldhatatlannak tűnő problémáit nem háríthatja át az irodalom területére, vagyis számára a *racionalizmus* kötelező érvényű, nem menekülhet az *irracionalizmusba*. Ha a Semmi fogalma nem értelmezhető pusztán a valami tagadásának, vagy a szimpla negációnak mint logikai műveletnek gondolatával; akkor másképpen kell értelmezni. A lényeg az, hogy valójában a nyelv nem él a logika nélkül, mindenben van rendszer, s a rendszerben logika. Heidegger alapállása valójában nagyon is hasonló, sőt, egy bizonyos ponton azonos Hegelével; nevezetesen a valóság és a racionalitás viszonyának értelmezése tekintetében. Mint Hegel írja a *Hit és tudás*ban: „a valóság értelmén túli” – vagyis újra *elveszi az értelemről az elsőséget*, amelyet korábban Kant adott vissza a filozófiának. Heidegger lényegében azonosan gondolkodik, s e gondolkodás Nietzschét juttatja eszembe: a valóság (az élet) rémisztő és kiszámíthatatlan, szélsőséges (vagy komédia vagy tragédia) és végzetes. A valóság megismerése tekintetében Heidegger szerint végső soron tehát az érzésre kell hagyatkozni, s így kap nála a filozófia irodalmi karaktert. Hegelnél némiképp más a helyzet, ám végső soron mégis ugyanaz. A hegeli spekulatív logika és az abszolút idealizmus mint a módszer és mint a metafizikai alapfelfogás egyaránt *tudománytalan*, ám a poszthegeianizmusnak mégsem sikerült a mai napig *egyértelműen* legyőznie Hegelt. A heideggeri igyekezet, hogy Husserl nyomán visszatérjen a *dolgokhoz* – elfordulván a *szavaktól* – *csakúgy irracionalizmusba torkollt*, mint azon *irracionalizmus*, amelyet legyőzni kívánt. *Az életszerűség iránti vágy ugyanis legyőzte Heideggerben a racionalizmust.*²⁶ Kérdés persze – s ezt nyilvánvalóan Heidegger is tudta –, hogy ez utóbbi hozzáállás mennyire egyeztethető össze a tudományossággal?²⁷ Az értelem nem dönthet a Semmi felől, írja a *Mi a metafizika?*-ban, s azért nem, mert a Semmi megelőzi a tagadást.

Való igaz, a Semmi, mint a vonatkozás nélküli léttagadás Hegel állításával ellentétben nem azonos a szimpla negációval, hiszen a *Semmi* a léttagadás *metafizikai* és nem pedig *logikai* fogalma.

Ez azt is kell jelentse, hogy a Semmi, az *absztrakt negativitás* valójában *nem* negatív, hanem *neutrális* mint olyan.²⁸ Igen, megelőzi a tagadást, vagyis *nem tagadás*. A valami, a létező, a *meghatározottság* egyformán lehet pozitív és negatív – mint Hegel írja –, ám a Semmi (az abszolút semmi) mint a *teljes különbségnélküliség* lényegében semmi más, mint az abszolút azonosság, s mint ilyen az abszolút szubjektum. Úgy gondolom, hogy ezen elgondolás teljesen értelmes, vagyis az értelem – Heidegger állításával ellentétben – igenis dönthet a Semmi felől.²⁹

*A Semmi (a Lét) az a nem-lét (nem-létező), amelyből a lét mint létező ered.*³⁰

Ex nihilo omne ens qua ens fit – igen, az abszolútumból ered a mindenség. De az abszolút semmi mint az abszolútum *nem* a zen-buddhizmus tartalom nélküli formája, vagyis *nem az üresség*, hanem a *Kabbala*, a *zsidó miszticizmus Istene*.³¹

Meggyőződésem szerint ekképpen bizonyítva van tudományos értelemben a Mindenható, s egyúttal döntött is a tudomány a vallások között.³² Érdekes kérdés lehet még itt, hogy a természettudomány, jelesül a *fizika* vajon hozzáférhet-e a *Teremtő Semmihez?*³³ Képezhető-e efféle matematikai modell, amelyben a *Semmi* mint az *abszolút azonosság* leírható, s ezáltal a *tapasztalatiság* számára elméletileg *hozzáférhetővé* tehető?

Miután nem fizikus vagyok, hanem filozófus, erre a kérdésre nem tudok válaszolni. Annyi azonban bizonyos, hogy *filozófiai értelemben*, tehát a logikai érvelés és a fogalmi konstrukció eszközeivel kellőképpen bizonyítottam hipotézisem tudományos érvényességét.

(Az abszolútum és a végesség) Isten végtelen, míg az általában vett lét, vagy valóság viszont véges.³⁴ Az *ex nihilo omne ens qua ens fit* tétel eszerint éppenséggel nem a panteizmus talaján áll. Ez azt jelenti, hogy a végtelen Semmiből a végesség (a világmindenség) jött létre, vagyis a Semmi és a mindenség nem azonos, hanem értelemszerűen kontradiktórikus ellentétet képez.³⁵

Heidegger a végesség metafizikájáról beszélt, úgy gondolta, hogy a filozófia tudományosságának – amely utóbbi nagyrészt a kanti erőfeszítés respektusán alapul – alapfeltétele a „végesség problémájának eredendőbb kidolgozása és kielezettebb elnyerése”.³⁶

Mint máshol már írtam, Heidegger – tudósként – nem ad helyet Istennek a tudományban (a filozófiában).³⁷ A kanti erőfeszítés – amelyet olyannyira tisztelt – szerinte az egyedüli módja a filozófia tudományos státusa megőrzésének a modernitásban.³⁸ Az persze kétségtelen, hogy ha Hegelt vesszük, akkor van is ebben igazság. Ennek ellenére azonban mégsem a *vissza Kanthoz!* a megoldás. Az *isten-telen* filozófia ugyanis nem került Hegelnél közelebb a tudományossághoz, legalábbis ami a heideggeri munkásságot illeti.³⁹

Mi akkor a megoldás? Könnyen lehet, hogy a végességen kívül a végtelenségre is időt kéne szánni, sőt, időt kéne szánni e kettő viszonyának beható vizsgálatára is. A végesség metafizikája nem metafizika a fogalom klasszikus értelmében, hiszen lényegében nem a transzcendenciára irányul.⁴⁰ Ekképpen viszont kérdéses, hogy a valóságértelmezésnek – legalábbis ami a tudományt illeti – egyáltalában szüksége van-e egy efféle diszciplínára?

Korábban azt írtam, hogy a végesség beéri a fizikával is, és valóban, csak a végtelenség mint olyan bevonásával beszélhetünk egyáltalában metafizikáról.⁴¹

A metafizikai kulmináció – azaz Hegel – a fentebbi fogalmat problematikusan kezeli, mint ismeretes. Hegel ugyanis azonosnak tekinti a határtalant a végtelennel – ám ez nem igaz, mint máshol korábban már elhangzott.⁴² Ha viszont a határtalanság – amely pedig jelen van a *φύσις*-ben – nem azonos a végtelenséggel, akkor mi egyáltalán a végtelenség és hol van jelen?

Mi végtelen Kant szerint? Egyértelműen semmiről sem állítható szerinte, hogy végtelen lenne, ezt világosan leírja a tiszta ész antinómiáinál. Úgy vélem, nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy a végtelenség kizárólagosan metafizikai fogalom, s mint ilyen lehetőségfogalom, vagyis nincs jelen az objektivitásban, azaz a létezésben.⁴³ Ekképpen közvetlenül adódik a kérdés, hogy akkor hol van a végtelen, illetve hogy a létezés és a végtelenség fogalmak kizárják-e egymást? A válasz a fentebbiek alapján természetesen igen. Csak a szubjektív lét (a tiszta semmi) végtelen, a lét objektivitása mint olyan véges.⁴⁴

A Végtelen eszerint a nem-tárgyviság feltétlensége, s ez egy közvetlen és kizárólagos azonosság. Ez azt kell jelentse, hogy az abszolútum maga a végtelenség mint olyan.⁴⁵

Hegel az abszolútumot mint véges és végtelen egységét határozza meg, a végesség ekképpen feloldódik a végtelenségben szerinte.⁴⁶ Amde végtelenségfogalma „rossz”, vagy téves.⁴⁷ Mint korábban írtam, végesség és végtelenség egységét Hegel – túl határtalanság és a végtelenség téves azonosításán – a platóni ideatanra alapozza, amely utóbbi szerint csak a tárgyak ideái valóságosak, maguk a tárgyak egy látszatvalóság tünékeny káprázatain csupán.⁴⁸ A fogalom – azaz az idea – mint az abszolút lét (abszolút tudat) mozzanata maga a folyékony de abszolút valóság integráns eleme, s mint ilyen maga is abszolút lét.⁴⁹ A fogalom ideális valósága mint magánvalóság abszolút valóság tehát – mint Hegel tételezi – azaz a realitás mint magánvaló lét: idealitás.⁵⁰

A realitás magánvalósága mint az idealitás az abszolútum realitásának kérdésével kapcsolatban egyértelműen Meister Eckhartra utal, akit – mint Heidegger írja – nem a *deus* érdekel, hanem a *deitas*, nem Isten, hanem az istenség.⁵¹ Ezért azonosítja tehát Hegel az abszolútumot az abszolút fogalommal.⁵² E gondolat természetesen a középkorból eredeztethető,

hiszen a dogma szerint Istenben a lét azonos a lényeggel, vagyis *az isteni valóság megegyezik Isten elgondolásával*.⁵³ Ebből is látszik, hogy a metafizikai kulmináció számos tekintetben – noha Hegelt modern filozófusnak tartjuk – megmaradt a középkori (keresztény-platonikus) elvek talaján. Ami miatt Hegelt modernnek tartják, az elsősorban a társadalom- és jogfilozófia Hegelje, s ebben nincsen is hiba. A *modernitást* amúgy is ezen utóbbi filozófiai diszciplínák karakterizálják – vagyis *a vallásról az emberre és az emberi társadalomra való fókuszálás*. E tekintetben az abszolút idealizmus *metafizikája* viszont inkább *premodernnek*, mintsem modernnek tekinthető.

(*Modernitás és metafizika*) Hegel modern filozófus, kinek szelleme a német felvilágosodás szülötte.⁵⁴ Társadalom- és jogfilozófiáját, valamint esztétikáját éppen napjainkban fedezik fel újra mint olyan műveket, amelyek a posztmodernitásban is érvényesek. Ámde ez metafizikájára már – mint fentebb írtam – nem igazán érvényes. (Történelemfilozófiáját éppígy megkérdőjelezzük.)⁵⁵ Gadamer írja, a spekulatív logika – mint a hegeli rendszer *tudományos* alapvetése – kategóriái és módszere a platóni idea- és kategóriatan problémahorizontján mozog.⁵⁶ Ekképpen viszont – Heidegger szavaival élve – Hegel minél inkább az abszolút tudásra koncentrált, annál távolabb került filozófiája a tudományoktól a szokásos értelemben.⁵⁷ Az arisztotelészi kijelentéslogika leváltását célzó hegeli ambíció nyilvánvalóan eltúlzott és téves koncepció volt. Hegel arra hivatkozott, hogy „*a valóság értelmén túli*”, mert „*a dolgok magukban ellentmondóak*” – ezért van tehát szükség egy új logikára, amely egyfajta *értelemfelettséget* garantál. Azt állítja Hegel, hogy ész mint olyan szükségszerűen mond ellent az értelemnek, holott az ész önmagában nem egyéb, mint ’átfogó értelem’, egyfajta *holisztikus, egységes felfogása a valóságnak* – egyáltalán nem evidens tehát az észszerűség számára az értelemnek való szükségszerű ellentmondás. A fentebbiek alapján tehát nincs okunk annak feltételezésére, hogy nem kell mindig döntenünk A és B között⁵⁸ – ergo a kijelentéslogika elveinek hegeli kétségbevonása téves teória.

A *fogalmak mennyországában* élő Hegel⁵⁹ igazi célja a *vallási apologézia* volt, valamint gondolkodása teljes mértékben a *keresztény-platonikus* hagyományokra épült, s ekképpen *a kereszténységhez hasonlóan logikátlan és abszurd metafizikai narratívát hozott létre*.⁶⁰ Logikátlan, mert *inkonzisztens*, és abszurd, mert *istenképe antropomorfo-mitikus*.

A kritikai poszthegelianizmus éppen ezért szembe is fordult a hegeli metafizikával, sőt, *A logika tudománya* Hegelje a mai napig problémás gyerekként van kezelve. Mint Haeffner írja azonban, a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás alapvető lehetőségfeltétele volna e mostohagyerek megfelelő kezelése.⁶¹

A metafizika lényegére irányuló kérdés Heidegger korában egyedül őbenne merült fel. Ám új kezdetet akart e diszciplínának – elutasítván a hegeli *logocentrizmust* –,⁶² hogy létrehozassa a *fakticitás hermeneutikája* révén azon *fundamentálonológiát*, amely a remélt új metafizika alapvetése lett volna.

Heidegger korában a hegeli rendszer, s különösképpen a *metafizikai* Hegel, a *Logika* Hegelje nem tűnt többnek *erőltetett szóközpontúságnál*, amely *radikális platonizmus* bele akarja erőltetni Isten a tudományba (a filozófiába), holott az istenképzet egy alapjában tudománytalan-mitologikus képzet.⁶³ Az egzisztencialista Heidegger a „*mi magunkra*” kívánt koncentrálni, a *kitüntetett*, mert *létmegértő* létező megértésére, azon *végesség* megértésére, amelyből a „*végesség metafizikája*” felépülhet. Valahogy mégsem sikerült e vállalkozás...

A heideggeri erőfeszítés kudarca vajon mire hívja fel a figyelmet?

Semmi másra, mint arra, amit Haeffner hangsúlyoz, *A logika tudománya* Hegeljének komolyan vétele fontosságára.⁶⁴ Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy Heidegger nem vette komolyan *A logika tudományát*, nagyon is komolyan vette, viszont egyrészt kritikája nem tökéletes, másrészt pedig Hegel metafizikai alapművét nem mint tudományos teljesítményt, hanem csupán mint történelmi dokumentumot vette számításba.

Heidegger szerint itt tehát a jelenvalólét történetisége, mint szellemtörténet feltárásáról van szó. „[...] Így azt gondolhatnánk, hogy éppen ide kellene beiktatni az abszolút idealizmus alapvető legyőzését. De hova e leküzdés, mikor a hegeli filozófia immáron nem érvényes, mikor a hegelianizmus megújítása pusztán a filozófiatudósok dolga? Miért fáradozzunk akkor egy vitán? Ám éppakkora tévedés volna azt gondolni, hogy a hegeli filozófia már nincs jelen, mert már nem »képviselik«, mint mintegy azt hinni, hogy a vita akkor történik meg, amikor a rendszer cáfolásra kerül. [...] A vita nem rendszerek között történik, hanem *magának a jelenvalólétnek a történetisében* [*im Geschehen des Daseins selbst*] történik. Érthetőbben fogalmazva: Az abszolút idealizmus saját jelenvalólétünk *történelméhez* tartozik, a vele való vita a jelenvalólétnek önmagával folytatott lényegi vitája.”⁶⁵

A hegeli filozófia „nem érvényes”, csupán „jelenvalólétünk történelméhez tartozik”, de mégis fontos, mint a „jelenvalólétnek önmagával folytatott lényegi vitája”. Heidegger szerint tehát azért fontos a filozófia számára a Hegellel folytatott vita, mert a hegeli rendszer a jelenvalólét történelméhez tartozik, márpedig a Heidegger számára kulcsfontosságú ’létmegértés’ a jelenvalólét történetiségének feltárásán keresztül valósulhat meg. A hegeli rendszer ebben az értelemben a jelenvalólét, azaz a véges emberi szubjektivitás önmegértésre irányuló szellemi erőfeszítésének történeti mozzanata – e történeti mozzanat feltárása így a jelenvalólét történetisége feltárásának integráns része. Ugyanakkor amennyiben lezártnak tekintjük a hegeli gondolkodást, annyiban *történetiként*, vagyis a kortárs *kutatás* számára lényegében *irrelevánsként* szemléljük azt. Ha pedig nem *problematizálható* a hegeli metafizika önnön *immanenciájában*, akkor – metafizikai szempontból – nem is érdemes vele a *kutatásnak* foglalkoznia. Meglátásom szerint ez így nem egészen helytálló. Tehát egyetértek Haeffnerrel abban, hogy szükséges a Hegelhez való visszanyúlás, e „*visszanyúlásnak*” azonban *kritikainak* kell lennie. Vagyis az „új értelemben vett metafizika”⁶⁶ nem lehetséges másképpen, hanem csakis az ontológiatörténeti tradícióba való ágyazottság révén. Ezt azt kell jelentse, hogy – noha kétségkívül elfogadom a heideggeri, ’*létfeljejtésre*’ vonatkozó megfontolást, s az *ontológiai differencia* tételét, mégsem gondolom azt, hogy jogos lenne Heidegger részéről az ontológiatörténet kvázi *teljes megkérdőjelezése*. Meglátásom szerint lehetséges kell legyen egy olyan *korrekciója* az ontológiatörténetnek, amely *mindkét* követelménynek meg tud felelni.

Hiszen már maga a heideggeri tétel is problematikus, ergo korrekcióra szorul. A ’*létfeljejtés*’ – mint máshol már több helyütt kifejtettem – *istenfeljejtés*. *A létfogalom csak mint abszolútívítás, azaz abszolútumfogalom kap identikus, önazonos értelmet*, hiszen a *relatív lét, a létezés (existentia)* – Heidegger tételével *ellentétben* – *nem differens a létezőtől* mint egy létezéstől.

(*A metafizikai rekonstrukció lehetőségének kérdése*) A fentebbiek szerint tehát – hibái ellenére – igenis szükség van Hegelre; ami azt jelenti, hogy a fakticitás hermeneutikája tévút volt, az *autentikus* metafizikát *nem* az élethez való emberi viszonyulás analízise

alapozhatja meg. Igaz ugyan, hogy a fogalmakat „felturbózó” hegeli abszolút idealista megközelítésmód és felfogás bizonyos tekintetben téves, ámde éppígy téves azon heideggeri elgondolás is, amely szerint a hétköznapi tapasztalatiságból kell kiindulni.⁶⁷

Ha kivonjuk Hegelből az *abszolút idealizmust* és a *spekulatív logikát*, mi marad? Hiszen ezáltal metafizikájának *felfogásmódjától*, illetve „tudományos” módszerétől fosztjuk meg...⁶⁸

A kérdésem tehát az, hogy át lehet-e konstruálni a hegeli rendszert ekképpen, hangsúlyozva azon igényt, hogy *e transzkonstrukció ne pusztá destrukció legyen*, hanem amit eredményül kapunk, az éppen az *autentikus metafizika* legyen?⁶⁹

A hegeli rendszer alapja a hegeli metafizika, amit Hegel *A logika tudománya* című művében fejt ki. Mint maga írja, ez a tartalom Isten kifejtése mint a tiszta ész (gondolat) birodalma, „a természet egy véges szellem megteremtése előtt”.⁷⁰ Heidegger ezen utóbbi elgondolást nem igazán méltányolja, mint korábban már utaltam erre.⁷¹ Heidegger azon *racionalizmust* hiányolja Hegelnél, amely az értelemnek az *elsőséget* visszaadó *Kantot* jellemezte. Popper még tovább megy, amikor kifejti, hogy *az állandóan az észszerűségről „papoló” Hegel irracionális*ban végzi, s politikai értelemben vett negatív hatása nyilvánvaló, hiszen filozófiája a *fasizmus* táptalajává vált.⁷²

A fentebbi heideggeri, illetve popperi megállapításokkal jómagam is egyetértek. A lényeg itt Heideggernek azon megállapítása, miszerint Kant visszaadta az értelemnek az elsőséget. Beszélnek ugyan arról, hogy Hegel valójában nem is tagadja a kijelentéslógika második elvét, a *principium non contradictionist*, mert a maga helyén, az értelem szintjén elismeri létjogosultságát, s csupán csak arról van szó, hogy a spekulatív észszerűség szintjére tovább emelkedve, az ellentmondás-mentesség elvét meghaladva azt megszüntetve-megőrzi; ám ez valójában nem igaz, hiszen *Hegel is mindig dönt A és B között*, s nem is igen tehetne mást, ti. nem akart zagyvaságokat írni. A legjobb példa erre a lét és a semmi fogalmak metafizikai viszonyának hegeli értelmezése.⁷³

Ez a méltán elhíresült ún. hegeli kezdet-probléma ugyebár, ahol is Hegel az *abszolút absztrakció* fogalmát a *létfogalomban* találja meg, azt állítván, hogy „*a semmitől is tudunk absztrahálni*” – ez azonban egyszerűen nem igaz. A semmitől ugyanis csupán a *deabsztrakció*, vagyis a *konkréció* felé vezethet út. Hegel itt egy meglehetősen leegyszerűsítő szofizmussal él a szövegben, amikor azt írja, hogy „*a világ teremtése is absztrakció a semmitől*”⁷⁴ – mégpedig azért, mert az ’*absztrakció*’ nem pusztá *mássá-tevést* jelent, hanem az elvont mássága egyben *magasabb szintű univerzalitást* is kell jelentsen. A létfogalom viszont – különösképpen, ha a heideggeri vonatkozó tézist tekintjük, nevezetesen a jól ismert ’*ontológiai differenciát*’ – nem absztrakció a semmitől, hanem éppen ellenkezőleg, *konkréció, egyedivé tétel*. A *lét* ugyanis a *meghatározottság, a meghatározott lét* – ergo a *meghatározott semmi* (hiszen a meghatározatlan és közvetlen lét – mint maga Hegel írja – a semmivel *abszolúte* azonos).

A fentebbiek alapján tehát az ún. „*spekulatív észszerűség*” valójában nem más, mint *szofizmus* és pont.

BIBLIOGRÁFIA

Önálló kötet:

- Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976
 Albert Einstein: Science and Religion, 1941; Ideas and Opinions
 Gerd Haeffner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974
 G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*] ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

- Martin Heidegger: A fenomenológia alapproblémái [Die Grundprobleme der Phänomenologie], ford: Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001
- Martin Heidegger: Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997
- Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [Kant und das Problem der Metaphysik], ford. Ábrahám Zoltán és Menyecs Csaba, Horror Metaphysicae, Osiris Kiadó, 2000
- Karl Popper: The open society and its enemies, forrás: <https://ia800303.us.archive.org/33/items/TheOpenSocietyAndItsEnemiesPopperKarlSir/The%20Open%20Society%20and%20Its%20Enemies%20-%20Popper,%20Karl%20Sir.pdf>
- Schwendtner Tibor: Husserl és Heidegger – Egy filozófiai összecsapás analízise, L'Harmattan, Budapest, 2008

Tanulmány gyűjteményes kötetben:

- Martin Heidegger: Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik, in: Identität und Differenz, Verlag Günther Neske Pfullingen, 1957
- Martin Heidegger: Mi a metafizika? [Was ist Metaphysik?], „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest, T-Twins Kiadó, 1994

Periodika:

- Thomas Collmer: Hegels Begriff der Negativität, Zeitschrift marxistische Erneuerung, 2006. március, forrás: <http://www.zeitschrift-marxistische-erneuerung.de/article/769.hegels-begriff-der-negativitaet-i.html>
- Hans-Georg Gadamer: A gondolkodás kezdetéről, ford. Decki Sarolta, forrás: http://primus.arts.u-szeged.hu/philo/kulonbseg/7_12/cikkek/HGG.htm; A fordítás alapjául szolgáló szöveg: Hans-Georg Gadamer: Vom Anfang des Denkens. In: Gesammelte Werke III. Neuere Philosophie I. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1987, 374–393. o.
- Hans Georg Gadamer: Dekonstrukció és hermeneutika (1988), forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00024/gadamer.html>
- Stefan Groß: Deleuzes Hegel-Kritik, forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>
- Székely László: Kosmosz és Teremtő: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata, Vallás és tudomány: Manréza Szimpózium 2004, szerk. Hetesi Zsolt és Teres Ágoston, Budapest, 2005, forrás: <http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm>

JEGYZETEK

- 1 „Hegel számára a gondolkodás tárgya a lét a létezőnek az abszolút gondolkodásban való elgondoltságára való tekintettel, s mint ilyen. Számunkra a gondolkodás tárgya ugyanaz, ezáltal a lét, de a létnek a létezőtől való különbségére való tekintettel. Még élesebben megragadva: Hegel számára a gondolkodás tárgya a gondolat mint az abszolút fogalom. Számunkra pedig a gondolkodás tárgya, előzetesen megnevezve, a differencia mint differencia.” (Martin Heidegger: Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik, in: Identität und Differenz, Verlag Günther Neske Pfullingen, 1957, 19. o.)
- 2 Hegel számára a gondolkodás tárgya a *lét mint az Isten*. Heidegger számára pedig a gondolkodás tárgya a *lét mint az „Egészen más”*. Az mindenestre nyilvánvaló, hogy Heidegger számára a létet illetően csak a *differencia* volt bizonyos.
- 3 Itt arról van szó elsősorban, hogy sikerült összeegyeztetnem a *lét* hegeli és heideggeri fel fogását. Ez azt jelenti, hogy a *Lét Isten*, de az *„Egészen más”* is ugyanakkor – vagyis *nem létező*. E megoldás által a hegeli *kezdet-probléma* kielégítő megoldást nyert, s ekképpen szépen lassan visszakerülhet a *logika* a metafizikába. Egy konzisztens metafizika pedig plauzibilis fundamentuma lehet egy hasonlóképpen plauzibilis filozófiai felépítménynek.
- 4 Minthogy a tudomány mint olyan definíciója szerint *rendszerezett biztos tudás*. Egységes paradigma nélkül nincs plauzibilis tudományosság – ergo lehetséges kell legyen a rendszerfilozófia, ami azt is jelenti, hogy a metafizikai megalapozás elvi lehetősége is plauzibilis kell legyen önmagában. Elsősorban a létértelmezésre gondolok, ti. a lét-fogalom megkettőződéséről, ill. az ontológiai differencia specifikus korlátozásáról szóló elméletemre. *Heidegger ugyanis ellentmondásosan használja a létfogalmat*, ti. – mint máshol már írtam – a *létet* a *meghatározott lét*, vagyis a *létezés* értelmében használja, ez pedig hiba, hiszen egyrészt – mint Hegel (illetve már Kant) kimutatja – a lét nem azonos a létezéssel (ezzel persze Heidegger tisztában van, fogalomhaszná-lata mégis problematikus) másrészt pedig a *léte-zés* értelmében használt létfogalom ontológiaiailag

- nem differens a létező fogalmától.* Minthogy e heideggeri hibát kijavítottam, sokkal érthetőbbé vált maga a heideggeri cél.
- 5 Bármilyen hihetetlennek tűnik is, ez lehetséges kell legyen. Elsősorban azért, mert a *valóság* – amire a tudományos megismerés irányul – *logikus*, vagyis értelmes, tehát *felfogható*. Nyilvánvaló, hogy nem osztom a hegeli meggyőződést az értelemnek való szükségszerű ellentmondásról a filozófiai gondolkodásban.
- 6 Úgy gondolom ugyanis, hogy a filozófia – noha adott esetben *tekintettel kell lennie a szakudományok eredményeire* – mégis alapvetően a *fogalom tana* mint olyan. Ergo *nem a tapasztalatra épül*, hanem *szükségszerűen absztrakt és absztraháló*, valamint *spekulatív*. Az elvont fogalmi spekuláció a logikai analízissel karöltve igenis képes lehet a fundamentálonológiai megalapozásra. Amire tehát szükség van, az sokkal inkább a Hegelhez való *kritikai* visszatérés.
- 7 Az ismeretelmélet nem lehet öncél, ám arra sem alkalmas, hogy a metafizikát megalapozza. *A metafizika ugyanis alapvetően spekulatív tudomány*. Az igaz, hogy Hegel bizonyos tekintetben le kell hozni a földre a fogalmak mennyországából, de mégsem kell ignorálni, sőt, nagyon sok mindent el kell fogadni tőle. Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy Hegel legyőzése a hegeli építmény átkonstruálásával kell járjon – vagyis nem Hegel lerombolása, vagy semmibe vétele a cél, hanem a *hegeli mű jelentős korrekciója*.
- 8 A *Lét és idő* alapkoncepciója zsákutcának bizonyult. Ezt Heidegger belátta, s *A fenomenológia alapproblémái* c. művében kijelölte a megfelelő utat:
- „A probléma addig nem mozdul ki a helyéről, amíg a logikát ismét vissza nem vesszük az ontológiába, azaz amíg Hegelt, aki éppen fordítva a logikát az ontológiában oldotta fel, nem értjük meg, és ez mindig annyit tesz, hogy a kérdésfeltevés radikáliszmusával legyőzzük és elsajátítjuk. Hegel e legyőzése a belsőleg szükségszerű lépést jelenti a nyugati filozófia fejlődésében, amelyet meg kell tennünk, hogy a filozófia egyáltalában még életben maradjon. Hogy sikerül-e, hogy a logikát ismétetlen filozófiává tegyük, nem tudjuk; a filozófiának nem szabad jövendőlnie, de aludnia sem.” (Heidegger 2001: 224. o.)
- 9 A filozófia fő feladata ui. az, hogy a *valóság-értelmezés* számára megfelelő fundamentumot biztosítson.
- 10 „S mégis: nem adta e vissza Kant A tiszta ész kritikája második kiadásában az értelemnek az elsőseget, nem e kiadásnak köszönhetően vált-e a metafizika Hegelnél oly radikálisan »logikává«, mint még soha korábban? Mi mást jelent a német idealizmusban a »magában való dolog« ellen megkezdődő harc, mint azt, hogy egyre inkább feledésbe merül az, ahova Kant eljutott: hogy tudniillik a metafizika belső lehetőségét és szükségszerűségét, vagyis a lényegét, alapjában a végesség problémájának eredendőbb kidolgozása és kiélezettebb elnyerése hordozza és őrzi meg. Mi lett a kanti erőfeszítésből, ha Hegel imígyen határozza meg a metafizikát mint logikát: »A logikát eszerint mint a tiszta ész rendszerét, mint a tiszta gondolat birodalmát kell felfogni. Ez a birodalom az igazság a maga leplezetlen magán- és magáértvalóságában. Ezért úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy ez a tartalom Isten kifejtése, amelyen örök lényegében, a természet egy véges szellem megteremtése előtt.«” (Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [Kant und das Problem der Metaphysik], ford. Ábrahám Zoltán és Menyecs Csaba, Horror Metaphysicae, Osiris Kiadó, 2000, 154. o.)
- „[...] a metafizika belső lehetőségét és szükségszerűségét, vagyis a lényegét, alapjában a végesség problémájának eredendőbb kidolgozása és kiélezettebb elnyerése hordozza és őrzi meg.” A metafizika lényegét Heidegger szerint a *végesség* mint olyan adja. Vagyis Istennek nincs helye a filozófiában. Az *értelem* az elsőség, s Isten létének feltételezése értelmetlen. Hegel lábbal tiporja a kanti – *tudományracionalizációra* irányuló – erőfeszítést, az általa olyannyira tömjénezett – „*szupraracionalitásként*” értelmezhető – *spekulatív észszerűség*” valójában *irracionáliszmus* (mint Popper is hangsúlyozza). Ezt pedig éppen azért teszi, hogy Istennek kezdhesse a tudományt. Ez utóbbi igyekezetben viszont nem önmagában van a hiba...
- 11 „A vallás és a tudomány közötti ellentétek jelenlegi legfőbb forrása az emberarcú Istenről alkotott felfogásból ered.” (Albert Einstein: Science and Religion, 1941; Ideas and Opinions, 47. o.)
- 12 Először is: Istenről nincs emberi tapasztalat, legalábbis a tudományos ellenőrizhetőség értelmében. Csak a vallási mítosz van. Másodszor pedig Isten legfontosabb tulajdonsága a *végtelenség*, méghozzá a szó legszorosabb és legteljesebb értelmében, nem csupán szimbolikusan véve; vagyis Isten nem lehet emberi, hiszen az emberi lény nagyon is véges, ekképpen Isten nem hasonlíthat ránk.
- 13 A fizikusok is láznak Isten létének feltételezése ellen: „[...] »Ha azonban a világegyetem teljesen magában zárt, se szingularitásai, se határai nincsenek, és tökéletesen leírható egy egyesített elmélettel, akkor komoly veszély fenyegeti a Teremtő Isten szerepét.« (Hawking, id. mű: 176. o.) [...] Ezzel együtt Hawking mégiscsak a fölvilágosodás természettudományos ateizmusának kortárs képviselője, hiszen egyrészt a kereszténység isten-fogalmát természettudományos alapon cáfolhatónak tartja, másrészt határozottan állítja is, hogy a teremtő és a teremtés fogalma

- természettudományos okok miatt tarthatatlanná vált.” (Székely László: *Kozmosz és Teremtő*: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata, i. m.)
- 14 „Isten a filozófiába azon döntés révén kerül, amelyet mi mindenekelőtt lét és létező különbségének lényegét érintve gondolunk el. A differencia képezi a metafizika lényege építkezésének alapszerkezetét. A döntés eredményezi és adja ki a létet mint teremtő okot, amely ok maga az általa megalapozottból a neki megfelelő megalapozást, vagyis a legeredetibb dolog általi okozást igényli. Ez az ok a *Causa sui*. Így hangzik Isten pontos neve a filozófiában.” (Martin Heidegger: in. *Identität und Differenz, Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik*, Verlag Günther Neske Pfullingen 1957, 40. o.)
Isten a metafizikában maga a létező (fennálló) lét (*ipsum esse subsistens*) mint *Causa sui*, azaz a „legeredetibb dolog”. Heideggernek ugyebár az a gondja ezzel, hogy a *metafizika létezőit csinálja a létből*. Isten eszerint nem a lét, hiszen a lét nem létező, hanem az „Egészen más”. Így azonban – vagyis *létezőként* – *Isten nem lehet identikus*, önazonos. Heidegger ebből persze az a következtetést vonta le, hogy akkor nincs is helye Istennek a tudományban.
- 15 Na de hova vezetett a pszichologizáló filozófiai antropológia? Arra a meggyőződésre, hogy vége a filozófiának... Meggyőződésem szerint a megoldás az, hogy belátjuk, a metafizikát mégsem a végességben, hanem a végtelenségben kell megalapozni.
- 16 Ennek köszönhető a „mi magunk” heideggeri egzisztencializmusa is. Kell a metafizika, de mint tudomány – ergo Isten nélkül, gondolta Heidegger. A hagyomány (a metafizika) inautentikus és inplauzibilis – mert ’létfelejtő’ – ám, hogy ez utóbbi pontosan mit is jelent, az Heideggernél igazából homályban maradt.
- 17 Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [Kant und das Problem der Metaphysik], ford. Ábrahám Zoltán és Menyess Csaba, *Horror Metaphysicae*, Osiris Kiadó, 2000, 154. o.
- 18 Kijelenthető, hogy abban az értelemben sem, hogy elvileg lehetséges volna ez, hiszen tárgyi (objektív) tapasztalás csak a tárgyilag megragadható entitásokról lehetséges – az abszolútumra pedig ezen utóbbi jellemzés nem érvényes.
- 19 Vö. előző lj.
- 20 Az általános metafizika klasszikusan onto-teológia, ám mivel – a fentebbiek alapján – a kései Heidegger számára a tudományban nincsen helye Istennek, ezért szerinte a fundamentálonológia csakis az Emberről (*Dasein*) szólhat.
- 21 Mint a fentebbiekből már kiderült, itt a lényeg az, hogy Isten létéről *nem* a ’létezőség’ értelmében vett létfogalomra vonatkoztatottan kell beszélni.
- 22 *Az objektív realitás a tárgyi valóság*, s Kant e kifejezést a létezés értelmében használja. (A realitás (lét) önmagában nem azonos a létezéssel.) Maga a latin „realitas” szót pedig – mint Heidegger írja – „Kant a terminust nagyon találóan dologisággal [Sachheit], dologi meghatározottsággal fordítja. Reális az, ami a *res*hez tartozik.” (Heidegger 2001: 48. o.) Ha tehát Isten létéről beszélünk, akkor *végző soron* Isten *dologiságáról* beszélünk. „Reális az, ami a *res*hez tartozik”, azaz *dologi*. Dologi, azaz *meghatározottság* mint olyan, vagyis *végés lét*. Isten azonban nem ilyen.
- 23 Itt is megjegyezném, hogy ha általában a ’lét-ről’ beszélünk, a ’létezőségről’ (meghatározott lét-ről) beszélünk, még Heideggernél is – saját intenciója ellenére.
- 24 Vagyis a meghatározott lét, azaz a létezés negativitása. Isten mint entitást csakis ekképpen lehet meghatározni – ellenkező esetben *ontológialag indifferens módon*, azaz végés létezőként határozzuk meg.
- 25 Hans-Georg Gadamer: A gondolkodás kezdetéről, ford. Decki Sarolta, Forrás: http://primus.arts.u-szeged.hu/philolo/kulonbseg/7_12/cikkek/HGG.htm, A fordítás alapjául szolgáló szöveg: Hans-Georg Gadamer: *Vom Anfang des Denkens*. In: *Gesammelte Werke III. Neuere Philosophie I*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1987. 374–393. o.
- 26 Heidegger meggyőződése szerint a racionalizmus lényege a *számítás*, márpedig az élet kiszámíthatatlan.
- 27 Vö. előző lj.
- 28 A Semmiben megszűnik a negativitás, de nem úgy, ahogy Hegel gondolta, tehát, hogy átváltana pozitívításba, hanem úgy, hogy neutrális karaktert vesz fel. A Semmi ekképpen túl van a pozitivitáson és a negativitáson, és ez erkölcsi értelemben azt jelenti, hogy Isten túl van jón és rosszon.
- 29 Ergo a Lét felől.
- 30 A Semmi tehát a kezdet (az abszolút absztrakció) fogalma.
- 31 Merthogy az abszolútum mint az abszolút identitás ($A=A$) egyformán forma és tartalom nélkül való.
- 32 Tudom, hogy ez kissé merész kijelentés, s lehetséges, hogy a munkám még további kiegészítésre, megerősítésre szorul, de meggyőződésem szerint így is plauzibilisnek tekinthető. Már a diszciplína természetéből fakadt önmagában a döntés szükségesszerűsége – amely a vallások között igazságot hivatott szolgáltatni.
- 33 Minthogy azt állítom, hogy az abszolútum azonos azzal a Semmivel, amelyből a valóság ered, ekképpen feltételezhető, hogy az ősröbbanás fizikai vizsgálata közelebb vihet a metafizika alapkérdéséhez.
- 34 Einstein óta tudjuk, hogy a világegyetem (a fizikai valóság) végés és határtalan. Isten végtelensége

- viszont leglényegibb tulajdonsága. Ekképpen persze *problematikussá válik maga a végtelenségfogalom* mint olyan.
- 35 A világegyetem maga a végtelenségből létrejövő *végesség* mint olyan. E tétel ua. *aránytalan viszonyt* feltételez a valóság (az univerzum) és az abszolút valóság (Isten) között.
- 36 Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [Kant und das Problem der Metaphysik], ford. Ábrahám Zoltán és Menyes Csaba, Horror Metaphysicae, Osiris Kiadó, 2000, 154. o.)
- 37 Ennyiben Heidegger Hawkingra hajaz. A fizikus álláspontjának a filozófusával való azonossága az utóbbinak némiképp természettudományos karakterű világképre utal.
- 38 A legfontosabb, hogy Kant visszaadta „*az értelemnek az elsőseget*” a filozófiában. Mint tudjuk, a *reakcionista* Hegel ez utóbbit *visszaveszi*, s ezáltal az *irracionális* *taszítja a tudományt*.
- 39 Minthogy Heidegger logikához való viszonya éppolyan *problematikus*, mint Hegelé.
- 40 „A Semmire vonatkozó kérdésben túlmegyünk a létezőn mint egészében vett létezőn. S ezzel a kérdés »*metafizikai*« *kérdésnek bizonyul.*” (Heidegger 1994: 29. o.)
Heidegger a létezőre való irányultságon túlmutatóként értékelt a Semmire vonatkozó kérdést, vagyis olyan kérdésként, amely túlmutat a *fizikán*, tehát (igazi) *metafizikai* kérdés. A Semmire vonatkozó kérdés a *transzcendenciára* irányul eszerint, s nem egy triviális, vagy kvázi értelmetlen, egy bevett nyelvi fordulatot túldimenzionáló problémakeresés. De általában is, egy kérdés akkor bizonyul *metafizikai* kérdésnek, ha túlmutat a *fizika* területén, vagyis a *transzcendenciára* irányul.
- 41 A végtelenség nincs jelen a fizikában, tehát *metafizikai* fogalom.
- 42 A *feltétel nélküli tagadás* mint az *első tagadás* tagadása a *meghatározottság totalitása*, s mint *totalitás* abszolút a hegeli tételzés szerint. E totalitás ugyanakkor a hegeli felfogásban *nem* minősül *valaminek*, mert mint *abszolút eszme* az *abszolút lét felfogása* – e lét pedig *végtelen*, mert *határtalan valóság* –, megint csak Hegel szerint. Ám egyrészt a *határtalan nem végtelen*, másrészt pedig mivel *minden valami, ami egyáltalában elgondolható* – mint Heidegger írja –, s mivel a *meghatározottság* és a *valami* fogalmak *ekvivalensek*; ezért a *tagadás tagadása nem az abszolút valóság*, Hegel téved.
- 43 Mint Heidegger írja, Kant csupán az objektív realitást azonosítja a létezéssel, magát a pusztá realitást nem.
„A realitások az általában vett lehetséges dolgok mivoltát [Wasgehalt] alkotják, eltekintve attól, hogy vajon valóságosak-e, hogy modern értelmünkben ’realisak’-e, vagy sem. A realitás fogal-
- ma azonos a platóni *idea*-nak a fogalmával, egy létezőt illetően tehát azzal, amit akkor ragadok meg, ha megkérdem: *τι ἐστίν, mi a létező?* Ekkor a válasz a *dolog mivoltát* adja meg, amelyet a *skolasztika resnek* nevez” (Heidegger 2001: 48. o.)
A realitás, a létezőség a *valós teljessége*, vagyis a létező mint valós idealitása – amely idealitás a létező teljességeként, totalitásaként a létező *lélehetőségeként* értelmezendő. „Amikor Kant az omnitudo realitatisról, a realitások összességéről beszél, akkor nem a valóságosan meglévő összességére gondol, hanem megfordítva, *éppenséggel* a lehetséges dologi meghatározottság összességére, a tartalom, a lényegiségek, a lehetséges dolgok összességére. A realitás eszerint azonos a leibnizi possibilitas, lehetőség kifejezésével.” (Uo.) Az utóbbiak rávilágítanak, hogy miért érvényes az utolsó fejezetben kifejezetten hangsúlyozott tétel: *az abszolút valóság nem valóság-os*. Nevezetesen úgy, hogy a valóságot mint feltétel nélküliséget, *abszolútságot* az *objektivitásban* nem mint *meglévőséget*, hanem mint *lehetőségséget* kell felfogni. Eszerint a valóság *relatív* és *abszolút* tételzése között a szubjektivitás-objektivitás distinkció ellentéte feszül, vagyis a valóság (realitás) mint objektív (tárgyi) véges és relatív, mint szubjektív (alanyi) pedig végtelen és abszolút.
- 44 Vö. előző lj.
- 45 „[...] A realitás eszerint azonos a leibnizi possibilitas, lehetőség kifejezésével.” Mint fentebb írtam, a végtelenség – vagyis az abszolútum – mint realitás *lehetőségfogalom*, s a fentebbiek szerint Kant is ekképpen határozza meg a realitást általában. Az abszolútum mint realitás – *objektivitás nélkül* – eszerint a *lehetséges* dolgok összessége, vagyis az *unobjektív* realitás a *possibilitas* mint olyan.
- 46 „De a végtelen és a véges nemcsak a vonatkozás e kategóriáiban vannak; a két oldal meghatározása tovább megy annál, hogy pusztán *másai* egymásnak. A végesség ugyanis a korlátként tételzett korlát, a létezés az *meghatározással* van tételvezve, hogy átmenjen *magánvalóságába*, hogy legyen végtelenné. A végtelenség a véges semmije, *magánvalósága és kellése*, de ez egyúttal magára reflektálva, a véghezvitt kellés, csak magára vonatkozó egészen affirmatív lét.” (Hegel 1979: 112–113. o.)
A *magánvalóság* a kulcsfogalom itt – vagyis az *idealitás*, amely utóbbi mint olyan Hegel tételzése szerint egyrészt végtelen, másrészt pedig „csak magára vonatkozó egészen affirmatív lét”. A hegeli radikális platonizmus *mitikus* – vagyis *tudománytalan* – karaktere itt nyilvánvaló.
- 47 Vö. 42. lj.
- 48 „[...]A spekulatív filozófiát azonban nem szabad azzal vádolni, hogy számára a negáció vagy a semmi végső valami; *ez éppígy nem áll szerinte*,

- mint az, hogy a realitás az igaz.*” (Hegel 1979: 88. o., kiemelés tőlem G. Z. E.)
Mert az „igaz” az idealitás, a *magánvalóság*. Az igaz-lét eszerint abszolút lét.
- 49 „[...] az eszmei a véges, ahogyan az igazi végtelenben van – mint olyan meghatározás, tartalom, amely megkülönböztetett, de nem *önállóan léttel bíró*, hanem *mozzanatként* van.” (Hegel 1979: 23. o.)
- 50 „[...] Ámde az idealitás nem olyasvalami, ami a realitáson kívül és mellette van, hanem az idealitás fogalma kifejezetten abban van, hogy *igazsága* a realitásnak, azaz a realitás, magánvalóságában tételezve, idealitásnak bizonyul.” (Hegel 1979: 168. o.)
Az *idealitás* mint a realitás *magánvalósága* a realitás (az objektív valóság) *abszolút léte* a hegeli tételezés szerint. E platonikus, a platóni ideatanra alapozó koncepció avttól elképzelése a posztmodern tudományfogalom szerint *mitikus*, vagyis *tudománytalan* eleme a hegeli metafizikának.
- 51 „A középkori misztika jellemzője az, hogy az ontológiailag autentikus lényként megjelölt létezőt, Istent, lényegiségében próbálja megragadni. [...] Ezért beszél Eckhart Mester legtöbbször „lényegfeletti lényről”, azaz tulajdonképpen nem Isten érdekli – számára Isten még csak egy előzetes tárgy – hanem az Istenség. Amikor Eckhart Mester Istenről beszél, akkor az Istenségre gondol, nem a deusra, hanem a deitasra, nem az ensre, hanem az essentiára, nem a természetre, hanem ami a természet felett van, azaz a lényegre, mégpedig arra a lényegre, amelytől minden egzisztencia meghatározottságát el kell vitatni, minden additio existentiaet távol kell tartani.” (Heidegger 2001: 117. o.)
- 52 Az abszolútum léte tehát önnön fogalma, vagyis gondolata.
- 53 Mint fentebb írtam, az *isteni valóság* (az *abszolút tudat*) magában foglalja az *objektivitást*, vagyis a *léte általában*, tehát ezért azonosítja Hegel általában a létezését a gondolkodással. Az *objektív realitás*, a létezés magánvalósága szerint azonos a folyékony és határtalan abszolút tudat (az *abszolút forma*) *tartalmával*. Amikor tehát a dolgot a maga *fogalmában* elgondolom, *magánvalóságában* ragadom meg.
- 54 Eredetileg tehát a *tudományracionalizáció* – mégis szembeszállt Kanttal, hogy feltámassza a metafizikát, amely diszciplína vallásos hitének klasszikus támasza volt, s ezáltal eltávolodott a *tudománytól* mint olyantól.
- 55 Metafizikáját joggal vádolják *irracionalizmussal* és *platonizmussal*, történelemfilozófiája pedig túlzottan *optimistának* és *opportunistának* bizonyult, bár „*az ész csele*”-koncepciójában kétségkívül van igazság.
- 56 „A spekulatív logika és a hermeneutika közötti különbségeket Gadamer A hegeli Logika eszméje [Die Idee der Hegelschen Logik] című értekezésében domborítja ki. A spekulatív logikát joggal mint a hegeli rendszer tudományos alapvetését interpretálja, amelynek kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika problémahorizontján mozognak, annak abszolútság-igényét azonban a véges gondolkodás nyelviségének javára utasítja vissza.” (Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976, 29. o.)
- 57 „[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrált (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a szokásos értelemben. A tudás abszolútságában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az abszolút túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.” (Heidegger 1997: 230. o.)
- 58 „Amennyiben Hegel a ’tisztá létet’ a ’tisztá semmi’ elé helyezi, annyiban a pozitív (5,86) absztrakt alapját a negatív absztrakt alapja elé helyezi, még ha azt is mondja, hogy e kettő »elválaszthatatlan«, tudniillik »a tisztá meghatározatlanság és üresség« (5,82).” (Thomas Collmer: Hegels Begriff der Negativität, Zeitschrift marxistische Erneuerung, 2006. március, forrás: <http://www.zeitschrift-marxistische-erneuerung.de/article/769.hegels-begriff-der-negativitaet-i.html>)
- 59 Stefan Gross írja Deleuze-interpretációjában: „[...] Ekképpen: Nincs »mennyország« a fogalmak számára, ezeket inkább állandóan újra kell alkotni.” (Stefan Groß: Deleuzes Hegel-Kritik (forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>)
- 60 A kereszténységről Nietzsche írja, hogy mitológiája logikátlan és abszurd, s hogy már senki sem hisz benne. Ami azt illeti, igaza is van. A kereszténységnek, ezen az ókorból napjainkra áthagyományozott vallásnak az alapja a Corporatio, a Megtestesülés. Ez hitet el mindent. Na és azon téves – ám érthető – meggyőződés, miszerint Isten az első és legfőbb létező mint létezőegész (ens primum qua summum ens).
- 61 „Az »idealizmus összeomlása«, amely Hegel 1831-ben történt halála után következett be, oly mérvű zavarodottságba taszította a filozófiát, amelyből az mind a mai napig nem tudott ki-keveredni. [...] Az egyetlen lehetőség, hogy a gondolkodás ma ismét szilárd talajra leljen tehát nem más, mint Hegel megvitatása továbbvitelének és cáfolatának kételyei fényében. Itt döntővé válik, hogy az ember lehet-e kockáztnai, hogy a ma széleskörűen kommentált »antropológiai« Hegel, a »Szellem fenomenológiája« és a »Jogfilozófia« Hegelje mellett a tulajdonképpeni Hegelt: a »Logika tudománya« Hegeljét komo-

- lyan vegye. Csak a »Logika« révén ismerhetőek és dolgozhatóak fel alkalmasint a Hegel igézetében álló filozófia legmélyebb implikációi. [...] Amennyiben tehát a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás ma még egyáltalában lehetséges kell legyen, akkor ezen gondolkodás nem nyerhető ki másképp, hanem csakis a metafizika lényegére irányuló kérdés révén. Az egyetlen személy, akiben ez a kérdés felmerült, Martin Heidegger.” (Gerd Haefner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)
- Haefnernek igaza van, attól, hogy a metafizika mint olyan a maga problematikusságában valami feloldhatatlan apóriának tűnik, még nem ignorálható, már csak azért sem, mert nélküle a filozófia – s ezáltal egész valóságértelmezésünk – talajtalanná vált.
- 62 „Heidegger szemében a metafizika „logocentrizmus”, amennyiben a „létező mi-létére” vonatkozó kérdés elhomályosítja a lét jelenvalóságára (Da) való kérdést. Ha Heidegger a preszokratikusok „alétheia”-jában a jelenvalóságra való kérdést, a létre való kérdést (a létező léte helyett) hasztalan próbálta fellelni, akkor az az én szememben megerősíti, hogy a görög gondolkodást mindig is a metafizika felé vezető úton látta. A metafizika végül „ontoteológiaként” teljesedett be, ahol is a létkérdés elválaszthatatlanul összekapcsolódik a legfőbb létezőre vonatkozó kérdéssel.” (Hans Georg Gadamer: Dekonstrukció és hermeneutika (1988), forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00024/gadamer.html>)
- 63 Meglátásom szerint itt Heidegger azt kívánja hangsúlyozni, hogy Isten mint maga a létező (fennálló) lét (ipsum esse subsistens) önellentmondás, hiszen a lét nem létező, tehát nem is létezik.
- 64 Vö. 8. lj.
- 65 Heidegger 1997: 231. o.
- 66 „Az »új értelemben vett metafizika« kidolgozásával Heidegger a piramisszerűen építkező fundamentálonológia helyett olyan »escheri« elrendeződésű metafizikát javasol, amely tud arról, hogy a szabadságon, végességen, történetiségben »alapuló« metafizika nem képes egységesen bejárható térben a problematikája egészét kibontakoztatni. [...] Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ezekben az években Heidegger mégis lehetségesnek tartotta, hogy ténylegesen metafizikát alkosson, az emberi végesség, szabadság és történetiség szempontjait következetesen figyelembe véve. E metafizika nyilvánvalóan nem fundamentálonológia lett volna, hanem olyan, esetleg újra és újra megkísérelt vállalkozás, amely kísérletet tesz arra, hogy – ha paradox hurkokat tartalmazó formában is, de – összekösse az emberi egzisztencia mélyrétegeit és az abban rejlő feszültségeket és a befoglaló gondolkodás végső horizontjait.” (Schwendtner 2008, 271–272. o.)
- 67 Úgy gondolom, hogy a metafizika problémája klasszikus probléma, vagyis *logikai-fogalomértelmezési* probléma.
- 68 Az abszolút idealizmussal és a spekulatív logikával való poszthegeiánus szakítás szükségyszerűsége és jogszerűsége mindazonáltal nem kérdőjelezhető meg. Éppen így *racionalizálhatjuk* tehát Hegelt, azaz – Heidegger szavaival élve –, *tehetjük vissza a logikát a metafizikába*.
- 69 Nyilván számos nyitott kérdés fekszik előttünk, annyi azonban már most is bizonyos, hogy – amennyiben a kulcskérdésben, vagyis a *kezdet-probléma* kérdésében megtörtént az *áttörés* –, annyiban lehetséges kell legyen a *metafizikai rekonstrukció*.
- 70 Vö. 10. lj.
- 71 Vö. előző lj.
- 72 „A fasiszta az »emberi természethez«, a szenvedélyeinkhez, a kollektivistá misztikus igényeinkhez, az »ismeretlen emberhez« fordul. [...] ezen intenció az értelem elleni lázadás alatomosságának nevezhető. Am ezen alatomosság csúcát már Hegel elérte legmerészebb dialektikus fonáksága révén. Miközben kifejezi hűségét a racionalizmus felé, miközben hangosabban beszél az »észszerűségről«, mint előtte vagy utána bárki más, irracionálizmusban végzi [...]” (Karl Popper: The open society and its enemies, i. m., 429. o., a szerző ford. Eredeti szöveg: The fascist appeal to ‘human nature’ is to our passions, to our collectivist mystical needs, to ‘man the unknown’ [...] this appeal may be called the *cunning of the revolt against reason*. But the height of this cunning is reached by Hegel in this boldest dialectical twist of his. While paying lip service to rationalism, while talking more loudly about ‘reason’ than any man before or after him, he ends up in irrationalism [...])
- Mint Popper írja a hegeli „spekulatív észszerűség” valójában irracionálizmus és „az értelem (észszerűség) [reason] elleni lázadás alatomossága”, amely a politikai szélsőségeség melegágyává vált a későbbiekben. A hegeli spekulatív logika tehát – mint fentebb már hangsúlyoztam –, nem az értelem meghaladása, hanem „*innenlevése*”, magyarul *esztelenség*.
- 73 Vö. 58. lj.
- 74 „[...] *Lehet* mármost, ha el akarjuk felejteni a semmi *gondolását*, azaz a létbe való átcspását, vagy ha nem tudnánk róla semmit, folytatni ama *tudás* stílusában; tudunk ugyanis (hál’ Istennek!) a semmitől is absztrahálni (mint ahogy a világ teremtetése is absztrakció a semmitől), s akkor nem a semmi marad, mert hiszen éppen ettől absztraháltunk, hanem megint elérkeztünk a léthez.” (Hegel 1979, II. rész, 75. o.)

A magyar felsőoktatás szerkezeti problémái

Ez az írás nem tartalmaz aktuálpolitikai megfontolásokat, így nem szól a gender studies körüli botrányról. Véleményemet kifejtettem máshol.¹ Viszont a felsőoktatás pénzügyi problémáit évtizedek óta ismerem több forrásból, s azok változatlanok.

Az elmúlt hetekben (2018 és 2019 fordulója) írtak az újságok arról, hogy az ELTE három kara is nagy pénzügyi nehézségekkel küzd. A kancellár mindenféle megszorításokat léptetett életbe. A biológia szakon gyakorlatilag nincs pénz az oktatáshoz szükséges kísérletek elvégzésére, ezért az oktatók csak elmesélik azokat. Mivel korábban éppen az érintett Természettudományi Karon valamilyen vezető voltam, jobban beleláttam az egyetemek működésének mikéntjébe. Ez jogosít fel a jelen írásra.

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi kormányzat nem ad elég pénzt a felsőoktatásra. Azonban, ha adna elég pénzt, akkor is folyamatosan jelentkeznének problémák, mivel a magyar felsőoktatás szerkezete és működési rendje rossz.

(Mi a felsőoktatás?) Leegyszerűsítve az oktatás Magyarországon három szakaszra bomlik. Az első az általános iskola. Ebben tanítják azokat a legalapvetőbb ismereteket, amelyek a társadalom közös kulturális alapját képezik, és amelyeket másfelől a társadalom minden önálló életvitelre alkalmas tagjától joggal elvárnak a munkáltatók. Vagyis az általános iskola elvégzése feljogosít bizonyos munkakörök betöltésére. Ezeknek megbecsültsége azonban alacsony. A második szakasz a középiskola, mely további általános ismereteket ad. Ez különösen igaz a gimnáziumokra. Már a középiskola szintjén létezik, hogy egy foglalkozás ismereteit oktatják. Akár így, akár úgy, a középiskola elvégzése újabb, az előbb említetteknél színvonalasabb állások betöltésére jogosít.

A harmadik szint a felsőoktatás, ami maga is több szintből áll. Ezeket Bazsa György összegzi a témáról szóló cikkében²: (1) felsőoktatási szakképzés, (2) alapképzés, (3) mesterképzés, (4) doktori képzés. Ezenek felül létezik (5) az osztatlan mesterképzés bizonyos foglalkozások körében, mint orvos, állatorvos, jogász, építész, tanár szakok és (6) a szakirányú továbbképzés. Nyilvánvaló, hogy az (1), (2), (5) és (6) esetében arról van szó, hogy valamilyen foglalkozás ismereteit oktatják. Ugyanez a helyzet (3) esetében, ahol a foglalkozás magasabb szintjére készítenek fel azzal, hogy innen tovább vezethet az út a tudományos pályára, akárcsak (5) esetében.

Mindebből az a tanulság, hogy téves elképzelés azt gondolni, hogy a felsőoktatás kizárólag magas tudományt oktat. Természetesen ez is feladata, de csak az oktatás kisebb részében. Olyannyira így van ez, hogy számos anyagrészt semmivel sem nehezebb vagy bonyolultabb, mint a középiskolás anyag. Ezek azért nem szerepelnek a középiskolás képzésben, mert valamely foglalkozás speciális ismereteihez tartoznak vagy a középiskolában ezekre már nem marad idő.

Bár a történelem során mindig voltak olyan helyzetek, amikor tudományt műveltek speciális helyzetben lévő emberek, például az ókori Egyiptom papjai vagy Kepler, mint udvari csillagász, világos, hogy az egyetemek létezése óta azok a tudomány legfontosabb műhelyei. Azonban az soha nem volt igaz, hogy akik valamilyen egyetemi fokozatot szereztek, azok mind tudományos kutatók lettek volna. Gondoljunk meg, hogy sok évszázada, amikor még az uralkodóknak is csak töredéke tudott írni, mind az államigazgatásnak, mind az akkori egyháznak szüksége volt írástudó emberekre. Tehát a végzetek jelentős része a tudományon kívül keresett és talált megélhetést. Magyarországon ma sokkal inkább így van ez, hiszen megszűnt az 1990 előtti elitképzés és áttértünk a tömeges képzésre.

(*Mit kell tanítani a felsőoktatásban?*) Egy munkáltató, ha alkalmaz valakit, aki nem doktori képzésben végzett, akkor azt várja el az illetőtől, hogy el tudja látni a szakmai feladatát. Tehát szakmai ismereteket vár el az alkalmazottjától. Az a felsőoktatási intézmény, ami ezt nyújtja, teljesen korrektil jár el. Teljesen téves az a felfogás, amelyek a magyar felsőoktatás kétharmadát-háromnegyedét burkoltan áltudományok terjesztésével vádolja csak azért, mert a fő profilja nem a tudományos képzés.³

Manapság divatos azt hangsúlyozni, hogy a tárgyi tudás helyett problémamegoldó képességre van szükség, ideértve az élethosszig tartó tanulásra való nevelést is. Természetesen egy jó problémamegoldó szakember igen hasznos a munkáltatójának. Azonban a problémák megoldásának egyik legfontosabb módja az asszociáció, vagyis annak felismerése, hogy egy korábban már megoldott probléma és a jelenleg megoldásra váró probléma között hasonlóság van, és ezt ki lehet használni. Világos, hogy egy ilyen észrevételhez tárgyi tudásra van szükség.

A hallgatóknak kiadott projektek is hasznosak lehetnek. Azonban ennek is korlátai vannak. Az interneten szinte minden információ elérhető és a diákok ezt fel is használják.⁴ Ilyen módon egy projekt beszámolója tökéletesen helyes részekből állhat anélkül, hogy az egész beszámoló helyes volna. Ezt az ellentmondást egy friss példával tudom megvilágítani a saját gyakorlatomból. Ha egy termék gyártási technológiájának leírása az utolsó és amúgy elég lényegtelen, esetleg el is maradó művelettel kezdődik, akkor világos, hogy az adott projekten dolgozó hallgatók nem értették meg a folyamatot, miközben minden művelet tárgyalása pontos.

Tanítani tehát először az adott szakma anyagát kell. Ezt azonnal össze kell kötni ezen tárgyi tudás felhasználásával feladatokon, projekteken és más lehetőségeken keresztül. De, és ez volna a legfontosabb, tanítani kell a megértést is. Egy szakembernek tudnia kell ellenőrizni önmagát, ami azt jelenti, hogy mielőtt kiadja a kezéből az anyagot, fel kell tudni ismernie, hogy nem tartalmaz-e súlyos hibát. Ezt kritikus gondolkodásnak nevezik (angolul *critical thinking*), és sokkal fontosabb és értékesebb, mint a teljesen hiba nélküli munkavégzés. Ugyanis mindenki vét hibát előbb vagy utóbb. Ha azonban valaki megszokta, hogy mindig minden rendben, akkor hibás anyagot is ki fog adni a kezéből.

(*A finanszírozás*) 1990 után új finanszírozási modell lépett életbe. A filozófia az volt, hogy a teljesítményt kell megfizetni. E jól hangzó tétel lényegében azt jelenti, hogy az állam a hallgatók száma után fizet, figyelembe véve, hogy vannak olcsóbb és drágább képzések. Ez a rendszer akkor tudna jól működni, ha nagyon alapos vizsgálatok után állapítanák meg az egyes szakokon az egy hallgatóra eső költséget. A bevezetéskor ez a feltétel még lényegében teljesült. Utána azonban a rendszert igyekeztek egyszerűsíteni, ami torzításokhoz vezetett. Már régen az az abszurd helyzet áll, hogy a biológia oktatását élettelen természettudományként fizeti az állam. Ez van a mostani, biológusokat érintő válsághelyzet hátterében. Ez az állapot azonban nem a jelen kormányzat alatt kezdődött, hanem jóval korábban. (Megjegyzendő, hogy ezen a helyzeten nem segít, hogy 2017 őszétől valamennyi felsőoktatási szakon az intézménynek ki kell számítani a képzés „önköltségét”, és ehhez kell igazítani az oktatás óradíját, a dologi költségeket és a rezsiköltségeket, az eredmények erősen kétségesek. Nincs egységes metodika a fix költség jellegű rezsizétosztására. Továbbá a felmerülő dologi költségeket gyakran alábecsülik, mert kénytelenek kevesebb pénzből megoldani az oktatást, mint amennyi valójában szükséges lenne.)

A rendszer igen súlyos hibája, hogy az állam könnyen visszaélhet a hatalmával, és vissza is él. Az állam nem csupán a pénzt adja, hanem a megrendelést is, azaz az állam mondja meg, hogy melyik szakra hány hallgatót lehet felvenni. Ha csökken a hallgatói létszám, mert

az állam ezt előírja, akkor értelemszerűen csökken a hallgatók után fizetett összeg. (Erre a pontra két bekezdéssel lejjebb visszatérek.) Régóta ez a bevett módja annak, hogy az ágazatból pénzt vonjanak ki.

A rendszer legsúlyosabb hibája azonban más. A dolog lényege, hogy a finanszírozás és a ténylegesen felmerülő költségek szerkezete teljesen különböző. Könnyű belátni, hogy van két intézményrendszer, az oktatás a bölcsödétől az egyetemig és az egészségügy, ahol költségek igen nagy mértékben függetlenek a ténylegesen elvégzett szolgáltatás szintjétől. Például gyakorlatilag nincs különbség a költségekben, ha egy általános iskolai osztályban húszan vagy negyvenen vannak. Persze, húsz gyermek esetén az oktatás színvonala vélhetőleg magasabb. Ugyanez vonatkozik az egyetemekre is. Az oktatási intézményekben jelentős költség az épületek fenntartása, beleértve a karbantartást, a fűtést, világítást és az esetleges biztonsági szolgáltatást. Az oktatás tárgyától függően oktatókat kell alkalmazni, és ez mindaddig fennáll, amíg az adott tárgyat és/vagy programot az intézmény oktatja. Hasonló a helyzet az egészségügyi intézményeknél, ahol mindent és mindenkit tartani kell, ami és aki egy betegségcsoport gyógyításához szükséges egészen addig, amíg az intézmény azt a betegségcsoportot gyógyítja. Ennek is költsége van, ami kórház esetében nagymértékben független az ágyszámtól.

Itt térhetünk vissza a két bekezdéssel feljebb mondottakhoz. Ha az állam felére csökkenti a felvehető létszámot, akkor az értelemszerűen azt jelenti, hogy az egy hallgatóra eső költség megduplázódik. De nem a finanszírozás! Az állam továbbra is ugyanazt az összeget fizeti, azaz az intézménytől és egyben az ágazattól pénzt von el. További probléma a létszámmal kapcsolatban, hogy nincsenek egységes, publikált elvek a felvehető létszámok meghatározásához. Az állam elvileg a felvehető létszámot a gazdaság igényeinek megfelelően határozza meg. Ez a kézi vezérlés azonban a kormányzat pillanatnyi szándékait tükrözi és nem a piaci igényeket. A magas bérszínvonalú szakmák vonzzák a diákokat. A gazdasági képzések államilag finanszírozott létszáma jelentősen csökkent annak ellenére, hogy Magyarország társadalmi szerkezete miatt a gazdaság sok ilyen szakembert foglalkoztat. A zavart az okozza, hogy a most felvett hallgatók csak évek múlva lépnek munkába, és még pár év eltelik, amíg teljes erővel tudnak dolgozni a szakmájukban. Tehát a magyar gazdaság igényeit legalább 5-10 évre előre kellene ismerni. Ennyi idő alatt jelentős változások mehetnek végbe a világgazdaságban is. Ugyanakkor némely esetben a kormányzati szándéknak is van realitása, például több tervezőmérnökre lenne szükség. Mindebből következik, hogy a létszámokat rugalmasabban kellene kezelni, és egyáltalán, az államnak több helyet kellene finanszírozni.

Itt egy fontos kérdést fel kell tenni. Mit jelent az, hogy egy egyetem állami intézmény? Gazdasági hasonlattal élve, ha valaki egy vállalatban tulajdonol egy részt, de ez a rész a teljes tulajdon fele alatt marad, akkor nyilvánvalóan csak résztulajdonos. Ebben az esetben a többi tulajdonos rákényszerítheti akaratát az illetőre. Ennek mintájára azt gondolom, hogy ha egy intézménynél az állami finanszírozás mértéke nem éri el a bevételek felét, akkor az államnak nem szabadna megengedni, hogy teljes jogú tulajdonosként viselkedjen. Ma van olyan igen patinás intézmény, ahol az oktatói fizetéseknek mindössze az ötödét állja az állam. Ilyen esetben a közvetlen állami irányítást, például kancelláron keresztül, nem szabad megengedni. A fizetés 80 százalékának megkeresése olyan terhet ró az oktatókra, ami mellett színvonalasan sem tanítani, sem kutatni nem lehet. A helyzetet tovább rontja a kancellári rendszer, mert ennek költségeit is az intézménynek kell kigazdálkodnia a szokásos jövedelmeiből. A kancellári hivatalok többségére nem jellemző a takarékoság.

Visszatérve a költségek szerkezetére, belátható, hogy az a naiv elképzelés, hogy az agrár felsőoktatás intézményei egy szövetségen belül megmaradjanak,⁵ a valóságtól teljesen elrugaskodott elképzelés. Ha egy hallgató beül a Mosonmagyaróvárott meghirdetett órára Szarvason, akkor a szarvasi kampuszt fenn kell tartani, az épületeket takarítani, fűteni és

karbantartani kell. Sőt, valamekkora adminisztrációnak is léteznie kell. Így aligha lehet számottevő költséget megtakarítani. A fix költségek ugyan nem lineárisak abban az értelemben, hogy öt intézmény fix költsége egy intézmény fix költségének ötszöröse, de additívak, azaz a teljes fix költség az egyedi fix költségek összege. Ezért költséget csak úgy lehet igazán megtakarítani, ha fix költséget szüntetnek meg, magyarul intézményt zárnak be.

A felesleges intézmények bezárása más szerzőnél is felmerül. Mihályi Péter⁶ két egyetemet javasol a Dunántúlra. Közgazdasági szempontból úgy kell felfogni egy intézmény bezárását, mint ami költséget takarít meg, azaz addig nem létező hasznot hoz. Profit nincs beruházás nélkül. Ebben az esetben is ez a helyzet. A megszűnő intézmények hallgatóit, beleértve azokat is, akik a későbbiekben már nem jelentkezhetnek ide, a megmaradó intézményekbe kell elhelyezni, tehát új kollégiumokra van szükség. A megszűnő intézmények is egyszeri költséggel járnak. Azokat, akik elvesztik az állásukat, ki kell fizetni. Ha az intézmény más funkcióban működik tovább, akkor a váltásnak vannak további költségei. Ha a kormányzat szakszerűen jár el, akkor a mindenkori pénzügyminiszternek a költségvetésben erre anyagi forrásokat kell félretennie.

(A jelenlegi intézményi szerkezet) A jelenlegi intézményi szerkezet elaprózott. Az állami szektorban a már említett agrár felsőoktatás igen szétaprózott. Ennek történelmi okai vannak, melyek ma már nem állnak fenn. A nem állami szektorban különösen kirívó némely hittudományi képzés apró főiskolákra való darabolása. Az elaprózottságot fokozza, hogy sok hallgató Budapesten szeretne tanulni annak ellenére, hogy ott drágább a megélhetés. Ennek oka, hogy családjuktól távol vannak, és így önállóan érzik magukat.

Ennek a helyzetnek történelmi gyökerei vannak. 200 évvel ezelőtt, az akkori közlekedési viszonyok között az akkori, a mainál sokkal nagyobb Magyarországon indokolt volt regionális felsőoktatási központokat alapítani. Ma más a helyzet. De azóta egyetlen kormányzat sem vette a bátorságot ahhoz, hogy a felesleges intézményeket megszüntesse.

A szétaprózottságot fokozta az 1990 utáni felelőtlen intézményalapítási láz. Felelőtlennek azért lehet nevezni, mert mindenki arra gondolt, hogy létrehoz egy intézményt, amit majd az állam tart fenn. Ez a tulajdonképpen élősködő szemlélet éles ellentétben van Törökország első magánegyetemének, a Bilkent Egyetemnek a történetével. Ott az alapító Ihsan Doğramaci először egy bútorgyárat, egy papírgyárat és egy építési vállalkozást hozott létre. Majd, amikor ezek már profitot hoztak, belőlük szervezett egy alapítványt, ami képes volt az akkor és csak akkor induló egyetemet eltartani.

Ha megnézzük az állami egyetemek jelenlegi listáját, viszonylag kevés egyetemet látunk. De ez a lista erősen megtévesztő. Egy intézményi név alatt valójában számos, egymástól jól elválasztott, eredetileg önálló intézmény működik. Ez a helyzet az 1990-es évekre megy vissza, amikor a politikusok ahelyett, hogy a felsőoktatás valódi problémáival foglalkoztak volna, az intézményeket „integrálták” nagy szuperintézményekbe, amelyek nem tudnak, mert nem is lehet, valóságos integrációt biztosítani. Például az Eszterházy Károly Egyetem az egykori egri, gyöngyösi, jászberényi és sárospataki főiskolákat fogja össze, melyek igen eltérő profillal működnek. Így nem lehet egy erőforrást több célra is felhasználni. Hasonlóképpen, sem a diákoktól, sem a tanároktól nem várható el, hogy egy nap különböző városok között utazgassanak. Egyes intézményeknek pedig az integrált rendszerben egész egyszerűen nincs megfelelő helye. Az egykori Kertészeti Egyetem, amit az alábbiakban továbbra is így hívok, eredetileg a gödöllői központú Szent István Egyetemhez tartozott. A túl nagy távolság miatt ez nem bizonyult racionálisnak. Ezért átkerültek a ma Corvinusnak nevezett közgazdasági profilú egyetemhez. A gazdálkodni nem tudó Corvinus lerabolta őket, annyit sikerült elérni, hogy visszakerültek a Szent István Egyetemhez. Teljesen értelmetlen az egész. A Kertészeti Egyetem nem képvisel kevesebb tudományágot, mint az Állatorvosi Egyetem, ami eredetileg szintén a Szent István

Egyetemhez tartozott, sőt! Mégis, a Kertészeti Egyetem nem lehet önálló egyetem, az állatorvosi meg igen. Hasonlóképp, a szektor egyik legpatinásabb intézménye a keszthelyi Georgikon, hol a Kaposvári Egyetemhez, hol a veszprémi Pannon Egyetemhez tartozik. Minek? Eltérőek a profilok. A már sokat emlegetett Szent István Egyetemhez tartozik Kisvárda (260 kilométer), Szarvas (170 kilométer) és számos, nagyon különböző budapesti intézmény. Ez megint teljesen értelmetlen.

Fontos megjegyezni, hogy a politikai pártok között elvi vita az integrációról nem volt. Ebből következik, hogy egyik párt se ért a felsőoktatáshoz és mindegyik felelős a torz rendszerért. Vita csak abban a tekintetben volt, hogy melyik intézmény maradhat önálló, illetve, hogy egy intézménynek hol legyen a központja. Nyilván ott, ahol egy párt erős.

Az egy intézmény – sok földrajzi hely rendszer hátrányba hozza azokat a karokat, amelyek nem a központi kampuszon vannak. Különösen így van ez eltérő profilok esetén, mert akkor az egyetem központi szerveinek, amelyek bizonyos szakmákhoz és azok jellegzetességeihez szoktak, teljesen eltérő igényeket kell megérteni és kielégíteni. Még sürgős karbantartások is fölöslegesen húzódnak emiatt.

(Néhány további általános kérdés) Teljesen hibás a magyar felsőoktatásban az a szemlélet, ahogy az oktatók szerepét felfogják és előmenetelüket intézik. Különböző emberek különböző dolgokban jók, s ennek megfelelően különböző szerepeket kellene adni nekik. Ezzel szemben ma mindenki egyszerre oktató és kutató. Miközben tudván tudjuk, hogy a jó oktató és a jó kutató eltérő tulajdonságokkal rendelkezik. Persze előfordul, hogy a két jó tulajdonság egyetlen személyben egyesül, amit egykori tanáraink közül Turán Pálról lehet elmondani. Ugyanakkor Erdős Pál, a világ valaha élt legtermékenyebb matematikusa, nem volt alkalmas egyetemi órák rendszeres megtartására. Egyetemi környezetben az értésnek három elkülöníthető szintje van. Az első az, amikor az illető többé-kevésbé hibátlanul vissza tudja adni az elhangzottakat, magyarul, le tud vizsgázni a tárgyból. A második szint, amikor használni tudja a maga céljaira. Persze ebben a kategóriában is nagy teljesítmények érhetők el. A harmadik viszont, amikor valaki mások számára érthetővé tudja tenni a dolgokat. Ez a legmagasabb szint, és ez jellemzi az igazán jó tanárokat. Arra is volt példa hallgató koromban, hogy a nagyhírű professzor és a lenézett docens közül az utóbbi tartotta az igazán jó előadásokat.

Éppen ezért mindenkit arra kell használni, amihez igazán ért. Az előmenetelt is ennek megfelelően kell biztosítani. Aki tanítani tud, tanítson; fejlessze a tananyagot; írjon tankönyvet és jegyzetet. Ha ezeket megtette, akkor valamilyen, az oktatási tevékenységre kidolgozott kritériumrendszer alapján haladhasson előre a pályán. Viszont ne követeljünk meg tőle didaktikai eredményeken kívül egyéb kutatást. Aki viszont kutatni tud, az kutasson, publikáljon, tanítsa kutatásra az arra érdemes hallgatókat és ennek megfelelő tárgyakat oktasson. Pályája főként a tudományos teljesítményétől függjön. Tudom, hogy nagy felzúdulást okozna, de annak eldöntését, hogy ki mire használható, egyértelmű, nyilvánosan meghirdetett kritériumrendszer alapján semleges, külső szakértőkre kellene bízni az egyetemek belső állóíve helyett. Világossá kell tenni azonban, hogy a kategóriák nem értékítéletet, hanem azoktól független, eltérő képességeket jelentenek, ahogy egy labdarúgócsapat sem állhat csupa középcsatárból.

Ehhez kapcsolódik még egy alapvető dolog. 1990 után sok változás érte a felsőoktatást, de három jelentőségében kiemelkedik. Kettőt már fentebb említettem. Az egyik a finanszírozás szerkezetének megváltozása, a másik az integráció. A harmadik, hogy 1990 előtt egy 8 százalékos elit képzése folyt, utána kinyíltak a kapuk, s a létszám felment az évfolyamok 40 százalékára. Nyilvánvaló, hogy egészen másképp kell tanítani a legjobb

8 százaléknak, mint a 40-nek.⁷ Vagyis alapvető didaktikai változásokra lenne szükség. Nem állítom, hogy nem történt változás, de nem a rendszer szintjén. Kiváló oktatók változtattak, s jó esetben átvettek tőlük módszereket mások. De nincsenek a felsőoktatásra vonatkozó, ott széles körben terjesztett didaktikai vizsgálatok. Nem működik általánosan az alább tárgyalandó ABET akkreditáció egyik vezérgondolata, a „folytonos javítás” (*continuous improvement*). Egy jó oktátónak folyamatosan figyelnie kell, hogy mit nem értenek hallgatói, és legközelebb azt kell megpróbálni érthetőbben elmagyarázni. Ezt a saját szakmából vett példával tudom megvilágítani. Annak a középiskolát frissen befejezett embernek, aki még nem nagyon találkozott absztrakt gondolkodással, nehézséget okoz megérteni, hogy sok hasonló objektum esetén egy objektum indexe tulajdonképpen nem egy szám annak ellenére, hogy számot használunk erre a célra, hanem az adott objektum egyszerűsített neve. Ez egy olyan dolog, ami az oktátónak természetes, ezért külön meg kell értenie, hogy a hallgató mit nem ért. Rengeteg ehhez hasonló példa van. A didaktika azért is különösen kritikus dolog, mert az egyetemi oktatók egy jelentős része nem tanult pedagógiát, csak szakos diplomája van.

Egy másik fontos kérdés a tanítás nyelve. Minél inkább benne van egy intézmény a nemzetközi vérkeringésben, annál fontosabb, hogy angolul is tanítsanak rajta. Nálunk nem ismert tény, de Törökországban a 2000-es évekig szinte csak angolul tanítottak az egyetemeken, s az igazán jó egyetemek meg is tartották az angolt a tanítás nyelvének. Törököt inkább csak a 2000 után alapított állami egyetemeken használják. Mivel a magyar egy sokkal kisebb nyelv, ha nem is hamar, de a kihalása nem teljesen elképzelhetetlen, ezért a nyelv nálunk sokkal kényesebb kérdés. Ott van értelme az angolt használni, ahol azzal hallgatókat lehet vonzani. Ilyen lehet egy szakmát nagyon magas szinten tanító intézmény és ennek éppen az ellenkezője, ahol tömegoktatás folyik jó színvonalon, lásd a stratégiákról szóló, alább következő fejezetet.

Az angol nyelven való képzés előnye, hogy az amerikai piac tele van professzionálisan megírt, kiváló tankönyvekkel. Magyarországon minden oktató megírja a maga tankönyvét, teljesen feleslegesen. Például némi iróniával elmondható, hogy hazánk az egy főre jutó, különböző lineáris algebra tankönyvek számában világszerte a legnagyobb. Minek? Elég lenne három: egy közgazdászoknak, egy másik mérnököknek, a harmadik matematikusoknak és fizikusoknak. Egyéb természettudósok meg választhatnak. Érdekes módon egy dolog hiányzik az amerikai tankönyvekből, nevezetesen a megoldott feladatok. Itthon az amerikai tankönyvek mellé példatárakat volna érdemes írni, melyek elméleti kérdéseket és kritikus gondolkodásra ösztönző feladatokat is tartalmaznak. Az angolul folyó programoknak még ugyanazon a szakon se kellene teljesen azonosnak lennie a magyarul oktatott programmal. Viszont az angol programokat sokkal könnyebb nemzetközileg akkreditáltatni.

Mivel az egyetemek kutatóhelyek, ugyancsak lényeges, hogy a magyar gazdaság és felsőoktatás mennyire tud kapcsolódni egymáshoz. Az egyetemi szférában főleg alapkutatási eredmények születnek. Ezek csak sokszoros tudományos újrafeldolgozás után jutnak el a gyakorlatba. Talán ma már nem mindenki tudja, hogy 1990 előtt a Varsói Szerződés országaival szemben embargó volt érvényben. Így természetes módon keletkezett kutatás-fejlesztési igény: minden megvásárolhatatlan berendezést belül kellett előállítani. Röviddel 1990 után az embargó megszűnt, a fejlesztési igénnyel együtt. Magyarországon tovább rontotta a helyzetet, hogy felmorzsolódott az a nagyipar, ami a kutatás fő piaca volt. A jelenlegi összeszerelő üzemeknek nem kell közvetlenül kutatás. Ha mégis kellene valami, azt megcsinálják az anyavállalatnál. Ez annál inkább így van, mert a konszernnek egységesen kell működnie.

A gazdaság és a kutatóhelyek kapcsolatát lehetne javítani egy kétlépcsős pályázati rendszerrel, amely nem más pályázatok helyett, hanem azok mellett működne. Első körben vállalatok pályáznának a nekik fontos kutatási témával. Mind a téma fontosságát, mind a kért költségvetést meg kell indokolni. A második körben állami ellenőrzés mellett a vállalatok írának ki pályázatot kutatóhelyeknek. Utóbbi alatt tanszéket vagy jól elhatárolható kutatói csoportot kell érteni. Az első kiírások alkalmával feltételül kell támasztani, hogy a vállalat és a kutatóhely az utolsó öt évben nem lehetett szerződéses kapcsolatban. Ez annak érdekében kell, hogy új kötődések jöjjenek létre a kutatók és a gazdasági szereplők között.

Egy további fontos szempont, hogy a magyarországi környezet milyen publikálási lehetőségeket nyújt. Közismert, hogy különböző listák léteznek a rangosnak elismert tudományos folyóiratokról. A listák közül a legismertebb a Reuters-Thomson Journal List, ami az Scientific Citation Index (SCI) és a Social Scientific Citation Index (SSCI) listák alapja. Bekerülni ezen listák egyikébe nagy nyereség. Ehhez több éven keresztül pontosan ütemezett megjelenés és jó színvonalú cikkek kellenek. Ha viszont a folyóirat elérte ezt a rangot, akkor az abban megjelent cikkek értéke megnő. Tehát automatikusan megnőne a magyar kutatóhelyek értéke is. A magyar nyelv sem akadály. Például a Magyar Állatorvosok Lapja című havi kiadvány benne van az SCI Extended és más listákban. Ezt az eredményt csak egy-egy szakma jelentős összefogásával lehet elérni, mert éveken keresztül kell tudni megtölteni a lapot jó cikkekkel. Viszont aligha nagy tévedés, hogy egy akadémikusnak vagy MTA-doktornak nem kibírhatatlan veszteség egy cikket ezen jó ügy szolgálatába állítani. Egy-egy részterület összefoglalása és/vagy értelmezése magának a szerzőnek is hasznos lehet. Nem ezen múlik a pályája. A lapok felfejlesztése tipikusan olyan feladat, amit az MTA foghatna össze akár elnökségi, akár közgyűlési határozat alapján.

(A minőségbiztosítás) Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosítási rendszerét sikeráztatként szokás emlegetni. Nekem nagyon rossz véleményem van róla.

Az oktatás minősége alapvetően az oktató és hallgató viszonyában valósul meg. A döntő kérdés, hogy el tudja-e juttatni az oktató a hallgatót oda, ahova neki el kellene jutni? A sikerhez mindkét félnek közre kell működnie. Az oktatónak megfelelő didaktikai módszereket kell alkalmaznia, ami figyelembe veszi azt, hogy a hallgató milyen szintről indul, mekkora a terhelhetősége, milyen gyorsan tud haladni. Továbbá az oktatónak, mint a hallgató felettesének, megfelelő emberi viszonyt is kell ápolnia a hallgatóval, azaz dicsérnie, követelnie, dorgálnia kell a helyzet függvényében. Viszont semmiképpen sem szabad magát magasabb rendűnek feltüntetni. A hallgatónak viszont nyitottnak érdeklődőnek kell lennie az elhangzottak felé. Az ismeretek megszerzéséért dolgoznia kell. Ha egy szakma kiesik az érdeklődési köréből, akkor nem jó helyen folytat tanulmányokat. Itt az sem mentség, ha nem tudja, hogy mi érdekli.

Az a minőségbiztosítás, ami nem hatol le az oktató-hallgató viszonyig, nem minőségbiztosítás, hanem a felelősség áthárítása más intézményekre. Az utóbbi kijelentést a saját példámon tudom megmagyarázni. Az 1980-as években készítettem és védtem meg levelező aspirantúra keretében NDK nagydoktori disszertációm. Tanulmányaim alatt felmerült bennem a kérdés, hogy a fokozathoz mennyt kell publikálni. Az érdeklődésemre adott válasz igen meglepett: *„Ja igen, most már lehet publikálni, mert régen a disszertációnak csak publikálatlan eredményt volt szabad tartalmaznia.”* Ez annyit jelent, hogy régen a fokozatot adó intézmény vállalta a felelősséget a fokozat minőségéért. Ma nem így van, hanem a fokozatot kiadó intézménytől független mutatókkal, például (SCI) publikációk számával, összesített impakt faktoral, és egyebekkel akarja a fokozatot vagy tanúsítványt kiadó intézmény levédeni önmagát. Magyarországon vonatkozik ez mind az egyetemekre, az MTA-ra és a témánk szempontjából legfontosabb MAB-ra.

A MAB neki idegen referenciák alapján jónak minősített kutatókat akar látni az egyes programok és tantárgyak élén. Ezzel szemben, ahogy fentebb elemeztem, semmi garancia sincs arra, hogy a jó kutató egyben jó oktató is. A jó kutató rendelkezhet olyan magas szintű tudással, ami az oktatásba nem kerül be. Ezért egy program vagy tantárgy irányítását sokkal jobban elláthatja az, aki viszont tud tanítani. A MAB esetében még rosszabb a helyzet, mert adott esetben azt se ellenőrzi, hogy az intézménynél van-e a saját, vagyis a MAB, kritériumai szerint alkalmasabb személy a feladat ellátására.

Manapság a vizsgák túlnyomó többsége írásbeli vizsga. Ennek egyik oka az, hogy a vizsgák korrektek legyenek. A másik oka pedig az, hogy egy vizsgadolgozat átlagos javítási ideje sokkal rövidebb, mint egy szóbeli vizsga átlagos ideje. Nagyszámú hallgató esetén csak ez a megoldás jöhet szóba. Az írásbeliség azzal az előnnyel jár, hogy a típushibák könnyen felismerhetők. A minőségi oktatás alapja, hogy ezeket minden félévben ki kell szűrni és magyarázatukra új módszereket kidolgozni. Ezt a tevékenységet pedig minden félévben dokumentálni kell. Ezen felül nagyon oda kell figyelni a hallgatók kérdéseire, mert azokból lehet megtudni, hogy mit nem értenek, lásd a fentebbi példát az objektumok indexére.

A másokat ellenőrző grémiumok általános tulajdonsága, hogy látszatintézkedéssel bizonyítják létük jogosságát. Két hangsúlyozottan nem magyar példa. Az alább említendő ABET kiküldött (látogató) akkreditációs bizottsága megtagadta annak elismerését, hogy a Termodinamika című tárgynak van fizikai tartalma is azon az alapon, hogy mérnöki alkalmazásokat tartalmaz. A doktori védés bizottságának létszámát a török felsőoktatási hivatal (YÖK) felemelte. Ettől persze még nem kerül más a disszertációba. Ha azt írta volna elő, hogy a hallgatónak tanulmányai során több konferencián kell előadást tartania, és ehhez finanszírozást is adott volna, az más lenne.

Bazsa György a különböző hazai és nemzetközi intézményeket kategóriákba sorolja a felsőoktatáshoz való viszonyuk szerint. Az MTA a „meg-megszólal” csoportba tartozik.⁸ Ezzel azt a látszatot kelti, mintha az MTA csak szerény kívülről álló volna. Ezzel szemben az igazság az, hogy az MTA – akarva-akaratlanul, de működési módjában mindenképpen – éppen a MAB-on keresztül próbálja kiterjeszteni befolyását a felsőoktatásra.

Álláspontom szerint az akkreditációk, úgy a hazaiak, mint a nemzetköziek, akkor lennének fontosak intellektuális szempontból, ha eljutnának a minőség érdemi részéhez. Másfelől nem lehet kétséges, hogy a nemzetközi akkreditáció különösen fontos, ha az oktatás egyben üzleti tevékenység is.

(Lehetséges stratégiák) A magyar egyetemek, illetve azok közül is csak a legjobbak, nem szerepelnek elől a különböző nemzetközi értékelési listákon. Ezek egyik legfontosabbika a Times Higher Education (THE) listája. Ezen hat magyar intézmény szerepel csak. A SOTE a 401–500. helyen van, az ELTE, Pécs és Szeged 601–800. helyen, végül a BME és a Corvinus a 801–1000. kategóriában van.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy ezek langyos helyezések. Alapvetően három lényegesen különböző stratégia képzelhető el.

Az első szerint egy, esetleg két egyetemmel meg kell célozni egy sokkal jobb helyezést. A THE listáján az első 200 két utolsó egyeteme a University of Calgary és a moszkvai Lomonosov Egyetem. Ide lehet érdemes bekerülni. Nem lehetetlen. De ehhez sok pénz kell. Túl azon, hogy az államnak mélyen a zsebébe kell nyúlni mind a fejlesztéseket, mind a fenntartási költségeket illetően, magas tandíjra is szükség volna. Becslésem szerint félévenként 10 000 dollárnak megfelelő összegre. Ezt az utóbbit fokozatosan kell elérni, egy hirtelen történő, hatalmas ugrás csak zavart okoz. Viszont a fejlesztésekhez azonnal hozzá kell kezdeni. Javítani kell a diák-tanár arányt, a tanárok leterhelését csökkenteni.

Ugyanakkor nagyon szigorúan kell venni a publikálási kötelezettséget. Ilyen finanszírozás mellett arra is jut pénz, hogy színvonalas külföldi oktatókat foglalkoztassanak, akár vendégként, akár hosszabb távon. Ami azt is jelenti, hogy sok, külföldön oktató magyar kutató is haza tud jönni és Magyarországon tudja eltölteni a *sabbatical* évét. Ez a tudományos gondolatok egészséges áramlását is magával hozná.

Ennek a stratégiának vannak hátrányai is. A legfontosabb az, hogy volna-e rá fizetőképes kereslet? Ez két dolgot is jelent. Egyrészt volna-e elegendő hallgató, aki képes és hajlandó a magyar jövedelmekhez képest hatalmas tandíjat megfizetni? Másrészt a magyar gazdaság fogadóképes lenne-e az ott megszülető alap kutatási eredményekre?

Az első problémára az lehet a megoldás, hogy sok külföldi hallgatót kell vonzani, ami megköveteli persze, hogy a tanítás nyelve angol legyen. A második probléma úgy kerülhető meg, hogy nemzetközi pályázatokban kell jól szerepelni, illetve külföldön elnyert pályázati pénzeket hazahozni.

A második stratégia megtartani a hazai egyetemeket azon a szinten, ahol vannak. Ehhez is pénz kell, mégpedig folyamatosan, hiszen a költségeiket fedezni kell. Ha olyan helyzet áll elő, hogy a pályázati pénzek egy jelentős részét az intézmények kénytelenek elvonni, az órákon a kísérleteket pénz hiányában nem lehet elvégezni, akkor a legjobb oktatók, akik a világpiacon is eladhatók, külföldre fognak távozni. Nem kell ecsetelni, hogy mindez a színvonal romlásához vezet, ami végül a helyezésekben is meg fog mutatkozni. Ennél a stratégiánál alapvetően fontos az, amit a harmadik fejezetben tárgyaltam, nevezetesen, hogy a finanszírozás szerkezetét a költségek szerkezetéhez kell igazítani, különben állandóan felesleges feszültségek keletkeznek. Ennél a stratégiánál is szükséges egy, a jelenleginél markánsabb személyi politika, mindenkit arra kell használni, amihez a legjobban ért. Itt sem kerülhető el valamekkora tandíj. A mostaninál igazságosabb rendszert kellene kidolgozni. A hallgatókat versenyeztetni kellene az erősebben támogatott állami helyekért.

A harmadik stratégia megelégedni rosszabb helyezésekkel. Ekkor az intézmények legfontosabb feladata a BSc képzés. Innen fogják feladni a tehetséges diákokat a jobb külföldi egyetemeknek. A látszat kedvéért ugyan megmarad a mester és a doktori képzés is, de csak kis volumenben. Így kevesebb kutatóra lesz szükség. Ehhez a stratégiához is pénz kell, de csak egyszeri, az átálláskor az államnak meg kell finanszíroznia a leépítéseket.

A harmadik stratégia előnye, hogy ez az, ami a legkönnyebben piacosható. Sokan vannak az Európai Unió kívül, mind Afrikában, mind Ázsiában, akik hajlandóak fizetni egy diplomáért. Magyarországnak előnye, hogy már az unió belül van, ezért még egy kicsit magasabb tandíj is szóba jöhet. Természetesen a tanítás nyelve angol kell legyen, ehhez kell választani az oktatókat. Ugyancsak a stratégia része, hogy a szakokat nemzetközi szinten akkreditáltatni kell. Például a műszaki alap programokat az Accreditation Board for Engineering and Technology (ABET) nevű szervezet akkreditálja. Bár az ABET nem tartozik egyetlen kormányhoz sem, nagyon sok egyetem és ország előnyben részesíti azokat, akik alapidiplomájukat az ABET által akkreditált programban szereztek. Más szakmákban más szervezetek akkreditálnak. Az akkreditációk megléte üzleti előnyt jelent az egyetem részére.

Fontos megjegyezni, hogy a magasabb számú hallgató által fizetett tandíj se lesz teljesen elegendő az egyetemek fenntartására. Bizonyos szintű állami finanszírozásra mindenképpen szükség lesz. Ennek a stratégiának akkor van értelme, ha jelentős számú külföldi hallgatót sikerül vonzani, ami intézményenként legalább tízezer főt jelent. Ez egyáltalán nem lehetetlen, a világban bőven van rá példa, csak nem megy egyik napról a másikra, meg kell dolgozni érte. Viszont a finanszírozás ebben az esetben az állam szempontjából egészen másképp néz ki. A dolgot a Forma-1 budapesti futamához lehet hasonlítani.

A futamot megrendezni közvetlen állami támogatás nélkül nem lehet. Viszont a futammal kapcsolatos áfa és egyéb adóbevételek, gondoljunk a jegyeken kívül a futam ideje alatt eladott ételekre és italokra és egyéb szolgáltatásokra, a közvetlen állami támogatás többszörösét hozzák be. Hasonlóképp, tízezer hallgató nem csupán tandíjat fizet, hanem lakást bérel, táplálkozik, ruházódik, szórakozik. Ezen keresztül több bevételt hoz az államnak, mint amennyit az az intézmény fenntartására költ.

A három stratégia egyszerre is alkalmazható, különböző intézményekre különböző stratégia vonatkozhat. Azonban az államnak minden esetben meg kell fizetnie azt, amit megrendelt. Jó volna ennek ellenőrzésére egy társadalmi testületet létrehozni, ami független mind a kormánytól, mind a felsőoktatástól, mind az MTA-tól. Ha a finanszírozás társadalmi ellenőrzésében változás nem történik, akkor a jövő kormányai lassan elsorvasztják az ágazatot. Ez aligha lehet cél.

JEGYZETEK

1	Vizvári Béla, Egy fontos munka a nők magyarországi helyzetéről (in Hungarian; An important work on the women's position in Hungary), <i>ResearchGate</i> , October 2018, DOI: 10.13140/RG.2.2.25508.32641	5	lesztéséről az agrár-, élelmiszer- és vidékgazdaság kihívásai tükrében, <i>Valóság</i> , 2018. 4. szám (április).
2	Bazsa György, Beszéljessünk a felsőoktatásról, <i>Valóság</i> , 2017, 10. szám (október), 56. oldal.	5	Tózsér és munkatársai: i. m., 35–38. oldal.
3	Patkós András, Felsőoktatás és tudomány, <i>Valóság</i> , 2018, 2. szám (február), 105. oldal.	6	Mihályi Péter, A hazai felsőoktatás jobbításának négy akadálya, <i>Valóság</i> , 2018, 2. szám (február), 96. oldal.
4	Tózsér János, Magyar Ferenc, Mezei Tibor Káposzta József, Beszélgetés a felsőoktatás fej-	7	Vizvári Béla, Új didaktikai és erkölcsi dilemmák a matematika tanításában, <i>A matematika tanítása</i> , 1998. No. 5, pp. 11–14.
		8	Bazsa György: i. m., 52. oldal.

A Beszélgetünk a felsőoktatásról témakörben lapunkban eddig megjelent írások időrendben:

- Bazsa György: *Beszéljessünk a felsőoktatásról!* *Valóság*, 2017/10. 51–71. o.
 Tökéczki László – Bazsa György: *Beszélgetünk a felsőoktatásról.* *Valóság*, 2018/2. 88. o.
 Bódis József: *Lehetséges kitérés pontok a magyar felsőoktatásban a 21. század elején.* *Valóság*, 2018/2. 89–93. o.
 Mihályi Péter: *A hazai felsőoktatás jobbításának négy akadálya.* *Valóság*, 2018/2. 94–98. o.
 Nagy Marianna: *Néhány gondolat a felsőoktatási jogról – avagy a szolgálatlány meséje.* *Valóság*, 2018/2. 99–103. o.
 Patkós András: *Felsőoktatás és tudomány.* *Valóság*, 2018/2. 104–110. o.
 Dr. Prugberger Tamás: *Hozzászólás a magyar felsőoktatás helyzetéhez és jobbításának lehetőségéhez.* *Valóság*, 2018/3. 24–28. o.
 Török Imre: *A felsőoktatás, az oktatás és a képzés korszerűsítése.* *Valóság*, 2018/4. 10–20. o.
 Tózsér János – Magyar Ferenc – Mezei Tibor – Káposzta József: *Beszélgetés a felsőoktatás fejlesztéséről az agrár-, élelmiszer- és vidékgazdaság kihívásai tükrében.* *Valóság*, 2018/4. 21–39. o.
 Kiss Károly: *Az egyetemek jövője.* *Valóság*, 2018/5. 81–92. o.
 Inzelt Annamária: *A felsőoktatás harmadik missziója.* *Valóság*, 2018/5. 93–99. o.
 Náray-Szabó Gábor: *Tömegképzés és elitképzés a felsőoktatásban.* *Valóság*, 2018/8. 104–108. o.
 Gulyás Tibor – Vámosi Péter: *Hallgatók beszélgetései a felsőoktatásról. A HÖÖK Jövőkép Programja.* *Valóság*, 2018/10. 68–81. o.

Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)

(Bevezetés: az értékelés lehetőségei) Társadalomtudományi vizsgálódásaink egyik előfeltétele annak megválaszolása, vajon rendelkezik-e tényleg valóság-megfelelővel az, amit pedig éppen vizsgálódásainknak köszönhetően szeretnénk majd annak tárgyaként megnevezni. Minden általánosítás, fogalmiasítás előkérdése ez. Hiszen bármi, ami a valós létben érzékelhetően előáll, egyedi és végső soron megismételhetetlen, hiszen minden, ami van, elvileg egy végtelen összetevőkből előálló és vonatkozás-hálózattal rendelkező konfiguráció. Az pedig, amit benne/általa nevesítünk, nem egyszerűen önmaga, hanem annak analogonja, amit – hasonlóként, mint amire emlékeztet – korábban már nevesítettünk. A valóságból mint végtelen összetettségek s összefüggések kavalkádjából pedig nevesítésre, azaz bármi mástól megkülönböztetésre az kerül, aminek kiemeléséhez, figyelmünk körébe vonásához emberi érdek társul.¹

Már pedig ha mindaz, ami az életben előfordul, ilyen elvi kimeríthetlenségről, egyenesen elvi meghatározhatatlanságról tanúskodik, úgy a modern antropológia (tudományeszményben DESCARTES munkásságától, az univerzalizás fogalmi kiművelésében pedig LEIBNIZTÓL megalapozott²) azon szándéka, hogy átfogó leltárt készítsen a társadalmi képződményekről, megvalósíthatatlannak bizonyul. Hiszen feltételezné, hogy bármi, ami volt vagy van, eleve nem más, mint pusztán e már leltárba sorolt lehetőségek egyike.³ Nos, gigantikusnak tetszhet bár egy ilyen leltározási szándék, mégis csak mezítelen vágytól vezérelt fedezetlen gondolat.

A jog területére továbblépve gondoljunk akár társadalmi létében az embertől létrehozott második természet dologszerű termékeire, akár konvencionális létérehozott javaink (nyelv, intézmény, szokás) úgynevezett tulajdonságaira, nyilvánvaló, hogy már magukban a megnevezésükben is aligha más, mint megnevezőjüknek az aktusa rejlik. Hiszen a mindenkori mában történő megértésük és értelmezésük konvencionizáltsága az, ami kizárólagos alapozásul és magyarázatul szolgál. Történetesen például jogi jelenségformákat elemzünk? Avagy a joggyakorlás lehetséges irányairól szólunk? Nos, annyit vehetünk csupán adottnak, hogy bizonyosan nem egyszerű tárgyleírást végzünk. Merthogy nincsen semleges pozíció, mely a dolgok fölött állna, s amelyből kívülálló megfigyelőként mindent átláthatnánk és objektíve megítélhetnénk. Eleve résztvevők vagyunk. Ennek során pedig funkcionális vagy strukturális, esetleg a tárgyra vetített rendszertani megfontolásból, logikailag képzett különbségtételekkel építkezünk.

Saját kutatási gyakorlatomban például először azzal kellett megbirkóznom, hogy miként vonhatom kodifikációs vizsgálódási körbe eltérő korok eltérő berendezkedésének eltérő eljárásait, amikor egyetlen kritériumom csupán egy utólag és kívülről reájuk aggatott szerepbetöltés.⁴ Néhány évtized múltán pedig a jogfejlődés ívében kellett megfogalmaznom azon egyidejű vagy ellenirányként egymást váltó kettősséget, ami a merev jogérvényesítés s az élhetőbbé tétel szándékából fakadó valamelyes oldás közt feszül.⁵ Mai (jellegzetesen liberálisként felvállalt) támadások ráadásul pontosan ennek valamely oldalát szokták egy általuk ideológiai vagy uralmi érdekből elutasított berendezkedésben bírálni, noha e két oldal egyidejűsége, azaz megléte és szüntelen küzdelme minden kornak és jogi kultúrának a sajátja – függetlenül attól, hogy egy érdek-vezérelt

gondolkodás az éppen kipécézett jogtechnikát történetesen nihilizálásnak vagy túlpolitikizáltságnak látja-e.⁶

Mi lenne mindebből a legfőbb tanulság? Nos, úgy tetszik, mindegyikünk csakis saját megélt birodalmában van úgy-ahogy otthon, és csakis annak talajáról kísérheti meg a „kulturámmal kultúrádat értelmezem” münchhauseni bűvészmutatványát. Hiszen a másikéba kizárólag a magaméval hatolhatok be. Így csakis olyan eljárás lehet ez, mely önmaga igazolására képtelen: kizárólag idővel, visszacsatolások tömegével történhet majd valamelyes igazolás.⁷ Ritkán mondjuk tán ki, de mégis igaz tehát: „nemzetek fölötti jogtudomány nem létezik; semmiféle világunk felett álló világ nem létezik; következésképpen olyan fensőbbeséges pont sem létezik, ahonnan mintegy felülről tekinthetnénk le a jogra.”⁸

Eszerint nincsen olyan egyetemes nézőpont, ahonnan normatív erővel bonthatnánk ki egy társadalmi jelenség, így akár a jog kriterialitását. Ebből következik, hogy semmiféle közép, például normalitás sem létezik magától fennállóként.⁹ Már pedig ha minden egymáshoz viszonyított és ezzel bármiféle megállapítás ezekről egy általunk meghozandó értékítélet (ti. kiválasztás) függvénye, úgy csakis felgyülemelő tapasztalatokra hagyatkozhatunk – és pusztán azért, hogy bármely előfordulás számunkra való (mindig relatív, mert *hic et nunc* mutatózó) érdemességéről valaminő tanulságot levonjunk.

A példázást folytatva, történetesen épp a szovjet-világ s vele jogterméke uralmának vége felé adatott meg számomra, hogy nemzetközi jogfilozófiai társaságunk világkongresszusa plenáris előadójának felkérten vártak tőlem állásfoglalást a szocialista jog természetéről. Rögtön be kellett látnom, hogy intuitív meggyőződéseink erről-arról bőven lehetnek ugyan, de mégis: mi lehet a mérce? Nos, egy racionalisztikusan képzett gondolati konstruktummal éltem, az *ontológiai rekonstrukció* eszközével. Kérdezve, hogy amennyiben elfogadjuk a jog viszonylagosan önálló, minden mástól megkülönböztetett kategóriájának az értelmességét, úgy hol lehetnek a határai? A végső soron egyedül lehetséges válasz szerint a jog azért van, hogy bármi más – egymásnak feszülő erők – közt középütt legyen, azaz hogy közvetítsen.¹⁰ Ehhez pedig elengedhetetlen, hogy egyetlen fél se abszorbeálhassa, oldhassa fel magában, tehát ne legyen egyetlen érdekeltől sem eleve uralt. Már pedig ha így van ez, úgy ennek fényében a szocialista jog eleve „defektusokkal teltített, vagyis csökkent” képződménynek minősül.¹¹

Vajon mondhatjuk-e ugyanígy, teoretikus érvénnyel azt is, hogy egy egész jogrend deformált, netán degenerált? Nos, egy ilyesféle kijelentés a jogműködést illetően szintén valamiféle idealitás (normalitás, tipikusság) felőli összemérést feltételez. Ha nincs ilyenünk – már pedig tudományos értelemben bizonytalan, hogy a legkülönbélebb rend-eszményekre épülő jogrendeket húzhatjuk-e közös kaptafára¹² –, úgy mércénk aligha lehet több vagy más, mint egy saját értékítélettel elfogadhatónak minősített helyzet vagy gyakorlat. Ez pedig nem egyéb, mint a társadalmi praxis tényeinek és a mindenkori társadalmi környezettől függő megítélésének a találkozása.¹³ Valami hasonlónak a birtokában pedig már értelmesen szólhatunk például a bolsevik vagy náci jogrend degeneratív mivoltáról is.¹⁴

Esettanulmányként a jelen írás nem egyszerűen egy kiragadott történelmi személyiség gondolkodását s cselekvését teszi vizsgálódás tárgyává. Ehelyett egy a jelenkori világtörténelmünket is mozgató, hatalmas birodalom elmúlt évszázadunkat egyenesen meghatározó alakulása forrásvidékén kísérli meg tetten érni a joggal való élésnek bizonyára a lehetőségek egyik szélső pólusát jelző formája kifejlését. Rendkívüli szükség diktálta ezt? Vagy kényszerlépések egymásra halmozódása hozta létre? Netalán már előéletében alakulgattak későbbi végzetes meghatározódások? Végkövetkeztetésünk majd abba az irányba fog mutatni, hogy funkciók és diszfunkciók egymásra rakódó tömkelegében az ekként bejárt út egy az ember társadalmi létében teremtett, civilizáló

hivatású sok évezredes intézményi rendszer zsákutcájának, rövidtávú akarásokból és önkényekből előállt csapdájának, ezzel egyszersmind cél és eszköz önmegsemmisítő végzetének – utókorunk számára pedig intő példának – bizonyul.

(*Előéletek, előjelek*) 1917-ben az oroszországi forradalmi események alakulása Lenin nyilvánvalóan gyors, távlatos mélységben soha végig nem gondolt döntések sorára kényszerítette.¹⁵ A MARXista forradalmárok, így a bolsevikok egyébként is jellegzetesen elméleteken csüngő, dogma-vezérelt gondolkodók voltak. Néhány gyakorlati tapasztalat, így a párizsi kommün két hónapja kivételével tényleges államépítő feladatnak a közelébe sem jutottak. Ugyanígy a későbbi szovjet-vezérek is forradalmár előéletüket leginkább nézetek tisztázásával, elvi vitákkal töltötték, s ezek jobbra mind papírizüek voltak. Amikorra pedig a cselekvés ideje eljött, „a szocialista jog tekintetében semmiféle összefüggő elmélet nem állt rendelkezésükre”.¹⁶ Ráadásul Lenint különösképpen nem is érdekelte a jog. Nem véletlen hát, ha nem ritkán vagy éppen túlnyomórészt alkalom szülte állásfoglalásokkal állt elő egyes lépések megtételekor.¹⁷

Kiindulópontnak számunkra ez persze igencsak ironikus. Tudvalévő ugyanis, hogy a MARXizmus nemzetközi formálói közül KARL MARX éppen jogot hallgatott,¹⁸ LUKÁCS GYÖRGY pedig doktorált is államtanból.¹⁹ S Lenin e sorban nemcsak jogvégzett volt,²⁰ de a mozgalom meghatározó alakjai közül az egyedüli, aki valamelyest ténylegesen gyakorolta is a jogot, tehát edződhetett (volna) szakmailag is. Ám az a csekély forrásanyag, amiről tudunk,²¹ máris előrevetíti mondandónkat. Eszerint előéletében még legsajátabb szakmai ügyekben sem (pedig akkoriban még aligha tudhatta, hogy hivatása, kenyérkeresete majd nem az ügyvédeké lesz) jogásként jeleskedett, hanem – noha védett, bírói fórum előtt – morális felháborodással támadott. Miközben persze jogásként tudnivaló, hogy nemigen jó előjel, ha mentő cím keresése helyett önuralmat veszve s saját helyzetfelismerésében megszalva szereptévesztésbe bonyolódik egy bíróság előtt eljáró ügyvéd.²² Ezzel pedig úgyszólván megismételte – a jog ügyében egyébként is teoretikus mondanivalóban fukar²³ – mesterét, MARXot, aki „mint mellékes dologról, egyszerűen eleve nem vett tudomást a jog kérdéséről [...] és ezért [...] jogtudományi gondolata leginkább kimerült a jog *mint olyan* bírálatában, egy ennek megfelelő túlnyomórészt negatív közelítésben.”²⁴

Az pedig a tisztán elméletművelőt is megdöbbeníti, hogy egy valójában teoretikus – mondhatnók: legteltesebben, úttörő felismerésként egyenesen ontológiai értékű – megállapítás milyen pusztító következtetésekhez vezethet egy erre egyébként hajló, kíméletlenül politikumot hajszólo közegben. Mert – értesülhetünk eszmetörténeti elemzésből –

„Úgy tetszik, hogy MARX és ENGELS írásai sem kínáltak sokkal többet egy mindent lebénító jogi nihilizmusnál. [...] E zavaros ürességnek a nihilizmusát még csak fokozta az az ENGELS által következetesen erőltetett nézet, hogy mivel a jog a burzsoázia világnézete, immár legfeljebb a szocialista mozgalom legvisszamaradottabb maradékai hangoztatják követeléseiket legalisztikus síkon.”²²⁵

Elutasítás ez? Egyszerűen nihilizálás? Több lett belőle ennél, sokkal több. Azt mondja ezzel ki, aminek a Lenin idejében már közkeletű szovjet-orosz teoretizálás már így adott hangot: „A vallás és a jog az elnyomó osztályok olyan ideológiái, amelyek közül az utóbbi fokozatosan az előbbi helyére lép.”²²⁶ Hiszen azzal, hogy a jog – mely évezredek óta a társadalmi integráció egyik legfontosabb ténye, mint egyszersmind egyik legfőbb eszköze, terméke, változó állapotainak konstans kifejezője – most immár normatív, az új uralom eszmei alapját definitíve megszabóan merő ideológiává degradáltatik,

nos, e gesztussal itt és most immár nem egyszerűen ontológiai rekonstrukció történt.²⁷ Mert azzal, hogy az új szovjet-orosz jog elméleti megalapozása s egyszersmind ideológiája imígyen igazolja az új rezsim tetszőlegesen jogtípró eljárását, miközben az emberi társadalmakban évezredek óta munkált jogot – mint tényleges valóság-darabot, az ember teremtette második természet társadalmi mivoltunkat fenntartó egyik legfontosabb összetevőjét – utasítja vissza az illúziók birodalmába, magát a jog erejét, lehetőségét, civilizáló kultúráját semmisíti meg. Pontosan úgy, ahogyan a Magyar Tanácsköztársaság bukása után, ám változatlanul valaminő világmegújító forradalmi fellobbanásra várva a magyar bolsevik 1920 nyarán leírja: ha ideológia-kritikus magatartással, szellemiségünkben, tehát mentálisan s pszichikusan levedljük magunkról „a jog” burzsoá bűvsugallatát, úgy egyszerre fel is szabadíthatjuk magunkat egyébként gúzsba kötő – mert, mint egyébként ontológiai rekonstrukció gyanánt tényleg igazolhatóan kijelentette, amúgy belőlünk és pontosan e célból, a jogsértéstől elrettentés eléréséért (de)formált tudatunkban keltett – nyomasztó hatásától.²⁸

Ákárhogy is, a jog másodlagosságának, úgyszólván elhanyagolhatóságának a MARXista hagyománya az események sodrában több szinten játszott szerepet. Egyfelől természetesen táptalaja lett a jog anarchizmusba torkolló nihilizálásának, másfelől mint csupasz politikai terméket a megszerzett hatalom birtokában szabadon formálható, gyúrható, úgyszólván rángatható jószággá, egyszerűen a tömegekkel folytatott kommunikálás merő hordozójává züllesztették, harmadfelől pedig eleve elzárták magukat attól, hogy stratégiai tervezéssel járjanak el. Mert nem előre gondolkodtak vele, hanem pillanatról pillanatra megtett lépéseik diszfunkcióba torkolló eredményeinek kivédésére, utólagos alkalmi javítgatására használták.²⁹

Lenin vélekedései³⁰ következésképpen nem tekinthetők sem rendszerré szervezült, sem külön-külön kiemelten vizsgálható teoretikus értékű válaszoknak. Nem többek, mint egy vezér tényleges esemény-alakításra szánt *hic et nunc* érvényű megnyilatkozásai. Nem véletlen tehát, ha egy monografikus részletességű elemzés summája szerint voltaképpen olyanok, mint „harcoszököknek különböző háborúból és a csata megvívása technológiájának eltérő korszakaiból különböző konkrét célok szolgálatba állításai.”³¹

Amikor tehát már az osztályharc lett Lenin személyes életének kizárólagos értelme, ehhez már eleve a bármiféle – legális és illegális – eszközhöz folyamodást előrevetítette,³² főellenségként visszatérően a bürokráciát jelölve meg, amin a cárizmus államát és jogát egyaránt értette. Később, 1905-től kezdve célpontként a „burzsoá törvényesség” kiiktatásáról szólt,³³ kettős üzenettel. Ti. az összes általa legyőzendően versengő erővel – liberálissal, szociáldemokratával – szemben nyomatékosította, hogy egyfelől „a jog” mint olyan nem fetisizálandó, másfelől Oroszországban nincs is olyan jog, amely a jognak a burzsoá világban megtapasztalt keretként elfogadottságához képest erre alkalmas lenne. A célja ezzel az volt, hogy társait, kik ugyancsak száműzetésben vagy nyugati menekültségükben az övével egyező egy-ügyű monomániával keresték a hatalommegragadás lehetőségeit, próbálja meg elrettenteni attól, nehogy Nyugat-Európa jogának a saját közegében érvényesülő társadalomszervező erejét olvassák rá a cárizmusra. Merthogy az – írja 1911 decemberében (*PSS* 21, 115) – sohasem volt vagy lesz más, mint egyszerűen „bürokratikus mindenhatóság”. És a bármitől származó kötöttség teljes elutasítását jelzi, hogy ezt követően sem szól sem ‘jog’-jelenségről, de a nyugat-európai jogelfogadottság esetleges hasznosítható tapasztalatáról vagy bármiféle jogi formának a cárizmussal szembeni forradalmasításban való felhasználhatóságáról sem. Ekkor például a bürokrácia s a rendőrség a megnevezett ellenség. 1917 nyárutóján Finnországba menekül; az ott írt *Allam és forradalomban* pedig „a bürokrácia” teljes megsemmisítését

ígéri (PSS 33, 117). Ekkor, pár hónappal az októberi lázadás előtt, kizárólag közvetlen osztályharcot propagál, most éppen a mensevikekkel s a szociálforradalmárokkal menve szembe, kik az ügy elárulásaként saját jog-kibocsáthatásért küzdenek, ráadásul – *horribile dictu*, mint Lenin szörnyülködik – a jog eszközeivel, merthogy az Alkotmányozó Gyűlés összehívását akarják.³⁴

Szépítgetésre persze, különösen ha egy a maga műfajában briliáns *débatteur* a tárgyunk, sok tér nyílik. Egy a mából merengően mentegető szerző például úgy gondolja: mivel „elméletileg felkészületlenek voltak arra, hogy a váratlanul ölükbe hullott hatalom gyakorlásáról bármiféle gyakorlati tapasztalatuk legyen”, választásra kényszerültek. Ha elutasítják a jogot, úgy „felelőtlen nihilizmus anarchiája” bűnébe eshetnek, ha pedig tovább élnek a jog eszközével, úgy „revizionizmus, degenerálódás, reformizmus, talpnyalás” kísérheti meg őket.³⁵ Persze mesterkéltek az efféle dilemmák, utólagos kitalációk. Töprengett-e vajon egyáltalán Lenin? Nos, ilyesféle alternatívában gondolkodás korábban vagy később sem kísérhetette; ilyesmi meg sem fordulhatott Lenin fejében. Mintegy tizenötezer-húszezer nyomtatott lapnyi lehet máig kiadott szöveg-termése; mindez azonban ilyesféle feltevést aligha sejtet.

Lássunk egyetlen beszédes példát! Még nem tudja Finnországban, hogy néhány hét múltán forradalom tör ki Petrográdon, aminek hamarost átveszi majd a vezetését. Ekkori-ottani termése, az *Állam és forradalom* programjaként azonban pusztán ennyit tart fontosnak leszögezni: „a proletariátusnak csak elhaló államra van szüksége, azaz olyan államra, mely úgy van berendezve, hogy azonnal kezdjen elhalni, s hogy okvetlenül el is kelljen halnia.” Majd pontosbít: olyanra, ami „már »nem a szó tulajdonképpen értelmében vett állam«” (*LVM* II, 172, hasonlóképpen 229). Merthogy – kéri ki magának – a bolsevizmus nem anarchizmus. Az államot tehát nem eltörlik, hanem proletárrá, fokozatosan proletár öngazgatásává teszik.³⁶

Mi történhet tehát akkortól kezdve, hogy – egy kitaláltan hazug misztifikáció szimbolikája szerint³⁷ – az Auróra hajóágyúja megdörren, jelet adva, hogy hamarosan egy új világ szülessék?

Nos, Lenin évtizedek óta csakis ilyesmire készül. Közel az ötvenhez, egész felnőtt léte már csak eddig sem volt más, mint bármely gondolatában, fantazizálásban a cárizmus ledöntésének, egy kommunista társadalom megteremtésének rabja. Közülünk az, aki manapság a szentpétervári Péter-Pál szigetre átsétálva meglátogatja a Trubeckoj-bástyában berendezett börtönt, elképzelve azok életét, kik nekikeseredetten itt álmodoztak tovább egy-ügyük létpótlékában, monomániákusan a földi mennyországhoz vezető erőszakra fixáltan – nos, az átélheti PLEHANOV krédóját: „*salus populi suprema lex – salus revolutionis suprema lex*”.³⁸ S ez a célok céljához vezető minden eszközt eleve szentesít.

Hősünk tehát pontosan negyvenhét éves. Minden megelőző hasznos időt eddig, negyed évszázadon át, kizárólag MARX és ENGELS, a párizsi kommün, az orosz forradalmi hagyomány újra-aktualizálásának szentelt. Szemlézzük hát: mire is jutottak a cárizmus felszámoló a gyakorlatban?

(*Az eseményesor*) Az első négyszázvalahány napon egyezer-harminchárom dekrétumot, proklamációt s hasonlót bocsátottak ki, és ötszázkilencvenhatot a következő, 1919. év folyamán.³⁹ Ezek közül személyesen Lenin fogalmazta például a békéről és a földről szóló két dekrétumot, a munkásellenőrzésről szóló javaslatot, az alkotmányozó gyűlés feloszlásáról szóló dekrétumot, valamint a dolgozó és kizsákmányoló nép jogainak deklarációját.⁴⁰ Az első kettő már a forradalom másnapjára megszületett. Szándéka szerint

„gazdasági káosz és parasztlázadás” közepette a célja az volt, hogy „békíthessen és kielégíthessen”.⁴¹ És közvetve? Nos, mai rekonstrukció szerint az, hogy a parasztságot saját oldalára vonja; a földtulajdon oroszországi eltörlésével a régi rendet megdöntse; és a parasztságot – mint a saját érdekében tetszőlegesen eljáró szervező, kikényszerítő és fenntartó erőt – a forradalom aktív cselekvőjévé tegye.⁴² Eszköze pedig egy merőben jogi forma volt. Nos, a dekrétum normatívumot sejtető forma. Ámde a célt és megvalósítását⁴³ radikális korlátlanúsággal megfogalmazottan jogi formába annak kinyilvánításával öntötte, amely megvalósítást és gyakorlati végrehajtást, alanyok és eljárási módok kiválasztódását, vagyis mindent a tetszőlegesként alakuló helyi kezdeményezések tömegére bízott, miközben ezek bármilyenü végeredményét eleve ellátta a jog hitelesítő pecsétjével. Mindehhez pedig üres retorikával kapcsolta csupán a bizalmat, hogy majd – úgymond – önkiegyensúlyozóan zajlik le mindez. Mi történt itt? Önmagát emelte fel, müncheni aktussal saját hajába kapaszkodva? Joga ti. logikai értelemben jogúrt rendelt. Birodalom-átalakítást bízott merő spontaneitásra, tetszőlegesen alakuló helyi önkények változatosságára. Még elő sem állott az, ami a nem-szabályozottság káoszából majd megszűletik, de ezt eleve jogmegvalósulássá minősítette. Lenin nyíltan beszélt erről az oroszországi kongresszuson. Eszerint politikailag aktíváló tömeges helyi lázadásokra tüzelve olyan körü cselekvési szabadságot kell a hatalmas orosz vidéknek biztosítani, amit épp a remélt hatás kiváltásának érdekében nem is szabad körülhatárolni. A legfontosabb – zárta beszédét – ez: „a parasztnak legyenek szilárdan meggyőződve arról, hogy nincsenek már földesurak a vidéken, hogy minden kérdést nekik kell eldönteniök, és hogy saját életüket maguknak kell elrendezniök.” Ezért nem lehetett a dekrétumban jog- vagy kötelezettség-megállapítás sem, lévén „a forradalmi alkotó munka kiáradó folyamát” keltve „Bennünket a tapasztalatnak kell irányítania; tehát teljes szabadságot kell biztosítanunk a tömegek alkotóképessége kibontakozására.”⁴⁴

Dekrétumok kibocsátása – mégpedig propaganda, agitáció, mozgósítás, és a céléréshez önkény biztosítására⁴⁵ – ezzel megkezdte látványos karrierjét. Habár felmerültek kétfélek, de sohasem Leninnél; számára ez az út kitüntetetten fontos volt.⁴⁶

Tanulságos ezért Lenin 1919. márciusi utólagos értékelése. Miközben célratörése közvetlenségével adott helyzetet maximálisan kihasznál, mégis elszegényít, mert távlatos jogi kultúraépítésre alkalmatlanul egyszersmind kiüresíti a jövőt:

„Ha azt várnók, hogy megváltozik az egész falusi élet attól, hogy néhány száz rendeletet írunk, kész idioták lennénk. De ha lemondanánk arról, hogy a rendeletekben megjelöljük az utat, a szocializmus árulóit lennénk. Ezek a rendeletek, amelyeket gyakorlatilag nem lehetett egyszerre és teljes egészükben megvalósítani, a propaganda szempontjából nagy szerepet játszottak. [...] A rendeletek – utasítások, amelyek a tömegeket gyakorlati munkára szólítják fel.”

Azaz: tömeges önkényre felhívás volt mindez, jogi formába burkoltan. Normatív tartalmuk nem lévén, szoros értelemben nem is volt mit bennük/általuk végrehajtani. Összességükben viszont, idővel, hatalmas tapasztalat felhalmozódását biztosíthatták. Hiszen „törvényeink, rendeleteink és utasításaink összességéből rendkívül sok tanulságot vonunk majd le. Nem fogjuk azokat úgy tekinteni, mint abszolút értékű határozatokat, amelyeket, ha török, ha szakad, rögtön, egy csapásra kell megvalósítani.” (*LVM* III, 45)

A fentiekből kitetszően az efajta jogkibocsátás nem mederbe terel egyébként zajló jogi folyamatokat, hanem – mert eldörren az Auróra hajóágyúja, és akkor... – kizárólag indít ilyeneket, a semmiből. Nyelviileg sem személytelenül definitív előírással, hanem felhívó és meggyőző retorikával kíván hatni. Tartalom nélküli tehát, amennyiben azt

majd hely és idő kreativitása fogja kitölteni. Önnön szövege sem több, mint ideiglenesség: annyi, amennyi jobb híján, akkor és ott, megfogalmazható volt. S az eleve általa adott jogi felhatalmazás merőben pusztá keret, ami majd tetszőlegesen töltődik fel tartalommal. Logikája tehát világos: jogi megfogalmazásban általánosság, megvalósulásban az általa keltett mozgás véletlenszerűségeiből is adódó változatosság. A forradalom első napján tehát, amikor a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek II. Összoroszországi Kongresszusán kihirdette az első forradalmi aktus, a földről szóló dekrétum általa szövegezett tervezetét, hangsúlyozta:

„mi ellene vagyunk e törvényjavaslat bárminemű módosításának, nem akarunk részletezést, mert dekrétumot írunk, és nem akcióprogramot. Oroszország nagy, és a helyi viszonyok az országban különbözőek; hisszük, hogy a parasztság maga jobban meg tudja majd oldani a kérdést, mint mi – helyesen, úgy, ahogy kell” (LM 26, 262).

Tíz nappal később pedig, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság ülésén így folytatta:

„törvényjavaslatunkban természetesen vannak fogyatékoságok, de a Szovjetek mindenütt a helyi viszonyoknak megfelelően fogják majd alkalmazni a törvényt. Nem vagyunk bürokraták, és nem akarjuk mindenütt betű szerint alkalmazni, mint az ősrégi kancelláriákban szokásos volt [...] [A] Szovjetek az egyes helyeken, a helyi körülményeknek és az időpontnak megfelelően módosíthatják, kiterjeszthetik és kiegészíthetik azokat az alapvető határozatokat, amelyeket a kormány hoz” (LM 26, 291 & 292–293).

Hamarosan azonban intézményi rendelkezéseket is kellett hozni. Ezek közül egyik legfontosabb a bíráskodás „formalitások nélküli” megújítása volt, melynek során – hirdeti 1918 január közepén (LCW 26, 464) – „A bíróságokat a kizsákmányolás eszközeiből a tanítás eszközeivé alakítottuk”. Három erről szóló dekrétuma egyszerre szolgálta a folyamatosságot és a forradalmiságot, mert a régi professzionális állományt átvette s lehetővé tette a régi szabályokra hivatkozást; ugyanakkor forradalmi igazságszolgáltatásra bízta. Azon célt tűzte ezen régi-új bíróságok elé, hogy „kényszerítsék ki a proletariátus akarátát, alkalmazzák rendelkezéseit, s ha nincs alkalmas rendelkezés vagy az nem megfelelő, úgy a ledöntött kormányzatok törvényeinek figyelmen kívül hagyásával szocialista igazságérzetükre hagyatkozzanak.”⁴⁷

A jogot illetően Leninben egyszerre kavartak legkülönfélébb indulatok, tapasztalatok, tanulságok. Közös vonásuk, hogy bármiféle voltaképpeni, kiegyensúlyozott jogeszmé iránt elutasítóak voltak – hol azért, mert dogmatikus előítéletei ezt diktálták, hol azért, mert „a cél szentesíti az eszközt” cinikus anarchizmusa így vezérelte; és nem egy esetben persze alkalmasan eljárva. Az efféle gondolkodás nyilvánvaló alapja – a kommunizmus kommunális öngazgatásának előhírnökeként – az örök utópizmusnak⁴⁸ az osztályharcos fejezete, ezúttal a „minden polgár bíró” jelszóval. 1919. március közepén már a pártprogram kimondott része, hogy „a dolgozó osztályok forradalmi jogérzéke alapján bárki bírászkodhat.” (LVM III, 32) – kisugározatva persze az osztársadalmi részvételt könnyedén az egész közigazgatásra.⁴⁹

Ezekhez kellett később kapcsolódnia – látszólag technikai feladatként – már a saját jogkezelésből adódó diszfunkciók némi visszaszorításának. Ilyen volt a jogburjánzás megállítás, a szabályozásnélküliségből és a spontán helyi szabályozások tömkelege egyidejűségéből adódó összevisszaság „egységes törvényességgé” kalapálása, és

mindenekelőtt a palackból kiszabadított szabadosságnak – a „forradalmi jogérzettől” megihletett csöcselék-terrornak – a „fegyelem és törvénytisztelet” jelszavával a palackba történő visszazárása.

Felvethető a kérdés: ugyanúgy, ahogy mindvégig lebegett a kérdés, hogy mit és milyen tartalommal s formában szabályozzanak, mert mindvégig a pillanat politikumának engedve rögtönöztek csupán, nos, nem volt-e véletlenszerűség abban is, hogy „a jog” körül gomolygó képek melyike került éppen előtérbe és választottak történetesen jogi vagy jogon kívüli eszközt? Merthogy mai általános vélekedés szerint Lenin lépései döntően mindvégig hatalomtechnikaiak voltak.⁵⁰

Mindez ráadásul folyvást szélsőségek közt kavargott. Egyrészt amikor a teljes és korlátlan bolsevik hatalomgyakorláshoz igényelt útnak a dekrétum-kiadományozási jogért 1918-ben folyt vitái során az egyoldalú bolsevik hegemonia amúgy jogtalan megragadását tűzve célul maga elé, Lenin csak az ellenfél „burzsoá formalizmusának” megtagadásával (TROCKIJ pedig a „hagyományos parlamenti gépezet” állítólagos alkalmatlanságával) érvelhetett.⁵¹ Másrészt folyvást kellett gondoskodniok változatlan s egyre formálisabb jogkibocsátásaik termékeinek kezeléséről: növekvő számuk rendezéséről és igencsak gyakori módosításairól.⁵²

Az új időknek a fővárosból áradó új szele persze az ország egyetlen szegletét sem hagyta érintetlenül. A „spontán anarchizmus, amit a bolsevikok az összes elérhető eszközzel bátorítottak a népesség körében”, már 1918 júniusára az egykor volt feudális partikularizmusra emlékeztető teljes szétesettséget – több tucatnyi „szuverén »kormányzatot«”, „önmagukat igazgató fejedelemségekből álló birodalmat” – keletkeztetett.⁵³ Egy 1919-ben már emigrálásra kényszerülő ellenzéki szocialista például így jellemzi környezetét: „szervek egymásra halmozódó kuszasága [...] mindegyikük természetes vágyakozással az elsőre [...] amiben mindenki utasításokat ad, azonban senki sem engedelmeskedik.”⁵⁴ Nem véletlen hát, hogy a pillanatnyi akciók és reakciók kaotikuma felfosztotta a társadalmi összetartás elemi szálait. Bármennyi pragmatizmus is munkált Leninékben, alapvető destruktivitásuk törvénytisztelettel „kiáltó jognélküliségbe” torkollott: „a jogot megsemmisítették, normává pedig az erőszakot tették.”⁵⁵

Mindennek nyilvánvalóan többféle magyarázata, értelmezése lehetséges. Ezek közül történetesen a nyelvhasználat elemzéséből indul ki egy orosz kutatás, mely két szakaszra következtet, leginkább egymásra következően. Az első a forradalmat terjesztő dekrétumok ideje, címzettként a néppel. Célratóró szabad cselekvésre felhívásukkal egyszersmind nemcsak ennek lefolyását s eredményeit kívánták legitimálni, de maga a forradalom és a forradalmi vezérkar legitimálását is szolgálták. Eszköze a *propaganda* nyelve volt. Pár hónap múltán kezdte már ezt felváltani (1918 márciusára teljességgel helyét elfoglalva) egy *bürokratikus* nyelvezet. Címzettjei ennek már az időközben megalakult helyi szovjetek voltak, s a korábbi rezsimből ismert professzionális nyelven és részletezéssel íródtak. E váltásra ugyanakkor egy másik kutatásban történészi dilemma is épül, pontosan a lényegre kérdezve: elsőként az anarchia szellemének kiengedése a palackból, majd aztán, másodjára, csupán úgy-ahogy felszíni visszazárása – nos, mindez vajon nem pontosan a totalitárius útra terelést szolgálta-e?⁵⁶

A forradalom keltette zűrzavarban mindig adódott újabb és újabb politikai manőverezésre lehetőség. A helyzet súlyossága – polgárháború, sztrájk, éhínség, munkanélküliség – azonban 1922 első negyedére már olyan fokot ért el, hogy maga a nép fizikális túlélése is veszélybe került. A kaósszal történő irányítás aligha lehetett immár sikeres: „»A dekrétumokkal történő propaganda szakaszának« immár vége.” (LCW 36, 574)⁵⁷ – nyilvánította ki Lenin, aki megkísérelt ezután a szabadosság totális anarchiája és az

elvetett „burzsoá formalizmus” közé valamiféle saját törvényességet építeni. Önmagát ismételtette csupán, hiszen már forradalma negyedik hónapjában „legszigorúbb fegyelmet”, ennek a népbe „beleverését” követelte ugyan a bíraskodástól (*LCW* 27, 217, ill. 266), miközben túlnyomó erővel arra törekedett, hogy ez mindvégig „informális, hajlékony, kifejezetten politikai céloktól vezérelt”⁵⁸ maradjon (*LCW* 26, 241; 29, 556; 36, 562). Vagyis változatlanul nem egyszerűen szabálykövetésre, azaz a törvénypozitivizmus nyugat-európai hagyományára alapozott, hanem ezt eleve a forradalmi célszerűségbe, a mindenkor változó napi kívánalmak merőben politikai megítélésébe olvasztotta bele. A folyamatos terror-gyakorlásban ebből adódhatott az egész igazgatási intézményhálózat növekvő hatékonysághiánya, a bizonytalan kritérium-halmazú számonkérésben a megtorlástól való félelemtől hajtott állandósult döntés- és felelősségátvállalató reagálás kialakulása, vagyis a sokszoros felsőbb instanciákhoz fordulásnak a saját kompetenciát gyakorlatilag kiüresítő gyakorlat kaosza.⁵⁹

Nem először fordul elő a történelemben, hogy pillanatnyi előnyök azonnali politikai kiaknázása improvizatív kapkodásba bukva olyan mozgásokat generál, amik, még ha mellékhatásokként születettek is, egy idő után már mindent legyűrő hatalmas árammá összegződnek. Néhány éven belül, immár betegként visszavonultan, így kellett Leninnek szembenéznie azzal, hogy már mindent kipróbált – forradalmi öntevékenység-re szólítás; rendelkezések tömegének kibocsátása; végső paroxizmusként immár külön jogszabályi rendelkezés is arról, hogy a jogszabály az jogszabály –, ám immár semmi sem elégséges. Mintha megrögzött régi bürokrata lenne, most az ellenőrré állít ellenőrt.⁶⁰ Széles hatáskörrel, szigorúan válogatott személyzettel, specifikus újabb szempontokat intézményesít – hátha így megoldódnak a gondok.⁶¹ Miközben csak kudarcok szokásos kísérői ezek; szokásosan maguk is hamarost kudarcot érlelnek.

Bármely területen – és minél nagyobb, hatalmasabb és kiterjedtebb birodalomról van szó, annál inkább – a legnehezebb kihívások egyike a gyakorlati jogegység biztosítása.⁶² Nos, Szovjet-Oroszországban még a közösségiség maradékát is rögvest darabokra szaggatta a forradalom ténye, a dekrétumokkal szítottan eleve törvényesnek nyilvánított önkény elharapódzása. Van-e ott jog, ahol ki-ki saját önkényét éli meg akként? A legakutabb kérdések egyikeként 1922 májusának második felében már Leninnek a jogegység hiányáról mint legsúlyosabb megoldatlanságról kell szólnia, különleges ügyészi felügyeletet ajánlva felszámolására – azért, hogy a „kalugai vagy kazán” (egyaránt milliónyi lakosú területek) joga végre az államként megszervezettség minimumának, egy „egységes orosz jognak” adja át helyét.⁶³

A történések teljes ívét tekintve meggyőző az a magyarázat,⁶⁴ mely szerint a forradalom első hónapját tömeges fellépésekre hívó „bürokratizmus-ellenesség” hatotta át, ami 1917 decemberétől, félve az alulmaradástól az Alkotmányozó Gyűlés konfrontációiban, bárminemű formalizmus elleni harccá erősödött.⁶⁵ Negyedévre rá következett a teljes összeomlás, általános éhínség. Mintha a maga teljesítményében szintén végveszélybe sodort Lenin ekkor kezdett volna hajlandóságot mutatni arra, hogy ráébredjen: utópizmusi eddig kizárólag rombolást eredményeztek, állama és népessége pedig egyszerűen védtelen lett. A párizsi kommun ihlette égi minták kergetése helyett végre felvállalni kényszerült, hogy „a legfőbb feladat most már az adminisztráció, a szervezés, a felügyelet”, amihez természetzerűleg „pontosabb jogi megfogalmazások” és „a jog szigorúbb követése” szükségeltetnek (1918 áprilisától *PSS* 36, 165–208; *PSS* 37, 21; *PSS* 36, 315; majd novemberétől *PSS* 37, 129). E bonyolultság záródik rövidre egy másik, radikálisabb értelmezésben, mely egyszerűen bármiféle legalizmusnak mindazonáltal állam-központi nihilista elutasítását érzékeli Lenin cselekvésében.⁶⁶

(*A bolsevik jog természete*) A fenti tendenciákból, változatos kísérletezgetésekből legáltalánosabbként az szűrhető le – amit máig kísérő tegnapunk szocialista jogtudománya még a végső igazság színvallásaként vett tudomásul⁶⁷ –, hogy Lenin számára – szögezi le 1916 nyarán (*LCW* 23, 48) – a jog egyszerűen „politikai eljárás, politikum”. E formában azonban ez valamiféle lényegre visszavezető redukcionizmusnak sem mondható. Hiszen a „jog = politikum” feltétlen azonosításával ez már maga a jogi eszköz denaturálásává, autonóm különállásának degeneratív megtagadásává változott. Pontosan azt a határvonalat jelzi ez, ahol a jog megszűnik valóban jog lenni – feltéve persze, hogy különemű jelenségként való tudomásul vételének még értelmet tulajdonítunk. Vagyis amennyiben társadalmi létében civilizációs fejlődése során az embertől épített/épülő második természetnek ezt a vívmányát változatlanul meg kívánjuk őrizni.

Mi is volna ez a gyökeréig politizált jog? Nos, egyszerűen: diktatúra – azaz erőszakon alapuló korlátozatlan, semmiféle szabályt nem ismerő hatalom. Ezt hangoztatja Lenin a századfordulótól kezdve, majd gyakorolja és gyakoroltatja.⁶⁸ Kívülről nézve önkény ez, belső igazolása szerint forradalmi célszerűség, vagyis tetszőlegesség. Lenin minden jogi gondolatában a kötetlenség a bármiféle kötöttség állandó kiegészítő és folyvást kiegészítő párja volt és maradt. Persze, mondhatnók, ha nem jog, alkotmány vagy hasonló kötődés talaján megy végbe minden cselekvés, így az állami is, úgy egyáltalán mire alapozódhat? Nos, Lenin – 1920 októberében – világos választ ad: „a mi erkölcsünk teljesen alá van rendelve a proletár osztályharc érdekeinek. Mi a mi erkölcsünket a proletariátus osztályharcának érdekeiből vezetjük le.” (*LVM* III, 288) Úgymond erkölcs kerül tehát a lényegében eltűnő jog helyébe; amely erkölcs viszont – véletlenül-e? – nem más, mint a pártban mint vezérkarban megfogalmazódó merő érdek.

Ma már feltűnik elemzőknek, hogy a forradalmi vezérkar és a bolsevik pártszerveződések voltaképpen egy és ugyanaz volt.⁶⁹ Mindaz tehát, amit az előbbi jog gyanánt létrehozott, valójában az utóbbinak a gondolati műve, pártjog volt. Nem egyszerűen azért, mert a létrehozó erő magánszervezet volt. Hanem mert megfogánása, stílusa, a bennük megbúvó gondolkodás érkezett e forrásból.

„Az egész népességre lényegében olyan szabályokat s eljárásokat kényszerítettek, amelyeket saját bolsevik szerveződésük számára fogadtak el akkor, amikor az még önkéntes társuláson alapuló és magánjellegű volt; ám ezzel az önkéntesből kényszerítőt faragtak, s a magát a közre ráerőszakolták. Nem sikerült ugyan sohasem ennek elméleti megalapozást adniok; mindazonáltal államuk egypárti volta bizonyult a legtartósabb és legnagyobb hatást kiváltó teljesítményüknek.”⁷⁰

Nem véletlen ezek után, hogy az, amit jognak neveztek, elválaszthatatlan maradt az erőszaktól, sőt, csaknem mindvégig a terrorgyakorlás vonzásában működött. „Úgy tűnik, sohasem ébredt Lenin annak tudatára, hogy bármiféle zavarnak éppen nem más a forrása, mint az a tény, hogy egész rendszerét – amiként ezt maga is állandóan hangoztatta – nem a jogra, hanem az erőszakra építette.”⁷¹ Már pedig attól, hogy a jog eleve kizárólag egy állandósult terrorgyakorlás lehetőségétől vagy éppen aktualitásától megvont keretbe illeszkedhetett, már nem is működhetett jogként. Hiszen ez utóbbi lényege nem egyéb, mint pontosan a ’nyugtalanítás, megijesztés, megriasztás, megfélemlítés, megremítés, megrettentés’ veszélyeztetettsége érzetének a felkeltése.⁷² Mindez pedig nem másra, mint mindenekelőtt csakis védekező mechanizmusok kiépítésére s működtetésére sarkallhatott bármely eshetőleges címzettet. S ettől kezdve ez határozott meg minden köz- és magáncselekvést, kiváltképpen az egész államéletben, így a szovjetkormányzás

államigazgatásában is, hiszen ez volt bármiféle jogi rendezés első számú címzettje.

Személyiségi jegyként is az egyik legárulkodóbb torzulás, hogy ifjúkorától állott a terrorgyakorlás, tehát a brutális terrorizálás Lenin eszmélődése, hajlandósága, előszerelete középpontjában.⁷³ Harmincöt éves, amikor választását világosan megejtí a tömegterror gyakoroltatása számára – nem azért természetszerűleg, mert bátyját egyéni terrorisztikus tett elkövetéséért végezték ki, hanem mert az – úgymond – nem eléggé hatékony. Máskor sem habozott pusztán azért terrorisztikus eljáráshoz folyamodni, hogy pánikot, félelmet keltsen, avagy egyszerűen elhallgattasson.⁷⁴ 1918 júliusában a petrográdi vezető GRIGORY ZINOVJEVTŐL követeli tömegterror gyakorlását (*PSS* 50, 106), s folyamodik ilyesmihez „legitim autoritás-pótlék” gyanánt is.

Mindebből a leginkább végzetes maga a lenini mentalitás emberellenessége. Hiszen egész lényében kíméletlen volt. S bármikor, amikor egyáltalán intézkedés szüksége felmerült, terrorszerű eljárás jutott elsőként az eszébe. A maga módján ez nyilvánvalóan (és törvényszerűen) elhalványíthatta vagy egyenesen éppen gátolhatta hajlandóságát arra, hogy egyáltalán megkíséreljen más eszközválasztásban is gondolkodni.⁷⁵ Ezt nyomatékosítja, hogy még tisztán joginak tetsző lépéseinek tervezését, megvalósítását is rögvest a terrorral élés kereteinek az egyidejű biztosítása járja át. Igazságügyi népbiztosát utasította például – 1922. május 17-én – a leendő (de tervezetben maradt) büntető törvénykönyvben annak kimondására, hogy

„A bíróságoknak elvként, nyíltan, látszateltetés vagy szépítgetés nélkül s az elképzelhető legszélesebb körben kell törvényessé tennie a terrort, merthogy kizárólag a forradalmi jog és forradalmi öntudat tudja majd csak többé-kevésbé körülhatárolni szükséges alkalmazásának a kereteit.” (LCW 33, 358)

A legerőteljesebben szélsőségesnek, patológikusnak, emberellenesnek mindebben az tetszik, hogy a jog mögött s a jogtól látszólag független cselekvési szférákban is egyaránt oly erős a terror fenyegetettsége, hogy voltaképpen elválaszthatatlanokká lesznek, hiszen elvileg bármikor átsaphat egyiknek a gyakorlása a másikéba. Hiszen

„Leninnél a terror igazgatási eljárás mód lett: a problémamegoldás egyszerű módja olyan területeken is, ahol hagyományos eszközökkel eredmények aligha érhetők el; terrorgyakorlásra rendeltetetten a Cseka szolgált a párt univerzálisan alkalmazható segédszervéül ahhoz, hogy bármiféle célmegvalósítást rövidre zártan biztosíthasson.”⁷⁶

S terror és jog a fentiek szerint dialektikus egységének a megerősítésére Lenin már 1917 végén kinyilvánította, hogy semmi sem mentes közvetlenül a forradalom üdve alá rendeltségtől – az sem, amit akár éppen és most a szovjethatalom rendel el, szóljon is az egyébként az emberi integritás, választás vagy parlamenti felállás ügyéről.

Végezetül, a dráma szarkazmusaként zárva a sort, kiderül: azzal, hogy még az Auróra állítólagos ágyúdorrenésének őszén eljutnak a bolsevikok a dekrétum-kiadmányozás gyakorlatilag ellenőrizetlen totális szabadságához, pontosan az akkor éppen két hete megdöntött „moszkovita patrimonialis abszolútizmus” uralomgyakorlásának az ukázkormányzását hozzák vissza. Azzal a különbséggel, hogy ettől kezdve bolsevik párt néven már „egy önmagában elégséges s önmagát megörökítő, kizárólag önmagának felelős magántestület” uralg.⁷⁷

Ezzel teljes vértetében mutatja magát egy berendezkedés, mely minden ízében konspirációs, elitista, kíméletlenül önmagára koncentráló, s terrorra épülő uralomgyakorlásában a jogot is merő segédeszközzé züllesztette.⁷⁸

(„Törvényesített jognélküliség”) A gyűlölt hatalom megdöntése mindenekelőtt! Nos, a forradalmasító akarat olyan kaoszt idézett elő, amely szükségképpen megölte a józan értelmet. A hatalmas kiterjedésű országban az így kialakuló kaosz olyan szélsőséges helyzetek forrása lett, amelyek kártételét aztán – úgy-ahogy – csak újabb közbelépésekkel próbálhatták meg enyhíteni. A mindennapok prózai leírása mindenesetre elgondolkodtató állapotokról tanúskodik:

Az 1917-es februári forradalom után, amikor a cár lemondott, mindenki az utcán volt s ünneplte. Egy évvel később viszont Petrográd utcái már kihalttá lettek: mindenki félelemben húzódott vissza, hiszen a közterek az anarchia, a bűnözés melegágyaivá váltak. Amikor II. Miklós lemondása után az ideiglenes kormány átvette a hatalmat, liberális reformokat vezetett be, s ennek nyomán felszámolta a rendfenntartásról addig gondoskodó cári rendőrséget is. Azonban e lépésben az, hogy e rettegve gyűlölt, de kétség kívül hatékony rendőri erő feloszlatása árán kíséreltek meg új városi rendőrséget felállítani, szinte azonnal a rend, az addig még nyüzsgő élet, minden közszolgáltatás összeomlásához vezetett. Káosz lett, mert bűnözés lepett el mindent. Senkitől sem zavartatva bűnbandák, katonaszökevények, kisstilű stricik lepték el az utcákat és utakat. Mindenfelé börtönből szabadultak bóklásztak. Erre pedig csakis egyfajta fellobbanó polgári éberség lehetett a válasz: az, hogy mindennapi emberek kezdtek mindenütt kötelességüknek érezni a rendfenntartásnak, a jognak saját kezükbe vételét. A csöcselék uralmára tehát spontán ítékezés lett a válasz; az emberek és közösségeik maguk bántak el a gonosztevőkkel. Később ugyan a bolsevikok az októberi forradalomban magukhoz ragadták a hatalmat, de nem volt semmiféle gyakorlati elgondolásuk arra, hogy miként is állítsák helyre a rendet. Már pedig ahogyan a bűnözés egyre jobban elharapózott, az alkoholos gátlástalanság és az erőszakos fellépésre felbujtottság olyannyira összetalálkozott, hogy már-már úgyszólván maga a forradalmi rend került fojtogató veszélybe. Nos, a bolsevikok mindezt ellenforradalmi tettnek nevezve az elintézést saját titkosrendőrségükre bízta. Durva kényszerlépések és egyéb jogon kívüli eljárások következtek, amik törvényszerűen egyúttal lerakták egy kommunista diktatúrához vezető út alapjait is.⁷⁹

Ám ha tovább követjük nyomon a megtorlás elindult folyamatait, úgy megállapíthatóvá válik: végeredményben az új hatalom bocsátkozott polgárháborúba saját népe ellen,⁸⁰ ráadásul a „törvényesített jognélküliség” eszközeivel.⁸¹ Ugyanazon érem eltérő oldalai jelentkeznek mindenütt. Úgyszólván a hatalom megragadása pillanatától forradalmi bíróságok létesültek, amelyek megkezdték az ellenség irtását.⁸² Bármennyire szabadosan jártak is el, eljárásaik nem lehettek elég tömegesek. Ezért már 1917. december 5-én létrehozzák, 1918 szeptemberére pedig mindenütt az országban szétterítve intézményesítik a Cseka terrorját. Most már címkézetten listázzák majdani áldozataikat: ki az, aki a „nép ellensége”, „titkos ellenség” vagy „gyanús származás”.⁸³ És elérkezünk oda, hogy élete vége felé Lenin már büszke jogtudósi leírásaként olvashatja a szovjet igazságszolgáltatás hirtelen megszerveződött saját tudományából, hogy a forradalmi bíróságokat „semmi sem köti eljárásukban vagy büntetéskiszabásukban [...] a represszió teljes szabadságával járnak el”. Aminthogy persze a – bármiféle jogi alap nélkül, máról holnapra formátlanul létrehozott, és 1918 novemberéig semmiféle jogi dokumentumtól nem feljogosított, sőt ilyenben még csak nem is említett – Cseka sem tesz mást, csupán „bármiféle joghatóságot vagy eljárást rendező szabály nélkül [...] végső döntéseket hoz [...] amelyek ellen nincs fellebbezés”.⁸⁴ Merthogy az 1918. január 1-ével már létrehozott forradalmi bíróságok – mondja alapchartájuk⁸⁵ – „az eset körülményeinek figyelembe vételével s büntetéskiszabásukban forradalmi öntudatuktól diktált módon járnak el.”

Milyen lehetett egy ilyen igazságszolgáltatás? Pontosabb leírások híján abból valamelyest talán következtethetünk, hogy milyen állomány ügködött benne. Nos, az 1934–1935. évre ismert adatok szerint a bírák 51,1%-a semmiféle jogi előképzésben nem részesült, 41,7%-uk féléves és 1,8%-uk egyéves előkészítéssel bírt; míg 5,8%-uknak volt egyáltalán jogi végzettsége. Egy párhuzamos statisztikából pedig az derül ki, hogy bíráik közül valamennyit járt elemi iskolába 84,6% az alsó fokú, 62,2% pedig a felsőbb bíróságoknál.⁸⁶

A végeredmény meggondolkodtató. Mai becslések úgy számolnak, hogy a vörös terrornak ötöd millió, kivégzettként pedig 1917–1923 közt kétmillió áldozata lehetett. Nyilván nem mentegetőzésre szolgáló, mégis szembeszökő adat, hogy a cárizmus utolsó fél évszázada összáldozatainak a száma mindösszesen tizennégyezer volt.⁸⁷

(*Személyiségjegyek*) Nehéz mindeme fejlemények hátterében a személyiségek irányában nem érdeklődni. Emlékfoszlányok, feldolgozások, tudós elemzések tekintélyes halmaza a jelen írás bevezetőjében említett MARX, Lenin és LUKÁCS hármast – főként egy-ügyűségük, kímélet nélküli célratorésük, személyiséget torzító redukcionista beszűkültségük – tekintetében figyelemre méltó megfontolásokat hozdoznak.⁸⁸

Habár MARXRól jegyezték meg, Leninre is jellemző, hogy nemcsak valós környezete iránt volt vak és életidegen, de élete fő foglalatosságában sem több, mint „utolsó ízig javíthatatlan szobatudós”.⁸⁹ Az viszont, amit, aminek céljából és amiként e foglalatosság gyümölcsként megfogalmazott, éppen nem minősült tudósi eredménynek. „Egész megközelítése valaminek az érvényesítéséről, nem megvizsgálásáról szolt. Amit ezzel követelt, egyszermind megtestesült igazságként kiáltotta ki, ám nem egy tudós, hanem a hívó meggyőződéséért.”⁹⁰ Egész fellépése ettől torzult, hiszen az „nem magyarázat, hanem ügyképviselő” volt.⁹¹

Lenin általánosan negatív személyiségrajzainak közös jegye annak totális hiánya, amit az antikvitás kiművelt erényvilága még *sophrosyne* néven jelölt. Nem más ez, mint „a jellem s a szellemi egészségesség kiválóságának eszménye”. Olyan erényekkel szokott ez társulni, mint mérsékeltség, higgadtság, megfontoltság, tisztaság, tisztesség, és önuralom. A PÜTHAGOREUSI *harmonia*val összefüggésben PLATO ezt mondta erkölcsi egészségnek.⁹² Talán belátható, hogy aligha jár következmények nélkül ennek hiánya; és különösen, ha az így előálló réseket a minden fennállóval szembeni gyűlölet tölti ki.⁹³

Egy pszichológiai esetleírás arra jutott, hogy Lenin esetében „agresszív, autoritárius, a nyugati civilizáció értékeitől teljességgel idegen” személyiségről van szó, habár „olyan patológikus esetről, amelynek abnormalitása persze csak egy demokratikus értékrendből kiindulva érzékelhető.”⁹⁴ Mások pszichologizálása az egész lenini életműből próbált következtetést levonni. Eszerint vizsgálódási tárgya „a forradalom megszállottja” volt, akiben „egy túlértékelt *kizárólagos* eszme” fixálódott. Egész élete körkörös volt, amennyiben „bomlasztott és pusztított azért, hogy *hatalom*hoz jusson; ezt pedig arra használta, hogy bomlasszon és pusztítson.”⁹⁵

Elméleti jogtudományi megközelítésünk nyilvánvalóan aligha lehet hivatott arra, hogy más tudományágak kompetenciájába tartozó jelzésekhez kommentárt fűzzön. Mindenesetre nem látja ezektől idegennek az olyasféle összegző értékelést, amely szerint Lenin

„mindent és mindennek az ellenkezőjét ígerte a népnek; összetett kérdésekre egyszerű válaszokat adott; mind e közben szégyentelenül hazudozott. A fentiekhez végül bűnbakot is kreált, akiket a nép ellenségének nevezett. Igazolással mindehhez nem tudott mást felhozni, mint hogy mindent és bármit jelent a győzelem.”⁹⁶

Nem változtat a képen egy másik sommázás sem, mely ilyesmiket sorjáz: állandó ellenségkép-gyártás; pillanatról pillanatra változó démonizálás; „a cél szentesíti az eszközt” hamissága; hazardírozás az „az nyer, aki először lép” taktikájával. És általában is, útját megszegett ígérek szegélyezik. Például földtulajdon-szerzésre szólít, de másnap-tól már hatvan dekrétumot fog szentelni a magántulajdon felszámolásának, még titkos utasításként is elrendelve földterületek, gyárak, építmények jogcím-nyomainak eltüntetését az állami levéltárakból. Pragmatikus, de leginkább abban, hogy mesterien bánik a szavakkal. Hiszen – ORWELL 1984-ével szölván⁹⁷ – egy *újbeszél* becsapó nyelvvel csapta be népét; sőt eleinte ezzel fegyverezte le ellenzőit is, hiszen évtizedeken át igazán csak is szójátszmákban edződött. „A szavak uralásával pedig Lenin egyszersmind az ember valóságérzékelésén kezdett el uralkodni.”⁹⁸

(*A játék vége*) Bármilyen mérleg vonása izgalmas s egyszersmind roppant érzékeny kérdés, különösen ha szűk szakmai kompetenciákon túlmutat az olyasmik megítélése, mint például a kommunista mozgalom s ezen belül az orosz bolsevizmus társadalomépítésének kérdése. Az életmű mintegy dokumentációját képező lenini írások tömege meglehetősen számú jelzéssel szolgál, amelyekből mind kitetszik, hogy bármiféle társadalmi átalakításnak az anyagi s a munkakörnyezeten túl még mennyi kulturális és mentalitásbeli hátráltató vagy éppen buktató tényezővel kell számolnia. Lenin mintha teljességgel tisztában lett volna ezekkel, sőt mintha számolt is volna velük. Mégis, a külső és szerencséjére kései megfigyelő alig tudja elhessegetni magától ama benyomás gyanúját, mintha azt kellene látnia, hogy a MARXIZMUS már formálódása óta mintha önmaga karikatúrája lenne inkább. Mert mintha a társadalom természettudományaként⁹⁹ a fennálló gyűlöletében, utópizmusa révületében kényszeresen csakis a mindenkori fennálló megdöntésére, a hatalom megragadására összpontosítaná összes energiáját – mintha ezzel máris elért volna vagy megvalósított volna valamit. Hiszen a Tanítás, amiből kiindul s aminek vérrel-vassal megvalósítására törekszik, extrapolált általánosításokon nyugszik,¹⁰⁰ amik maguk is dogmáktól vezéreltek.¹⁰¹ Hiszen mozgalma még legközelebbi közelségben is végtelenül messze van a céltól. Így azután egy ilyen gyűlölség vezérelte rohanásban ez, az erőszakos kapunyitás válik illuzórikus megérkezésé: ez testesül meg dicsőséggé. És ezzel, persze, mintha mindaz, ami a fennálló megdöntése után következik, már úgyszólván magától adódnék. Azzal nem számolva csupán, hogy a hatalom megragadása önmagában még nem több, mint pusztá lehetőség a kormányzásra. Csupasz potencialítások önmagában üres kerete – mint az ARISZTOTELÉSZI *dunamis* [δύναμις]¹⁰² –, amelyben még nincs benne sem merő kitöltésének, s még kevésbé jó kitöltésének az ígérete.

Tárgyaként a dolgozat arról adott számot, hogy Lenin vezetésével mindez miféle megvalósuláshoz vezetett az általa még megélt alig több, mint fél évtizedben. És a válaszuk kettős volt: a hatalomgyakorlás hatalom- és jogtechnikai szerkezetében hihetetlenül rövid időn belül visszatérést eredményezett a cárizmusban gyűlöltként megtagadott struktúrához, amelyben ugyanakkor gyakorlatilag csiki-csuki játékot játszva, saját bolsevik pártjával, a külsín számára annak árnyékában, de minden lényegi meghatározásában közvetlenül általa eldöntötteen játszathatta el az állammal annak jogkibocsátó és jogérvényesítő szerepét.

Nos, a hadikommunizmus, a folyvást alakuló polgárháborús helyzet és helyenként tényleg zajló gyilkos polgárháború eseménysodrából is kiválik egy ellenpélda, éppen Petrográd legközelebbi szomszédságában, Kronstadt 1921-es lázadásával. Merthogy ami történt, az pontosan a fentiek tagadása volt. Álom és kegyetlenül megkövetelt, kisarcolt véráldozat „egy olyan utópikus részvételi demokráciáról, amely

tényleg képes önmeghatározásra egy pártok és vezér nélküli új társadalom megalkotása reményében”.¹⁰³ Merthogy Petrográdnak, a bolsevik fővárosnak a balti flottája és utóbbi kronstadti állomáshelye éppen a bolsevikokkal szemben, a lenini párturalmi megvalósulással szemben lépett fel, amikor kiállott – mert, mint hirdette, „kiállunk, de nem pártokért, hanem a szovjetek hatalmáért”.¹⁰⁴ Eleve szimbolikus lett tizenöt pontos programja, mely új szovjet-választásért és új szovjet-hatalomért, s mind e közben a lenini szovjet-formába rejtett egypártiság kiűzéséért hirdette meg a reménytelen küzdelmet.¹⁰⁵

Hiába az akkorra már legsikeresebb bolsevik hadvezér, az alig huszonnyolc éves TYUHACSEVSZKIJ döbbenetes túlerővel és saját oldalán is vagy tizenkétezer embervesztéssel e program nyilvánosságra hozatala után egy héttel megindult büntetőhadjáratszerű támadása, melybe az egyenruhások iránti bizalmatlanság okán és kiegészítésükre sok ezrével toboroztak önkéntes pártmunkásokat. „Nincs szovjethatalom kommunista párt nélkül” – esküdtek fel utóbbiak, a néhány órával később ostoba tömegrohamuk során négyötödös veszteséget szenvedettek, mielőtt a „Minden hatalmat a szovjeteknek, de nem pártoknak” jelszava ellen harcba indultak.¹⁰⁶ Habár ezt és a hasonló társ-ellenlázadásokat – egyebek közt harci gáz bevetésével – mind leverték, Lenin ügye mégis elbukott, amennyiben még szörnyebb véget ért, mert SZTÁLIN felülmúlhatatlanul kegyetlen diktatúrájába, egy egyenesen sajátjait megtizedelő három évtizedes néppusztításba torkollott.

A jogról való gondolkodás még az akkori keretekhez képest is fokozatosan leszűkült,¹⁰⁷ s másfél évtized teoretizáló kísérleteinek és főként kísérletezőinek személyes likvidálásával, végül a SZTÁLINI uralomgyakorlásnak VISINSZKIJ által megfogalmazott állam- és jogtudományi formába öntéséhez vezetett.¹⁰⁸ Legfőbb vonása azonban a lenini út folytatása s kiteljesítése – azaz tovább merevítése – volt és maradt. Ez pedig azt jelenti, hogy „Lenin minden szabályozási és intézményépítési stratégiája nem egyszerűen kudarcot vallott, de egekig növelte a bürokratizálást, és ezt a szovjeturalmat egészében fémjelző mértékű s módú tekintélyelvűséggel vegyítette.”¹⁰⁹

Leninnel tehát a politikum visszavette a maga belülről korlátozatlan birodalmába a jogot; hatalmi lépései; manipulációs eszközeivé silányította, kiforgatta önazonosságát biztosító jegyeiből; s ezzel bármiféle „nemjogi” lépés, intézkedés vagy eszköz pusztán névleges, jobbra látszatszerű kiegészítő társává avatta. Ilyen módon távlati – ám mégis kökeményen beálló – következményként „a politika manipulálható eszközöként felfogott lenini jogeszmé megfosztotta a jogot attól a »méltóságtól« és az »igazságosságtól« ama aurájától, amely a jogot idővel még Oroszország szocialista államában is hatékony segítő tényezővé avathatta volna.”¹¹⁰

Hiszen a jogi kultúrák minden összehasonlító tanulmányozásából az derül ki, hogy nemcsak a törzsi, a klasszikus zsidó s az iszlám, avagy a távol-keleti berendezkedéseknek vannak eltérő rend-eszményeik, de kontinentális európai alapozásain belül a cárizmussal való folytonosságban a Szovjetunió jogrendszere is rá jellemzően specifikus, tehát nyugat- és közép-európai társaitól lényegileg eltérő mentalitással rendelkezett, amit aztán hagyatékként továbbadott. Ez pedig nem más, mint annak kemény ténye, hogy a nyugati (kontinentális és angolszász) jog sok évszázados fejlődésében kialakult vívmányok átvétele vagy akár csak kultiválása hiányában akkulturáció ott úgyszólván egyáltalán nem történt, s így joguk a népesség körében máig – inkább, mint kevésbé megérdemelten – önkényuralmi diktatúmként fogadott maradt. Vagyis nem a társadalmi integráció hatékony és egyben végső tényezőjeként tekintenek rá, mely civilizációs kereteket a társadalom minden egyedének biztosítva az együttélést lehetővé teszi, és szabályozásaival ki-ki számára vállalhatóan nemcsak lehetőségeket nyújt, de meg is

védi legkülönbélebb választható pozícióiban. Ehelyett eleve és kizárólag kényszert és elnyomást, életformájuk s megszokottságaik kívülről és felülről számukra idegen érdekből történő újabb korlátozását vélik látni benne – olyan nyűgöt, amelyetől, sőt még merő tudásától is, minden jóérzésű ember még csak a kapcsolatba kerülést is igyekszik elkerülni: idegen maradt tehát, fenyegető és minden áron kerülendő.¹¹¹

Nyilván okok és okozatok évszázados láncolatának eltérő soráról van szó: arról, hogy áldás a jogból csak kevés maradhatott e hatalmas népcsoport emlékezetében. Olyannyira, hogy még nemzetközi ágenciáknak is, ma is óvakodniuk kell attól, hogy tanácsot a valahai szovjet-uralomban részes országoknak egy kívánatos jogi szabályozás formájában adjanak, mert a populáció részéről nem semleges közvetítőként, hanem állami beavatkozás despotikus eszközeként fogadván bármiféle jogot, eleve kudarcos lesz az eredmény.¹¹² Friss empirikus kutatások úgyszintén megerősítik ezt, s perspektívikusan sem merészelnek többet előrelátni napjainkban, három évtizeddel a szovjetrezsím bukása után, mint lassú fejlődést a náci rezsimről még ERNST FRAENKEL által leírt kettős arculatot mutató állam felé, mint amely politikailag érdektelen vonatkozásokban remélhetőleg egyre inkább általánosodóan lehetővé tesz jogtól mintázottságot is.¹¹³ S talán az sem beszédesség nélküli, hogy mai jogtudományuk úgyszólván hallgat az egész kérdéskörrel; s emlékezetérőlése jegyében egy specifikusan orosz „kulturológia” jegyében inkább saját keresztény gyökerek feltárásával foglalatoskodik.¹¹⁴

(Befejezés) Nyugodt idők feltehetően nem tudják kellő azonosulással átérezni zaklatott idők szavát. Történelmi rekonstrukció vagy hiteles újra-beleézés helyett azonban a jelen kísérlet feladata nem lehetett több, mint a jog egyik lehetséges megnyilatkozásának, a jog eszközével élésben egy kivételesen negatív, szélső pólust megvilágító példának a felidézése. Ahhoz, hogy egyáltalán értékelhessünk, az általunk átlátható mintegy hatezer év jogi törekvéseinek, eszmény-teremtéseinek sora, valamint „a jog” önazonosságának kriterialitása szolgálhatott alapul. Merthogy „a jog” kategóriájával értelmesen addig élhetünk, ameddig maga a tárgy viszonylagos különállása autonóm felépítettségében és működtetésében egyaránt fennáll. Ilyen módon pedig határhelyzetet mutathatunk be: olyan pozíciót, amelyben a látszólag jogi formákhoz folyamodást¹¹⁵ a kormányzetezből adódó jogi és nem jogi eszközök lökik túl azon, hogy a fogalom még hamisítatlan értelemben egyáltalán jogról beszélhessünk.

JEGYZETEK

- 1 A 'tény' fogalmában felfejtetten lásd Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 & <<http://mek.oszk.hu/14600/14633/>>.
- 2 Vö. Varga Csaba 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése' *Jogtudományi Közöny* XXVIII (1973) 11, 600–608 & <<http://mek.oszk.hu/14600/14633/>>, 343–358}.
- 3 Vö. mindenekelőtt Claude Lévi-Strauss *Leçon inaugurale faite le mardi 5 janvier 1960* ([Paris]: Collège de France 1960); értékelésében pedig Alan Jenkins *The Social Theory of Claude Lévi-Strauss* (London: Macmillan 1979) 193, 1. rész és Tzvetan Todorov 'Levi-Strauss' in *New French Thought Political Philosophy*, ed. Mark Lilla (Princeton: Princeton University Press 1994), 37–53.
- 4 Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 & <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>, példánk szerinti továbbgondolása pedig egyfelől Varga Csaba 'Ösnépeink jogszemlélete' *Hitel* XXVIII (2015) 11, 83–96 & <<http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/17-varga.pdf>>, másfelől Varga Csaba 'Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása' in *Ius unum, lex multiplex Liber Amicorum: Studia Z. Péteri*

- dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből) szerk. H. Szilágyi István & Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005) & <<http://drscsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrv-m-legale-mvndi-ed-cserne-2007/>>, 219–242.
- 5 Csaba Varga ‘Buts et moyens en droit’ in *Giovanni Paolo II Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio* (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Lioiodice & Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75 [& <<http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/vargal.htm>>].
 - 6 Lásd pl. Varga Csaba ‘Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában’ *Valóság* LVIII (2015) 7, 1–18 & <http://epa.oszk.hu/02900/02924/00031/pdf/EPA02924_valosag_2015_7_001-018.pdf>.
 - 7 Varga Csaba ‘Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban’ in Varga Csaba *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében* (Budapest: Pázmány-Press 2018) 616 [Tanulmányok 44], 457–500 & <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>.
 - 8 Pasquale Femia ‘Criticism: From the Outskirts of a World without a Centre’ *The Italian Law Journal* 1 (2017) 1, 14–15.
 - 9 Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái*.
 - 10 Ez – a *Vermittlung* – LUKÁCS GYÖRGY társadalomontológiájának egyik alapkategóriája; vö. Varga Csaba *A jog helye Lukács György világgképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 [Gyorsuló Idő] & <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>, valamint Varga Csaba ‘Lukács és a jog lételeméleti lehetőségei’ *Magyar Jog* 65 (2018) 7–8, 443–454.
 - 11 Csaba Varga ‘Liberty, Equality, and the Conceptual Minimum of Legal Mediation’ in *Enlightenment, Rights and Revolution* Essays in Legal and Social Philosophy, ed. Neil MacCormick & Zenon Bankowski (Aberdeen: Aberdeen University Press 1989), 229–251, 247 [“it is far from being full-fledged; it is defective, faulty, and inferior”]. Magyar változata Varga Csaba ‘Mi kell a joghoz?’ *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17 & <<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>>, 25–49, 47].
 - 12 Az alapul szolgáló *ordo-eszmény* tisztázása a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásának egyik legfontosabb előkérdése. Lásd 6. jegyzet.
 - 13 Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái*.
 - 14 *Comparative Legal Cultures* ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1], ami még a brazil *jeitot* szerepelteti példaként.
 - 15 Az eredeti forrásokhoz lásd V. I. Lenin *Collected Works* 1–45 in <<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/index.htm>> [rövidítés: *LCW*]; В. И. Ленин *Полное собрание сочинений* 1–55, Изд. пятое (Москва: Изд. Политической Литературы 1968) in <<http://uaio.ru/vil/vilall.htm>> [rövidítés: *PSS*]; továbbá alkalmanként Lenin *művei* 1–39 (Budapest: [Szikra] 1951–1961) [rövidítés: *LM*] és Lenin *válogatott művei* I–III (Budapest: Kossuth 1967) [rövidítés: *LVM*].
 - 16 Pierre Lavigne ‘La légalité socialiste et le développement de la préoccupation juridique en Union Soviétique’ *Revue d’Études Comparatives Est-Ouest* 11 (Septembre 1980) 3, 5.
 - 17 Piers Beirne & Alan Hunt ‘Law and the Constitution of Soviet Society: The Case of Comrade Lenin’ *Law & Society Review* 22 (1988), 585 rögzíti így: „töredékes nézetek egy olyan témáról, amely nem nagyon érdekelte”.
 - 18 Tizenhét évesen Bonn (1835), majd Berlin (1836) egyetemén hallgat jogot, ám doktori dolgozatát már Jénában, filozófiából védi meg (1841).
 - 19 Vö. Varga *A jog helye Lukács György világgképében*.
 - 20 Kazán (Kazany) jogi karán 1886 őszén indulnak tanulmányai, majd kicsapavta onnan s Petrográdra (Szentpétervárra) nyerve vizsgáinak külsősként letételére engedélyt, 1892. január 14-én huszonkét évesen szerzi meg kitűnő minősítéssel diplomáját. Ügyvédbojtárnak tér vissza Szamarába, ahol másfél éven át munkálkodik, míg be nem jegyezteti magát 1893 őszén névlegesen Petrográdon, ahol már kizárólag saját mozgalmi tevékenységnek (vitairatoknak/vitáknak) szenteli idejét. А. Н. Трайнин & М. Л. Шифман ‘Страницы из биографии В. И. Ленина’ *Советское государство и право* 1956/3, 61–71, id. Jane Burbank ‘Lenin and the Law in Revolutionary Russia’ *Slavic Review* 54 (1995) 1, 25.
 - 21 Huszonnyegye szamarai ügyben történő eljárását dokumentálja В. И. Ленин *Неизвестные документы* 1891–1922, ред. Ю. Н. Амиантов и др. (Москва: Росспэн 1999), 18.
 - 22 Talán jogászi kudarcélményének is lenyomata, hogy gyűlölködő – „egyértelműen ellenséges” – lesz az emléke az egész kasztról; vö. Eugene Huskey *Russian Lawyers and the Soviet State The Origins and Development of the Soviet Bar, 1917–1989* (Princeton: Princeton University Press 1986), 37–38. Tamás Krausz *Reconstructing Lenin An Intellectual Biography* (New York: Monthly Review Press 2015), 36–37 szerint aligha lett

- volna jó jogász, mivel döntéseit jogi megfontolások helyett indulat, az elnyomottak iránti rokonszenv vezérelte. Mindazonáltal noha ügyvédbőjtárkodásában egyébkénti sakkpartnere irodájában munkálkodott, 1892. évelei ideiglenes státusa júliusra véglegesre változott. Robert Service *Lenin A Political Life*, 1 (Houndmills & London: Macmillan 1985) viii + 246, 46.
- 23 Mint G. B. Smith 'Socialist Legality and Legal Policy in the Soviet Union' in *Public Policy and Administration in the Soviet Union* ed. G. B. Smith (New York: Praeger 1980), 111 írja, „MARX és ENGELS írásai csak szegényes eligazításul szolgálhattak LENIN számára egy szocialista állam megalkotásához. Végére is, MARX mindenekelőtt társadalomkritikus volt, nem pedig építész az általa egyébként előrelátott új társadalmi-gazdasági rendnek.”
- 24 Andrew Vincent 'Marx and Law' *Journal of Law and Society* 20 (1993) 4, 371.
- 25 Piers Beirne 'Editor's Introduction' in *Revolution in Law Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917–1938*, ed. Piers Beirne (New York: Routledge 1990), ix–x.
- 26 A. Г. Гойхбарг [Alekszandr Grigorievics Gojhbarg] tollából *Основы частного имущественного права* (Очерки) (Москва: Красная новь 1924) in <<https://thecharnelhouse.org/2016/04/14/marxism-and-legal-theory/>>, valamint *Хозяйственное право Р.С.Ф.С.Р.* I: Гражданский кодекс, 3-е изд. (Москва: Государственное издательство 1924), 8. Id. Vladimir Gsovski 'The Soviet Concept of Law' *Fordham Law Review* VII (1938) 1, 12.
- 27 Egy ontológiai rekonstrukció annak kérdését válaszolhatja meg, hogy mi az, ami egyáltalán „kötni” vagy „kötelezni” tudhat a jogban. Merthogy a jog hivatalos várakozások (normatív szövegek) foglalatoként látszólag nem több, mint egy önmagában halott dologszerűség. A tények világában pedig úgy jelenik meg, mint egy pontosan e várakozásokat végső soron kényszerintézkedéssel biztosító gyakorlat. A feltett kérdés tehát az, hogy miképpen válik ez a társadalmi integráció egyik szervező motorjává. A nyelvi normativitások kutatását az észak-európai gondolkodásnak a jogi tudományosságban eluralkodó formális és önbezáruló normativizmus (az ún. fogalomjogászat [*Begriffsjurisprudenz*]) iránti szkepsze indította el. Lásd pl. Varga Csaba 'Skandináv jogi realizmus' in *Jogbölcsélet XIX–XX. század, Előadások*, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999), 81–91 [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae].
- 28 Lukács György *Történelem és osztálytudat* (Budapest: Magvető 1971), 563–564: „Ha kialakul a joggal és állammal szembeni teljes, kommunista elfogulatlanság, akkor a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell: a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonatcsatlakozás elérésének esélyeit mérlegeli.”
- 29 Pl. sem Thomas Bell *A Dictionary of Terms and Quotations* Compiled from the Works of V. I. Lenin (London: Lawrence & Wishart 1942), sem Anton Pannekoek *Lenin as Philosopher A Critical Examination of the Philosophical Basis of Leninism* [1938/1948] rev. ed. (Marquette University Press 2003) nem érzékelnek semmiféle jogi vonatkozást Leninnél.
- 30 Merő jogtechnikaként közelítve s belső megértésre törekedve lásd Varga Csaba 'Lenin és a forradalmi jogalkotás' *Allam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 45–57 & <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 63–75).
- 31 Burbank 'Lenin and the Law', abstract.
- 32 Pl. az 1901-ben írt *Mi a teendő?* programjában (*LCW* 5, 454–467); ettől kezdve már a kettő állandó végítését tartja kívánatosnak (pl. *LCW* 25, 180).
- 33 Vö. Burbank 'Lenin and the Law', 26–29 és különösen 29, 5. jegyzet. A mindenkor aktuális célpontok köre gazdagodik tovább, amikor például 1914 őszén az opportunistáktól azzal határolódik el, hogy „fetiszizálják a burzsoá parlamentarizmushoz és a burzsoá törvényességhez való szükségképpeni folyamodást”, ráadásul az illegálitást válsághelyzetben sem vállalják (*LCW* 21, 25–34).
- 34 *LCW* 25, 196–197: „A mensevikek és a szociálforradalmárok a jog aktusára helyezték a hangsúlyt: a proklamációra, az ígéretre, az alkotmányozó gyűlés összehívása kinyilvánítására. A bolsevikok viszont az osztályharcot hangsúlyozták.”
- 35 Eric Allen Engle 'Socialist Legalism in the Early USSR: A Formal Rule of Law State?' in his *Marxism, Liberalism, and Feminism* Leftist Legal Thought (New Delhi: Serials Publications 2010), 44–64 [az idézet forrása <<https://ssrn.com/abstract=1268555>> (2008), 3].
- 36 A pontosabb értés érdekében persze érdemes emlékeztetünkbe idézni, hogy Lenin összes írása egy elhivatott forradalmárként eljáró szerző műve volt, aki mozgalmában – társaival együtt – doktriner vitákba buktatta át aktív létét, hogy elérkezzék a „Tanítás” megértésig és bármely helyzetben abból következő, de kizárólagosan

- megfelelő alkalmazásáig. Így bár vitairatainak tárgya olykor tiszta filozófiának tetszhetett, semmi sem tudományként jött létre benne, hanem azért, hogy az aktuális lépés megtételéhez irányt szabjon. Ami magyarázza (anélkül persze, hogy jogossá tehetné) a Lenintől használt nyelvezet elviselhetetlen kíméletlenségét, állandó ellentét- és ellenségkép teremtéseit, retorikája megsemmisítő hangvételét, az igazság birtoklásának harcos kijelentését. Lásd pl. E. M. Рыт *Ленин о языке и язык Ленина* (Moskva: ГосЛитИздат 1936).
- A hivatkozott mű alcíme szerint sem más, mint »A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban«. Tehát éppen nem tankönyvi fejezet vagy lexikon-címszó, hanem gyakorlati válaszok közti megvitatás egy folyvást gomolygón rendezetlen – mert napról napra változó helyzetben közös cselekvésért érvelő – nyelviségben, ami legkülönbözőbb inspirációkból áll össze, egybekötött anarchizmusból, utópizmusból, MACHIAVELLIZMUSBÓL szövédvé. Szituációhoz kötöttségéből erednek az állandó hangsúlyváltozások. A háttérben pedig egy olyan -izmus áll, mely doktriner jellegét mindvégig megőrizte. »A leninizmus tanítása az államról« jegyében a dogma-kifejtés során így kölcsönösen ellentmondó állításokhoz vezethet – egészen addig, míg SZTÁLIN e gárda kivégzetetésével saját dogmáit VISINSZKIJEJEL nem egyértelműsítetteti. A formálódás évtizedeiben mindegyik teoretikus Lenin valamelyik véleményére alapozott – természetesen természetesen Lenin valamely másik véleményének az ehhez képest kevésbé hangsúlyozott figyelembe vételével, viszonylagos elhanyagolásával. Ezek végtelenségéből nyilvánvalóan nem születhetett koherens teória. De nem is erre volt szükség, hanem arra, amit az iménti alcím második fele diktált: »a proletariátus feladatai a forradalomban«. Vö. pl. Ivo Lapenna *State and Law Soviet and Yugoslav Theory* (London: University of London / The Athlone Press 1964), különösen 27–42.
- 37 Sofia Sávina 'Aurora: The Cruiser that Sparked a Revolution – Or did it?' *Russia Beyond* (Nov. 07, 2014) <https://www.rbth.com/arts/2014/11/07/aurora_the_cruiser_that_sparked_a_revolution_or_did_it_41229.html>.
- 38 Teljesebben: „a forradalom sikere a legfőbb törvény. S ha a forradalom sikeréhez szükséges lenne valamely demokratikus elv hatásának korlátozása, bűnös dolog lenne eltekinteni ettől.” – amint ez az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt II. Kongresszusán (1903) elhangzott [*Протоколы второго съезда партии*, 168–169]. Ezt idézi aktualizálva Lenin a *Pravda* (1917. december 22.) 221. számában, in *PSS* 35, 185.
- 39 *Сборник декретов...* (Moskva: Гос. изд-во 1920–[1921]). Ezek közül jónéhányuk – így például *A Néphez* (1917. november 5.) vagy *Az éhínség leküzdéséről* (1918. január 14.) kiáltványának – semmiféle jogi státusa nem volt. Vö. Beirne & Hunt, 589.
- 40 Beirne & Hunt, 595.
- 41 Valóban, ezzel 150.000.000 hektár került még az addigi paraszti földekhez s évi 800 arany rubel értékű addigi bérletek váltak ingyenessé; vö. *Страна Советов за 50 лет* Сборник стар. материалов (Moskva: Статистика 1967), 115, id. N. D. Kazantsev 'From Lenin's 1917 Decree on the Land to the Principles of Land Legislation' *Soviet Law and Government* VII (1969) 4, 5.
- 42 Lenin kései visszaemlékezése (*LCW* 45 in <<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/oct/31.htm>>) szerint „más törvényektől eltérően ez [...] noha technikailag és talán jogilag is nagyon tökéletesen volt, mindazonáltal megadott a parasztságnak mindent, ami akkor számukra életbevágóan fontos volt, és biztosította szövetségüket a munkássággal.”
- 43 „Egyetlen, a földtulajdont eltérő dekretum megnyerői számunkra a parasztság bizalmát” (*LCW* 26, 240).
- 44 <<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/oct/25-26/26d.htm>>.
- 45 Ivo Lapenna 'Lenin, Law and Legality' in *Lenin: The Man, the Theorist, the Leader A Reappraisal*, ed. Leonard Schapiro & Peter Reddaway (New York: Praeger 1967), 250: „főként propagandacélból kibocsátva”. Engle 'Socialist Legalism in the Early USSR', 4: „Írányelveket, célokat deklaráló mozgósító proklamációk voltak napirenden.” Beirne & Hunt, 577, ill. 589 szerint viszont „csekély, mindazonáltal hasznos edukációs eszköz [...] amit főként oktatási és propaganda-céllal bocsátottak ki”. Robert Service *Lenin A Political Life*, 2 (Houndmills & London: Macmillan 1991), 282 érzékeny továbbgondolása szerint „A törvények agitációt és propagandát szolgáltak; ám azzal, hogy a forradalom melletti bármi áron történő elköteleződést szolgálták, jogi nihilizmusba buktak.”
- Megjegyzendő, hogy Beirne & Hunt, 589–595 szerint a jogot az alábbi egymásra épülő funkciókkal ruházta fel Lenin: múlttörlés / nevelés / fegyelmezés / részvétel / rutinizálás (számvitel és ellenőrzés).
- 46 Михаил Павлович Ирошников *Создание советского центрального государственного аппарата* Совет Нар. Комиссаров и нар. комиссариаты. Окт. 1917 г. - янв. 1918 г., 2-е изд. (Ленинград: Наука / Ленингр. отделение 1967), 120 egy lenini megnyilatkozásra

- emlékezik: „valamiféle propaganda [...hiányában...] nem tudtunk volna vezető szerepbe kerülni”. A később kivégzett mezőgazda tudós VALERIAN OBOLENSKY-OSSINSKY először fenntartással élt e gyakorlattal szemben, de ennek visszavonására kényszerült, s akkor már így nyilatkozott: „A fővárost elárastató harcok során szükséges a célt dekrétum formájában rögzíteni, hogy a tömegek valamihez tarthassák magukat.” Николай Осинский [szerzői név] ‘Из первых дней Высшего совета народного хозяйства’ *Народное хозяйство* 1918/11, 14. Mindkét forrást id. Tatiana Ju. Borisova ‘The Legitimacy of the Bolshevik Order, 1917–1918: Language Usage in Revolutionary Russian Law’ *Review of Central and East European Law* 37 (2012), 403.
- 47 Aaron B. Retish ‘The Revolutionary Courts’ <<https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/u.osu.edu/dist/a/49661/files/2017/10/Revolutionary-Courts-OSU-Retish-2jskdq.pdf>>, aki e dekrétumok (1917. november 24. / 1918. február 2. / 1918. július 20.) gyakorlati hatásának elemzésével a dezorganizáló helyett inkább az átmenetiséget is biztosító reorganizáló jellegre hangsúlyozza. Az első dekrétum pontosan (5. pont) így rendelkezik: „A helyi bíróságokat [...] a megdöntött kormányzatok rendelkezései [...] annyiban irányítják, amennyiben ezeket nem semmisítette meg a forradalom s nem mondanak ellen a forradalmi öntudatnak és a jogról kialakított szocialista felfogásnak.” *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства* 1917/4, 49–51. 1919 márciusában (*LCW* 29, 131) Lenin ezt még megerősíti.
- 48 Vö. pl. Varga Csaba ‘Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében’ *Jogtudományi Közöny XXXI* (1976) 8, 434–441 {& <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 339–355}.
- 49 Az 1917. nyár végi Finnországba menekültében írt *Állam és forradalom* szerint a modern kapitalizmus „létrehozta a termelés, gyárak, vasutak, posta- és telefonszolgáltatás s hasonló tömegét, és ezek alapján a régi »államhatalom« feladatainak nagy többsége leegyszerűsödve az adatbeszerzés, nyilvántartás és ellenőrzés olyan végtelenül egyszerű műveleteiben fejeződik ki, ami bármely írástudó ember által már könnyen elvégezhető” (*LCW* 25, 420–421). Hasonlóképpen ír 1918. április 30-án: „először történik meg, hogy egy egész népesség elsajátítsa az igazgatás művészetét [...] célunk az, hogy minden egyes fizikai munkás, végezvén nyolc óra termelő munkájának »feladatával«, *fizetés nélkül* munkálkodjék ilyen állami kötelességeken.” (*LCW* 27, 272–273)
- 50 A földről, majd a munkásellenőrzésről (1917. október 27.) szóló dekrétumról, és miután továbbiak nem követték, viszonylagos kivételességük-ről írja Stephen J. Lee *Lenin and Revolutionary Russia* (London: Routledge 2003), 97, ill. 111, hogy inkább intuitív megérzés termékei lehetnek, „többé-kevésbé szívesen átfogva a legtöbb ember vágját”. Szerinte ti. „Leninnek egyáltalán nem volt gazdasági stratégiája. Ehelyett inkább gazdasági közbelépésekkel kapcsolódott ama politikai helyzethez, amiben éppen találta magát. Erős pragmatizmus hatotta tehát át [...] miközben gazdaságpolitikai lépéseit ismét csak politikai megfontolások irányították”. Élete végén maga vallott alapállásáról egy NAPÓLEONnak tulajdonított feltehetően apokrif mondással, jellemezve az úgymond alternatíva nélküli helyzetben járandó útját: „On s’engage et puis... on voit” (<<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1923/jan/16.htm>>).
- 51 Richard Pipes *A Concise History of the Russian Revolution* [1995] (New York: Vintage Books 1996), 154–156.
- 52 „Egy forradalmi átmenetben egyszerre lesz hajlékony és átmeneti a jog. Átmeneti időszakban a törvények ideiglenes jelentőségűek. És ha a törvény gátolja a forradalom fejlődését, hatálytalanítjuk vagy helyesbítjük.” – nyilatkozta 1918. július első felében (*LM* 27, 532).
- 53 Pipes *A Concise History*, 153 & 154.
- 54 Марк Вениаминович Вишняк *Большевизм и демократия* (New York: Народоправство 1919), 9, id. Jane Burbank *Intelligentsia and Revolution* Russian Views of Bolshevism, 1917–1922 (New York & Oxford: Oxford University Press 1986), 88. (Megjegyzendő, hogy e szerző, VISHNJAK lesz később PIPES mestere a Cornell Egyetemen.)
- 55 Engle ‘Socialist Legalism in the Early USSR’, 4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Soviet_Decree>.
- 56 <https://en.wikipedia.org/wiki/Soviet_Decree>.
- 57 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a békéről, a földről, a munkásellenőrzésről szóló lenini dekrétumok azokból a megoldatlanságokból, amik az adott forradalmi pillanatban az osztárszociális támogatás lehető megszerzése érdekében leglényegesebbek voltak, jól indítottak. Mert „[e] három dekrétum a bolsevik párt stratégiája számára kulcsfontosságúnak bizonyult. Hatalomrajutását a népesség akkor legsürgetőbb és a korábbi rezsimtől megtagadott vágyaira tett ígérettel segítette. [...] Legitimizálták is az új kormányzatot, s konszolidálták is a hatalmát. Jó előrelátás volt, hisz bárki merészelné megdöntésüket megkísérelni [...], most már a nép túlnyomó többségének dühével találna szemben magát.” James D. White *Lenin The Practice and Theory of Revolution* (Houndmills & New York: Palgrave Macmillan 2001), 149.
- 58 Beirne & Hunt, 578.
- 59 Vö. pl. T. H. Rigby *Lenin’s Government* Sovnarkom, 1917–1922 (Cambridge: Cambridge University Press 1979) és George Leggett *The*

- Cheka* Lenin's Political Police: The All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution and Sabotage (From December 1917 to February 1922) (Oxford: Clarendon Press 1981) elemzéseivel.
- 60 Mi tehát Leninnél a bürokrácia-túltengés diszfunkcióinak „végső gyógyszere”? Még több, s újabb „bürokrácia” – önmagára építve. Leszek Kolakowski *Main Currents of Marxism Its Rise, Growth, and Dissolution*, 2 (Oxford: Clarendon Press 1978), 490. Ami jellegzetesen a szuperellenőrzés szuperellenőrzése lesz, ráadásul SZTÁLINNAL az élen, aki rögvest saját hatalma előkészítésére használja majd fel.
- 61 Legjellemzőbb példája szerint (LCW 36, 574) „A lényeg nem az intézményekben, újjászervezésekben vagy új jogi szabályozásban rejlik, hanem a személyzet kiválasztásában és a teljesítmény ellenőrzésében.”
- 62 Gondoljunk csak a török birodalomban a fellebbezés mint jogtechnika létrejöttére – Martin Shapiro ‘Islam and Appeal’ [1980] <<https://scholarship.law.berkeley.edu/facpubs/1353/>>, fordításban in *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 2000) [Jogfilozófiák], 343–370 – vagy épp Oroszország tekintetében az ‘ellenőr’, ‘revizor’ vagy ‘központi kiküldött’ mint realista irodalmuk vidéki rémkép-szerepére. Az orosz fejlődés korai, ill. kései pontját példázza John P. LeDonne ‘Russian Governors General, 1775-1825: Territorial or Functional Administration?’ *Cahiers du monde russe* 42 (2001) 1, 5–30, ill. John N. Hazard ‘Unity and Diversity in Socialist Law’ *Law and Contemporary Problems* 30 (1965) 2, 270–290.
- 63 „[J]ogunk nem lehet kalugai vagy kazán jog, hanem [...] csakis egyöntetű összorosz jog, a szovjet köztársaság egész szövetségében egységes” / „az ügyész felel azért, hogy semmilyen helyi hatalomtól kibocsátott döntés se legyen e joggal ellentétes” / „Amíg csak az egész Szövetség jogegysége fenntartásának e legelemből feltételét nem tudjuk szigorúan biztosítani, teljességében lehetetlen marad jogunk védelme vagy bármiféle kultúra fejlesztése.” (LCW 33, 364, 365, 365 & 366)
- 64 Burbank ‘Lenin and the Law’, 37–44.
- 65 A többséget ekkor a szocialista forradalmi párt adta, s Lenin így instruálta a szovjetek központi végrehajtó bizottságát: „Meg fogjuk mondani a népnek, hogy érdekei előbbre valók a demokratikus intézmények érdekeinél. Nem kell tehát a nép érdekeit a formális demokratizmus alá rendelő régi előítéletekhez visszatérni” (PSS 35, 137, id. Burbank ‘Lenin and the Law’, 38, 66. jegyzet).
- 66 Eugene Huskey ‘A Framework for the Analysis of Soviet Law’ *The Russian Review* 50 (January 1991) 1, 53–70.
- 67 A Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogintézete kérte volt fel magyar társintézményét, hogy Lenin születési centenáriuma egy »Ленин о революционное правотворчество« című fejezettel járuljon a *В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве* red. В. М. Чиквадзе & Б. Н. Топорнин (Москва: Наука 1969) megjelenendő gyűjteményhez. Szabó Imre ‘Lenin a jogról és a szocialista jogról’ és Kulcsár Kálmán ‘A politika és a jog viszonya Lenin műveiben’ [*Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 3–16 és 17–24] taglalta e kérdéskört. (Saját hivatkozott dolgozatom – 30. jegyzet – is ezen orosz kiadványba készületen jelent meg ott, 271–280.)
- 68 1906-ban így ír: „semmiféle jogtól, semmiféle szabálytól nem korlátozott, közvetlenül az erőszakon nyugvó jog ez; a ‘diktatúra’ szónak kizárólag ez az értelme” (LCW 10, 247). Ezt ismétli 1918 késő őszén a *Proletárforradalom és a renegát Kautsky* művében is. Élete végéfelé – 1922 februárjában KURSZKI igazságügyi népbiztoshoz írt levelében (LCW 36, 562–563) – pedig már így summáz: „[A]z állam mi, az öntudatos munkások, a kommunisták vagyunk.”
- 69 Lenin *Mi a teendő?* (1902) szerint ez egy „erős és szigorúan titkos [...] szükségképpen erősen centralizált szervezet”, amin belül vaskevény szervezettség és fegyelem uralkodik. Lásd pl. Maria Łos *Communist Ideology, Law and Crime A Comparative View of the USSR and Poland* (Houndmills & London: Macmillan 1988), 4–7.
- 70 Pipes *A Concise History*, 151.
- 71 Kolakowski, 489.
- 72 Ezt tanúsítja a szó etimológiája is: a *terreo* F. E. J. Valpy *An Etymological Dictionary of the Latin Language* (London: Baldwin / Longman / Whittaker 1828), 471 szerint ‘frighten; harass; perturb’ jelentésű; a *terrere* pedig Alain Christol ‘Lexical Consequences of a Phonetic Law’ in *New Studies in Latin Linguistics* Selected Papers from the 4th International Colloquium on Latin Linguistics, Cambridge, April 1987, ed. Robert Coleman (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. Co. 1991), 55 szerint ‘to cause fear to occur’, illetőleg, régebbi jelentésében – a **tres/*trem* gyökérből – ‘to cause to shiver’ értelmű.
- 73 Amidőn az 1891-es – közel félmillió áldozattal járó, vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_famine_of_1891-92> – volgai éhínségkor leánytestvére adakozva beállt a segítőkhez, ő cinikusan elfordult, sőt mindenkit megbotránkoztatva örvendezni kezdett, hogy nagyszerű alkalom: a

- cárizmus legalább jobban s korábban lelepleződik. Алексей Александрович Беляков *Юность вождя* Воспоминания современника В. И. Ленина ([Москва]: Мол. гвардия 1958), 80–82.
- 74 Raphael Cohen-Almagor 'Foundations of Violence, Terror and War in the Writings of Marx, Engels, and Lenin' *Terrorism and Political Violence* 3 (1991) 2, 1–24 [in <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1339145>, 25]. Az 1938-ban egyébként szintén kivégzett igazságügyi vezér NIKOLAJ KRILENKOTÓL származik a véres tapasztalatú kijelentés: „Nemcsak bűnösöket kell kivégeznünk! Az ártatlanok kivégzése még erősebben hat a tömegekre.”
- 75 Joan Witte 'Violence in Lenin's Thought and Practice: The Spark and the Conflagration' *Terrorism and Political Violence* 5 (1993) 3, 135–203.
- 76 Leggett *The Cheka*, 169–170.
- 77 Pipes *A Concise History*, 152, ill. 156.
- 78 Elvtársai közül is kirívóan, haláláig csak erősödött Lenin szélsőséges ragaszkodása a diktatúrához, a terror eszközához, az egypárti/egyideológiájú államhoz, a jog semmibe vételéhez. Még pártjában is konspirált, amikor és amiként megszerveztette terrorszervezetét, majd mindvégig biztosította felelősségnélküliségét. Állami cselekvéseiben is – formaiságok, bármiféle rendezettség iránti közömbösséggel – kizárólag a forradalmi aktivizmust, akár a legcsekélyebb intézkedésben a hatékonyságot erősítette. Még legminimálisabb demokratizmustól is megfosztott dekrétum-kibocsátásai évek során át ugyancsak konspirálva, lényegében egymaga végezte: szövegezett, aláírt, majd küldőnccel a párt- és szovjetapparátus csúcsán álló SZVERDLOVVAL aláíratta – és pár órán belül a szovjetbirodalom törvényeként egy ilyen, esetleg senki mástól nem ismert szöveg már meg is jelent. Robert Service *Lenin A Political Life*, 3 (Houndmills & London: Macmillan 1995), xv, 59, ill. 243–245.
- 79 Lásd pl. Tsuyoshi Hasegawa *Crime and Punishment in the Russian Revolution* Mob Justice and Police in Petrograd (Harvard University Press 2017).
- 80 „A diktatúra felfokozott háborús állapot. [...] A harc végső eldőléséig a rettenetes háborús állapotnak kell folytatódnia. S szerintünk a háború háború: sem szabadságot, sem demokráciát nem ígérünk.” – jelenti ki Lenin a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán, 1921. július 5-én. (*Pravda* (1921. július 5.) 144 in *PSS* 44, 53–54)
- 81 Richard Pipes *Legalized Lawlessness Soviet Revolutionary Justice* (London: Institute for European Defence & Strategic Studies 1986).
- 82 Lenintől még meg is kérdezi (negyed éven át, 1918 márciusáig posztját betöltő) igazságügyi népbiztos – vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Isaac_Steinberg> —: miért nem nevezi egyesenes *Társadalomkiirtási Népbiztosságnak* az általa betöltött hivatal? Lenin nem botránkozik meg a kérdésen, nem is csodálkozik, hiszen maga tudja legjobban, mit akar... Isaac Steinberg *In the Workshop of the Revolution* (New York: Rinehart 1953), 155, id. *The Black Book of Communism* Crimes, Terror, Repression, ed. Stéphane Courtois et al. (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1999), 61.
- 83 Matthew Rendle 'Revolutionary Tribunals and the Origins of Terror in Early Soviet Russia' *Historical Research* 84 (November 2011), No. 226, 693–271. A címkézés éppen Leninnél korántsem előzménytelen, hiszen alig pár hónappal korábban jelentetett meg egy írást 'A nép ellenségeiről' – *Pravda* (1917. június 7.) —, amiben a jakobinus terrort úgy dicsérte, mint amihez majd „a huszadik század forradalmi osztályának is folyamodnia kell” (*LCW* 25, 57–58).
- A kiméletlen célratörés pártszertüségének másik oldalaként fog hamarosan megformálódni a történetesen éppen likvidálásra kerülő egykori likvidátor-társak önvádolása, hátterében a klasszikusan Arthur Koestler által – *Darkness at Noon* (London: Jonathan Cape 1940) [utolsó magyar kiadása *Sötétség délben* (Budapest: Európa 2016)] – megjelenített „jó vagy rossz, az enyém” mindenek ellenére önanonosuló mentalitással. Vö. Richard Landes *Heaven on Earths* The Varieties of the Millennial Experience (Oxford: Oxford University Press 2011), 11. fej., aki az egész folyamatot „bolsevik apokaliptikus” gyanánt tárgyalja.
- 84 KRILENKO e kiváló férfiú; lásd Николай Васильевич Крыленко *Судоустройство РСФСР* (Лекции по теории и истории судоустройства) (Москва: [Юрид. изд-во НКЮ] 1923), 100, 205 & 322–323.
- 85 Id. *The Russian Revolution and the Soviet State 1917–1921*; Documents, ed. Martin McCauley (London: Macmillan 1975), 182.
- 86 *Советское государство* 1936/5, 115, ill. *Советская юстиция* 15 (1935) 35, 4–5. Id. Lapenna *State and Law*, 41, 156. jegyzet.
- 87 Kizárólag a kormányzati csúcs tevődött össze másként, ahol is a másfél tucatnyi külsemler ügyszólván mindegyike egyetemet végzett, felében jogász vagy közigazda volt. Rigby *Lenin's Government*, 93.
- Gregory Claeys *Dystopia: A Natural History* A Study of Modern Despotism, its Antecedents, and its Literary Diffractions (Oxford: Oxford University Press 2017), 134. Egy fél évszázaddal korábbi összesítés a cárizmus utolsó fél évszázadára 14.000 kivégzettel, a börtön- és pogrom-történekek következményeivel együtt 40.000 áldozattal, Leninnek szovjetvezetőként töltött hat évében viszont 200.000 kivégzettel,

- a börtönhalálozás és lázadásleverés áldozatszámával együtt pedig összesen 500.000 halálessel számolt. Robert Conquest 'The Human Cost of Soviet Communism' in *Document* No. 92-36 (92nd Congress. 1st Session) of the United States Senate, Committee on the Judiciary, Sub-Committee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal Security laws (16 July 1971), 22–23.
- 88 Megalapozó műként – LUKÁCS GYÖRGY személységjegyeit is erőteljesen tárgyalóan – lásd Michael Löwy *Rédemption et utopie* Le judaïsme libertaire en Europe centrale; Une étude d'affinité élective (Paris: Presses Universitaires de France 1988).
- 89 Paul Johnson *Intellectuals* (New York: Harper & Row 1988), 60.
- 90 Karl Jaspers 'Marx und Freud' *Der Monat* 3 (1950), No. 36, 141–150.
- 91 Tama Weisman *Hannah Arendt and Karl Marx On Totalitarianism and the Tradition of Western Political Thought* (Lanham, Maryland: Lexington Books 2014), 1–10.
- 92 <<https://en.wikipedia.org/wiki/Sophrosyne>>, amit CICERO négy minőség – *temperantia*, *modestia*, *modestia* és *frugalitas* – egyidejűségként fordított latinra.
- 93 George H. Leggett 'Lenin, Terror and Political Police' *Survey* 21 (Autumn 1975) 4, 174 írja, hogy „A vörös terror és a Cseka-rendszer megértésének kulcsa lényegileg Lenin doktrínájában és Lenin jellemében rejlik.” – hozzátéve, hogy a doktrína középpontjában a fennállónak az engesztelhetetlen gyűlölete állott.
- 94 Zevedei Barbu *Democracy and Dictatorship Their Psychology and Patterns* [1956] (Abingdon: Routledge 2000), 262, ill. 263.
- 95 Stefan Thomas Possony *Lenin The Compulsive Revolutionary* (Chicago: Regnery [1964]).
- 96 Victor Sebestyen *Lenin the Dictator An Intimate Portrait* (London: Weidenfeld & Nicolson 2017), id. Roland Elliott Brown 'How Lenin Manipulated the Russian Revolution to his Own Ends' [review] *The Spectator* (March 2017) <<https://www.spectator.co.uk/2017/03/how-lenin-manipulated-the-russian-revolution-to-his-own-ends/>>.
- 97 Vö. <<https://en.wikipedia.org/wiki/Newspeak>>.
- 98 Monica Showalter 'Six Principles of Propaganda Lenin Used to Consolidate Power' *Investor's Business Daily* Commentary (September 20, 2013) <<https://www.investors.com/politics/commentary/lenin-used-six-principles-of-propaganda-to-consolidate-control/>>.
- 99 Apologéta szerepben pl. Kenneth Neill Cameron *Marxism: The Science of Society* An Introduction [1985] (New York: International Publishers 1993) és Michael Burawoy 'Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth' *American Sociological Review* 55 (December 1990), 775–793.
- 100 Pl. H. B. Mayo 'Marxist Theory and Scientific Methods' *The Canadian Journal of Economics and Political Science* 18 (1952) 4, 487–499.
- 101 Pl. Gavin Kitching *Marxism and Science Analysis of an Obsession* (University Park: Penn State University Press 2005).
- 102 Vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Potentiality_and_actuality>.
- 103 Eric Sonnicksen 'Utopia in Revolution: The Kronstadt Republic and the End of the Soviet Dream' (July 1, 2013) in <<https://ssrn.com/abstract=2288045>>.
- 104 A március 6-i kronstadti rádióközleményből id. Alexander Berkman *The Kronstadt Rebellion*, ch. 4. & <<https://www.marxists.org/reference/archive/berkman/1922/kronstadt-rebellion/ch4.htm>>.
- 105 Vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Kronstadt_rebellion>.
- 106 Israel Getzler *Kronstadt 1917–1921 The Fate of a Soviet Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press 1983), 244.
- 107 Pl. Michael Head 'The Passionate Legal Debates of the Early Years of the Russian Revolution' *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 14 (January 2001) 1, 3–27.
- 108 Lásd pl. Robert Sharlet & Piers Beirne 'In Search of Vyshinsky: The Paradox of Law and Terror' in *Revolution in Law* ed. Beirne, 136–156, teoretikus következményeiről pedig Varga Csaba 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 1, 143–156 {& <<http://mek.oszk.hu/15300/15303>>, 3–16}.
- 109 Beirne & Hunt, 602.
- 110 Burbank 'Lenin and the Law', 43–44. Márpedig e kudarcos eredményt már a puccs első mozzanatai is határozottan előrevetítették: „a parlamenti kormányzás elutasítása s az erőszakos földfoglalásra felhívás már önmagában aláásta a jog iránti addigi igencsak térekeny érzéket Oroszországban.” James D. White *Lenin The Practice and Theory of Revolution* (Houndmills & New York: Palgrave Macmillan 2001), 136.
- 111 Magyar emlékek után kutatva, bejárva a fél évszázadig szovjet-uralta Moldova elszórt falusi településeit, kovásznai néprajzosok első – még alig pár évvel ezelőtti – élménye a helyiek bármiféle idegen látásakor való azonnali ösztönös elmenekülése, behúzódása volt. Úgyiszlóván remegtek az ismeretlentől, a városítól, mert hiszen mi más lehetne, mint a törvény embere, tehát rosszat hozó.
- 112 Kathryn Hendley 'Legal Development in Post-Soviet Russia' *Post-Soviet Affairs*, 13 (1997) 3, 228–251, tágabb keretben pedig – világban ki szakértői anyagoknak is tükrében – Varga Csaba 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60 & <<http://>

akademiai.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>.

- 113 Kathryn Hendley '«Telephone Law» and »the Rule of Law«: The Russian Case' *Hague Journal on the Rule of Law* 1 (2009), 246–249, ill. 260–261. Vö. még Ernst Fraenkel *The Dual State A Contribution to the Theory of Dictatorship* (New York: Oxford University Press 1941).
- 114 Vö. <<https://en.wikipedia.org/wiki/Culturology>>, jogi tekintetben pedig Varga Csaba 'A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága' [2012] *Jura* 20 (2014) 1 & <http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2014_1.pdf>, 189–193. Marlène Laruelle 'The Discipline of Culturology: A New »Ready-Made Thought« for Russia' *Diogenes* 51

(November 2004) 4, 26, ill. 35, 13. jegyzet beszél az „emlékezetből való törlés” jelenségéről és arról, hogy „így azt hagyhatják ki összes elemzésükből, amit nemzeti azonosságuk »lényege« szempontjából érdektelennek éreznek”.

- 115 Egy jogi forma „látszólagos” mivoltának kifejezésbeli előzménye a belgrádi RADOMIR D. LUKIC akkor botrányt kiváltó – a fentiekkel ellenkező előjelű – felszólalása egy összszocialista konferencián, amikor az osztályharc-relevancia nélküli szabályozást nevezte ilyennek; lásd *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena: Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 15 (1966), 405–476.

Stein Auréla, a világhírű Kelet-kutatóra emlékezve

Tavaly, 2018-ban volt Stein Aurél (Sir Marc Aurel Stein), világhírű, magyar származású, Angliában letelepedő, brit–magyar kettős állampolgárságú orientalista, utazó, nyelvész, régész halálának 75. évfordulója. Az idős kutató 1943. október 19-én érkezett meg Kabulba, Afganisztán fővárosába, és rövid betegséget követően október 26-án hunyt el. Azonban az idei esztendő is tele van Stein életéhez köthető kerek évfordulókkal.

Az ifjú, 17 éves Stein 140 éve, „az 1879–1880-as tanévben iratkozott be a bécsi egyetemre, 120 éve, 1899-ben lett az egyre elismertebb tudós a Calcutta Madrasah igazgatója, 115 éve, 1904-ben kapta meg brit állampolgárságot, ill. 1904–1910 között az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán régészeti felügyelőjeként (Archaeological Surveyor, North-Western Frontier Province and Baluchistan) tevékenykedett.

110 éve, 1909 áprilisában a Magyar Földrajzi Társaság meghívására Budapesten is beszámolt utazásáról (előadása a Földrajzi Közleményekben is napvilágot lát). Ugyanebben az évben az oxfordi egyetem díszdoktora lett. 90 éve, 1929-ben a londoni egyetem a Petrie-éremmel tüntette ki. Ugyanebben az évben megjelent »*On Alexander's Track to the Indus*« című műve. 1929. október 12-én felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémián »*Nagy Sándor nyomdokain az Indushoz*« címmel, november 8-án pedig a Central Asian Society és a Royal Asiatic Society együttes ülésén tartott ugyanerről előadást (»*Alexander's Campaign on the Indian North-West Frontier*«).

Végül, az utolsó jeles évfordulóra utalva, 85 éve, 1934. október 11-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadást »*Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és az újabb kutatóutazások világában*« címmel.²¹

Ki volt ez a világhírű, zsidó származású, magyarországi kötődését, magyar identitását mindvégig büszkén felvállaló, már életében elismert és – az angolok által – támogatott tudós? Az életrajzát csak röviden foglaljuk össze: „Stein Aurél (Pest, 1862. november 26. – Kabul, Afganisztán, 1943. október 28.) Belső-Ázsia világhírű kutatója, régész, nyelvész, az MTA kültagja (1895) volt. Egyetemi tanulmányait Bécsben, Lipcsében és Tübingenben végezte. 1887-ben avatták bölcsészdoktorrá. Utána azonnal angol szolgálatba állott. 1888-ban a lahorei Punjab Egyetemen a szanszkrit nyelv és irodalom tanára lett. 1894-ben jelent meg első tudományos műve (katalógus a kasmíri maharadzsa jammui könyvtárának mintegy 6000 szanszkrit kéziratáról kivonatokkal és magyarázó jegyzetekkel). Több művében foglalkozott az ind történelem és indoszkíta uralom vallási és művelődésviszonyaival, valamint az indo-iráni régi földrajzzal. 1888–96 között tett utazásain Kasmír emlékeit és topográfiáját tanulmányozta. 1900-ban indult el első nagy belső-ázsiai expedíciójára, amelyen Kelet-Turkesztán homoksvatagijában régészeti kutatásokat folytatott, s átkutatta a Sven Hedin által felfedezett romokat. Maga is sok jelentős ősi romhelyet fedezett fel. 1908-ban második expedícióján, folytatva a térképezést a Kuen-Lun főláncán, majd a Takla-Makán svatagban és a Tarim mentén végzett ásatásokat. 1909 elején visszatért Európába és a Magyar Földrajzi Társaság meghívására Budapesten is előadást tartott. Útjának eredményeit »*Serindia*« c. ötkötetes művében és »*The Thousand Buddhas*« (London, 1921) c. munkájában dolgozta fel. 1911-ben India északnyugati határán végzett archeológiai kutatásokat, 1912-ben az angol király az Indiai Birodalmi Rend (Indian Empire) lovag parancsnokává (Knight Commander) nevezte ki. 1913-ban megkezdte harmadik nagy belső-ázsiai kutatóútját,

s három év alatt 18 ezer km-t járt be: Turkesztánt az Oxus vidékétől a Góbi-sivatagig, a Kuen-Lun hegység vidékeit. Rendkívül gazdag tudományos anyag tanúskodik útjának eredményességéről. A művészettörténeti kutatás szempontjából is számos nagy jelentőségű leletet fedezett fel (Dunhuang művészeti emléke stb.). Számos tudományos akadémia és társaság tagja, a cambridge-i és oxfordi egyetemek díszdoktora volt. A Magyar Földrajzi Társaság 1922-ben alapított Lóczy-érmét ő nyerte el elsőnek. Könyvtárát az MTA-ra hagyta.²²

Talán a legemlékezetesebb expedíciója „1906 és 1908 között zajlott, ekkor fedezte fel a nyugati tudomány számára ismeretlen Ezer Buddha barlangtemplomokat Tun Huang (Dunhuang) mellett. Itt rábukkant háromezer kínai tekerésre, hatezer kínai kézíratra és több száz selyemfestményre, valamint a világ legrégebbi, Kr. u. 868-ból származó, táblanyomatással készített könyvére is. A 24 ládányi kincs nagy része ma a londoni British Museumban, illetve Delhiben látható. A Lop-Nor tó vidékén kétezer éves falra, afféle kínai limesre bukkant, amelyet a hunok betörései ellen építettek. Összesen 30 ezer km-nyi utat tett meg, visszafelé Tibet hegyei között valamennyi lábujja lefagyott.”²³

Stein híres volt arról is, hogy szülőhazájával jóformán haláláig tartott szoros kapcsolatokat. Nem szakadt el a Magyar Tudományos Akadémiától, hazai barátaitól, tudóstársaitól sem. Nyomon követte a magyarországi tudományos közélet vitáit, élénk levelezést folytatott sok jeles magyar kortársával is.⁴ Emberi nagyságára, alaposágára, a tudomány iránti alázatára, széles körű figyelmére az alábbi – tudunkkal mindezidáig publikálatlan – levelezéssel kívánunk emlékezni. A leveleket a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában találtuk.⁵

Stein Aurél jó barátságban volt Balogh Jenővel, sokszor és sokáig leveleztek is. Ki volt ez a jeles jogtudós, professzor, aki igazságügyi államtitkári, majd miniszteri pozíciót is betöltött a magyar kormányban? „Balogh Jenő 1864. május 14-én született Devecseren. A győri jogakadémián, majd a berlini és a budapesti egyetemen tanult, az utóbbi intézményben, 1885-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. Pályáját az igazságügy minisztériumban tisztviselőként kezdte, de ítélőtáblai bíróként is tevékenykedett. 1888-ban a budapesti egyetem magántanára lett. Több, büntetőjog-tudománnyal kapcsolatos könyvnek szerzője, társszerzője volt. 1885-ben Budapesten jelent meg »A folyamatos és folytatólagos bűncselekmények«, 1887-ben »A sértett fél jogköre a büntetőjogban«, 1906-ban »A magyar büntető perjog« tankönyve, valamint 1909-ben »A fiatalkoriúak és a büntetőjog« című könyvei.

1910-től vallás- és közoktatásügyi államtitkár a második Khuen-Héderváry-kormányban, gróf Zichy János miniszter mellett. Ezt a tisztséget a Lukács-kormány idején is megtarthatta, majd Székely Ferenc igazságügyi miniszter utódja lett 1913. január 4-től. Az 1913. június 10-től a »régijű« miniszterelnök, Tisza István vezette kormány igazságügyi minisztere. A nevéhez fűződik az 1. világháború idejére eső és az azt megelőző törvények jelentős részének előkészítése is. A második Tisza István kormány bukása után Esterházy Mórincz miniszterelnök már nem Balogh Jenőt nevezte meg igazságügyi miniszternek. Igaz ehhez az is hozzájárult, hogy a volt miniszterelnök és IV. Károly magyar király nem kedvelte egymást. Országgyűlési képviselő lett, majd a politikai élettől visszavonult. 1921-ben könyvet írt az 1918-as őszirózsás forradalom idején meggyilkolt gróf Tisza István miniszterelnökről. 1920 és 1935 között az Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, 1940-től egészen 1943-ig, pedig másodelnöke volt. 1927-ben az újonnan megalakult felsőház tagja lett. Betöltötte a református konvent világi elnöke tisztségét is, 1921 és 1953 között a dunántúli református egyházkerület főgondnoka volt. 1953. február 15-én, Budapesten érte a halál.”²⁶

Az első levelet Stein Oxfordból írta a „mélyen tisztelt főtitkár úrnak”, 1925. október 3-án (At President’s Lodgings, Corpus Christi College, Oxford), és – többek közt – megköszöni a Balogh által küldött Tisza István-kötetet:

„Engedje meg, kérem, hogy azon sok sürgős munka közepette, mely visszatértem óta igénybe vesz, csak e néhány sorral adok kifejezést őszinte meleg hálaérzetemnek ama fölötté szíves fogadtatásért, melyben Nagyméltóságod budapesti tartózkodásom folyamán részesített valamint az Akadémiai Értesítő és »Gr. Tisza István összes munkái« első kötetének megküldetése által tanúsított kegyes figyelméért. Legyen arról meggyőződve, hogy a Nagyméltóságod oldalán, úgy az Akadémián mint szép otthonában töltött fölötté élvezetes órák mindig hálás emlékezetemben lesznek megőrizve.

*Eddig csak rövid pillantást vehettem Gr. Tisza István egyik-másik tanulmányába, de ez is teljesen elég volt annak a nagy szolgálat megbecsülésére, melyet az Akadémia ennek a nagy ember és államférfi szellemi hagyatékának megörökítése által tesz a nemzetnek, meg a történelemnek. Én már hosszú idők óta mindig a legmélyebb tisztelettel tekintettem feléje a messze távolból, a magyar politikai és társadalmi viszonyok tisztulását remélve hősiessé fáradozásai jutalmául. [...]”*⁷ Elgondolkodtató, hogy Steinnek utazásai, kutatásai szervezése, előadások tartása, publikációk készítése mellett még volt ideje Tisza Istvánnal is foglalkozni.

A második levelet Stein már egyik expedíciója során „Táborban, Jasa vidékén” írja 1934. január 17-én. (Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy Stein levélcímeként az egyik perzsi brit főkonzulátus szerepel: British Consulate General, Bushire, Persia). A levélben kedves magánéleti figyelmességek, gesztusok is nagy szerepet kapnak (Stein barátja lányának eljegyzéséhez is gratulált a messzi távolból):

„Fogadd, kérlek e sietős, sok munka közepén írt sorokkal legmelegebb köszönetemet nov. 28-án kelt fölötté szíves levedért és a benne foglalt kegyes jókívánságokért. Igazán meghatott, hogy mindennemű elfoglaltságod mellett születésnapomról megemlékezni kegyeskedtél. A Franklin-Intézet hozzájárulásáról a könyvem második kiadására vonatkozó kívánságaimhoz meglegedéssel értesültem. Az írásbeli értesítést az intézettől előbb-utóbb remélem megkapni.

Igaz örömmel értesültem lapod útján F. leányod eljegyzéséről. Engedd meg, hogy e szerencsés alkalomkor a legjobbakat kívánjam úgy neki, mint neked és mélyen tisztelt Nagyméltóságú asszonynak.

*Magam jó egészségben folytatom munkámat, elég hasznos eredményekkel. Érdekes romhelyeket vehettem fel és több chaleolithikus telepet fedeztem fel. Ezeken folytatok most ásatásokat – jó hideg szélben. Hálás ragaszkodással üdvözöl hűséges tisztelőd Stein Aurél”*⁸

Stein egyik budapesti tartózkodása során kelt az alábbi, rövid, jelentéktelennek tűnő, köszönetnyilvánító levél is 1934. október 8-án:

*„Fogadd legmelegebb köszönetemet azon szíves soraidért, melyeket ma reggel kaptam, és a bennük foglalt fölötté kegyes meghívásért, a nagyméltóságú feleséged részéről is. Igaz örömmre fog szolgálni szerdán délután ellátogatni vendéglátó otthonodba. Levéllel együtt vettem előadásom tisztázott két példányát. Igen hálás vagyok a gondos másolásért. Hálás híved és tisztelőd Stein Aurél”*⁹

A következő, tartalmasabb levél ismét egy távoli utazás során, Malamirből, Khuzistanból (Irán) íródott 1936. január 20-án:

„Négy hete múlt, hogy Kasmírba címzett október 10-én kelt nagybecsű leved Behbehánban ért kezembe, éppen a Kuhgalu hegyek közé elindultam előbb. Azóta ama bizony nehezen hozzáférhető vidéken a postai közlekedés teljes hiánya nem engedte,

hogy korábban rójam le hálás köszönetemet a benne foglalt fölötte szíves híradásaidért. Ide érkezve a rám váró levelek sokaságában tegnap vettem november 28-ki bő és igen megtisztelő leveledet. Bocsásd meg, kérlek, hogy sok sürgős teendők közepette nem adhatok kellő kifejezést érzelmeimnek az akadémiai főtitkári tisztjétől való válásod tekintetében.

Igazán meghatott ama gondos magyarázat, mellyel ezen elhatározásodat számomra megokolni méltóztattál. Szívem mélyében megbecsülöm ez újabb jelét annak a kiváló baráti jóakarottnak, melyben hosszú évek során a messze távolban is részesíteni kegyeskedtél. Büszke voltam mindig e jóakaró érdeklődésedre és igaz hálával fogom őrizni mindvégig emlékét. Jobb szerencse nem is érhetett a régi hazában, mint oly nagyérdemű igazi puritán jellemű államférfinak barátsága, mint a milyent benned tisztelnék mindenüvé.

Hidd el, nem csak saját érzelmeimből fájlalom eltávozásodat az Akadémia ügyvivő székéből. Nagy veszteséget jelent ez a magyar szellemi érdekek tekintetében. Az ország egész műveltsége, csak úgy, mint maga az Akadémia, nem felejtheti el soha, mily önfeláldozó buzgalommal vetted magadra e fölötte nehéz tisztséget a legsanyarúbb viszonyok között és mennyit áldoztál a vele járó fáradságos munkának.

Teljes mértékben értékelni tudom, elhatározásod nagysúlyú indokait. Adja a jó Isten, hogy ama fölötte fontos közéleti kötelességek, melyek úgy a Református Egyházban, mint a Felsőházban rád hárulnak, évek során át, ha lehet, még nagyobb mérvben vehessék hasznát lankadatlan, a legtisztább célokat szolgáló fáradozásaidnak. – De azért mégis fájlalom, hogy amikor utam visszavezet időről időre szülővárosomba már nem kereshetlek fel az Akadémia épületében, amelyhez ifjúságom óta annyi kedves emlék fűz. Erkezésem első délelőttjén mindig oda vezetett első utam, bold. szüleim sírjainak meglátogatása után. –

Meleg hálával olvastam az új főtitkár úrnak tett jóakaró ajánlásodról, meg esetleges akadémiai dolgaim iránti figyelmedről szóló soraidat. Az Akadémia érdekében remélem, hogy az ügyek intézésében az általad biztosított folytonosság fenn lesz tartva.

Amióta Sirázt két hónappal ezelőtt elhagytam, jó utat tettem meg történelmileg is érdekes vidékeken és elég hasznos régészeti eredménnyel. A hegyi menetléssel járó fáradságokat jól bírom eddig elé. Most a régi Susiana felé visz az utam, azután pedig Luristán most már biztosabban járható hegyvidékeibe. Kellemesen érint annak jele, hogy kutatásaim közelebb hoznak a hellenisztikus kultúra által érintett területekhez. [...]”

A levél oldalán is figyelemreméltó sorok találhatóak, amelyben állást foglal fiatal kutatótársa, Ligeti Lajos (1902–1987) orientalista ambíciójáról, és egy kéziratáról is:

„Ligeti Lajos tervét minden tekintetben pártfogásra méltónak tartom. A Zeki Validi úr részéről megvételre ajánlott kéziratról nincs tudomásom. Ő különben érdemes tudós.”¹⁰

Stein minden bizonnyal őszintén sajnálta barátja távozását az MTA főtitkári székéből. Egyedül csak azon a téren lehet hiányérzetünk, hogy ebből a levélből sem derül ki több Stein aktuális expedíciójáról – amelyet persze naplójában, feljegyzéseiben jól dokumentált –, de ezen magánleveleiben nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget, hogy Baloghot részletesebben és bővebben beavassa, milyen tudományos célkitűzései, (úti)tervei vannak.

Végezetül idézzük Balogh Jenőnek, az ekkorra már – méltán – híressé vált barátjához írott levelét is, amely Budapesten kelt, 1938. március 28-án. Balogh beszámol aktuális teendőiről, képviselői munkájáról, terveiről:

„Őszinte örömet okozott f. hó 11-ről keltezett és ma kapott leveled, mint különösen nagyrabecsült baráti jóindulatodnak újabb bizonyítéka és egyúttal jele annak, hogy fáradhatatlan munkabírással ismét hozzá fogtál újabb nagyszabású kutatásaidhoz.

Időközben nyomtatvány gyanánt szerencsém volt Számodra még beiruti címedre megküldeni Ravasz László barátomnak január 2-án tartott ígihirdetését, amely csak később jelent meg egy füzetes gyűjteményben, valamint boldogult kitűnő elnökünkről tartott emlékbeszédem különnyomatát, minthogy az egész a gyűjteményben még csak később fog kinyomtatni.

Természetesen az érdemlegesebb akadémiai kiadványokat oxfordi címedre ezen túl is el fogjuk küldeni.

Minthogy állandóan szíves vagy érdeklődni kötelességeim iránt, jelzem, hogy nagyobb mértékben foglalnak el a Felsőházban tárgyalt javaslatok, különösen legközelebb az, amely a mezőgazdasági munkások öregségi biztosításáról régóta óhajtott rendelkezéseket tartalmaz, továbbá középiskolai oktatásunk és tanítóképzésünk reformja, több igazságügyi javaslat és a választójogi új törvény, amely a titkos szavazást valósítja meg. Ezen felül foglalkozom gr. Tisza István 1914 előtt írt leveleinek sajtó alá rendezésével, a konventi kötelességek között pedig számos társadalompolitikai és tanügyi kérdés reformja várnak reám.

Itten is számos tisztelőddel természetesen gyakran a legmelegebb érdeklődéssel és igaz nagybecsüléssel emlegetünk és szívből kívánunk teljes sikert most folytatott nagy-érdekű kutatásaidhoz. Legszívesebben üdvözöl, hűséges régi tisztelőd és hálás híved⁷¹¹

Nyolcvan-kilencven év távlatából is az a benyomásunk, hogy Balogh és Stein igazi úriemberek, egymást tisztelő és segítő barátok voltak. Végezetül megjegyezzük, hogy Stein Aurél könyvtárát, hagyatékát az MTA példaértékűen gondozza.¹² Kelecsényi Ágnes osztályvezető asszony (MTA Keleti Gyűjtemény) tollából kiváló doktori disszertáció¹³ és kiadvány¹⁴ is készült a tudós életéről és munkásságáról.

JEGYZETEK

- 1 150 éve született Stein Aurél Kelet-kutató. Stein Aurél életének főbb eseményei <http://www.oszk.hu/sites/default/files/Stein-Aurel-kronologia.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 18.)
- 2 Kenyeres Ágnes főszerk.: Magyar Életrajzi Lexikon. 1000–1990. in: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltés ideje: 2019. február 19.)
- 3 Tibeti útja során az összes lábujját „feláldozta” Stein Aurél. 2018. október 26. 10:53 MTI. in: <https://mult-kor.hu/tibeti-utja-soran-az-sszes-labujjat-felaldozta-stein-aurel-20181025> (Letöltés ideje: 2019. február 19.)
- 4 Stein Aurél életének és munkásságának legteljesebb feldolgozását, továbbá magyarországi kapcsolatszerének feltárását lásd: Huszághné Kelecsényi Ágnes: Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Steingyűjtemények a Magyar Tudomány Akadémia Könyvtárában. Doktori disszertáció. ELTE-BTK, Budapest, 2004. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/huszaghne/disszertacio.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 20.)
- 5 Ezúton köszönöm Nagy Edit levéltárigazgató és Vörös Károly segítségét.
- 6 150 éve született Balogh Jenő. In: http://www.bortonugy.hu/index.asp?i=hirek_reszletek&id=336 (Letöltés ideje: 2018. január 24.)
- 7 Ráday Levéltár, Budapest, C/108 Balogh Jenő iratai.
- 8 Ráday Levéltár, Budapest, C/108 Balogh Jenő iratai.
- 9 Ráday Levéltár, Budapest, C/108 Balogh Jenő iratai.
- 10 Ráday Levéltár, Budapest, C/108 Balogh Jenő iratai.
- 11 Ráday Levéltár, Budapest, C/108 Balogh Jenő iratai.
- 12 Lásd: A Kelet bűvöletében: Stein Aurél 1862–1943. A kiállítást rendezte: dr. Kelecsényi Ágnes és dr. Dévényi Kinga in: <http://stein.mtak.hu/> (Letöltés ideje: 2019. február 20.)
- 13 Huszághné Kelecsényi Ágnes: Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Steingyűjtemények a Magyar Tudomány Akadémia Könyvtárában. Doktori disszertáció. ELTE-BTK, Budapest, 2004. Lásd: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/huszaghne/disszertacio.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 20.)
- 14 Kelecsényi Ágnes: A Selyemút rejtett kincsei. Stein Aurél és az Ezer Buddha barlangtemplomok. MTA Könyvtár, Budapest, in: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTAKonyvtarKiadvanyai_EKK_34/?pg=0&layout=s (Letöltés ideje: 2019. február 20.)

Mi történt Magyarországon 1918 novemberében Tallózás a korabeli magyar sajtó híryanagában

Valójában mi történt Magyarországon 1918 novemberében, miután 1918. november 3-án Viktor Weber tábornok aláírta az akkor már csak papíron létező Monarchia nevében a fegyverszüneti megállapodást, s ezzel befejeződött az első világháború. Ez a szerződés a szembenálló felek között a Monarchia 1914-es határait jelölte meg demarkációs vonalnak. A kötet „záró” dátuma 1918. december 3-a, az a nap, amikor Ferdinand Vix alezredes, a győztes antant katonai missziójának vezetője átadta a köztársasági államformában élő Magyarországnak azt a jegyzéket, amely szerint a Felvidéket ki kell üríteni és átadni Csehszlovákiának, de ezen a napon a román hadsereg egy hadosztálya bevonul Erdélybe. A dátumok valóban meghatározóak lettek: az első a világháború katonai befejezését jelenti, a másik pedig a Trianonhoz vezető út részállomása. A megjelentetett híreket, az események anyagát már nem korlátozta a cenzúra, a kötet olyan összeállítást közöl, ami valóban érdekelte az akkori olvasókat, nemcsak fővárosi újságokból szemelvényeztek, de már jelentős teret kapott a vidéki sajtó, összesen 33 újságból, napilapból válogattak a szerkesztők. Ez abból a szempontból is lényeges, hogy a politikával összefüggő hírek mellett megjelennek a kapcsolódó helyi történések, események is. Az országos képre törekvő összeállítás adja azt a miliőt, ami a béke első hónapját, a 20. század kezdetét is jellemezte Magyarországon. A kötet „híryanaga” az adott hónap napok szerinti rendjét követi, jelölve a dátumot, az aznapi időjárást, a nagypolitikai eseményeket, majd a más jellegű tudósítások, esetenként apróhirdetések következnek. A kor emberét azonban nemcsak a „nagy események”, a politika érdekelte, hanem a ténylegesen nehéz és gondokkal teli élet minden vonatkozása. A kiadványban a hírek alján találjuk meg a híryanag forrását. A fontosnak tartott neveknel a lábjegyzetben közlik az adott személy életrajzi adatait, ismereteit. A könnyebb tájékozódást segíti a kötet végén levő névmutató. Természetesen a kötet szerves részét képezi a kronológia, mely nemcsak az adott hónapra vonatkozik, a tényleges események sora 1918. október 5-ével indul, amikor megalakult a történelmi Magyarország területén Zágrábban, Horvátország fővárosában a szlovének, horvátok és szerbek Nemzeti Tanácsa. A záró időpont pedig 1920. november 15-e, amikor a magyar Nemzetgyűlés elfogadja a trianoni békeszerződésről szóló törvényjavaslatot. E dátumozás csak a kronológiára vonatkozik, viszont az első világháborút követő első hónap a meghatározó, amely nélkül nehezen lennének értelmezhetőek a későbbi események. Talán a kötet segítségével közelebb jutunk annak megértéséhez, hogyan és miként kezdődött el a 20. század Magyarországon.

A híryanagban, bár nem együtt, szétszórtnan, de központi helyet kap Károlyi Mihály és kormánya, bizonytalan szerepe a történelmi Magyarország legfontosabb határainak védelmére vonatkozóan, a későbbi utódállamokkal szembeni magatartása. Ezzel szemben a demokratikus radikálisok kemény fellépései sok vonatkozásban előrevetítették a magyar állam nehézségeit: a jegyrendszer, a szénhiányt, a lakosság életszínvonalának drasztikus visszaesését, s emellett a magyar közigazgatás megroppanását. Az Osztrák–Magyar Monarchia – bár embertömegek ennek szellemében éltek – valóban eltűnt a térképről, a békekonferenciák nem szabtak végleges határokat. Magyarország független állam lett, államformát váltott, miközben a különböző nemzetiségek sorra érvényesítették nemzeti érdekeiket, „kifelé” tartottak a magyar államból, saját államot akartak. Támogatták őket a győztes hatalmak, akikkel szemben a magyar állam eszköztelennek bizonyult.

A béke első hónapja egyszerre mutatott megkönnyebbülést, örömet és sok tragikus nyomasztó vonást. Öröm volt, hogy vége lett a szervezett gyilkolásnak, öröm volt, hogy az embereknek nem kellett „vágóhídra” menni, de az élők éheztek, nyomorogtak, ki lettek szolgáltatva a járványoknak (spanyolnátha), miközben a bizonytalan magyar határokat nem védi senki. Eluralkodott a fosztogatás, a közrend összeomlása, a munkanélküliség. A béke első hónapja tele lett feszültségekkel, elbizonytalanodással, hogy ki tér haza a háborúból, mi lesz a sérültek-megnyomorultak sorsa. Ezek az egyszerű emberek gondjait jelentették, míg a politikai élet szereplőit a hatalom megtartása, az új helyzetbe való illeszkedés stb. foglalkoztatta. A kötet fő célja, hogy azokat a különböző véleményeket, nézőpontokat markánsan megjelenítse és felvillantsa, amelyek Magyarországot és lakosságát foglalkoztatták a háborút követő első hónapban. Miután ebben a hónapban elég sok politikai esemény történt, ezért a politikával összefüggő tudósítások, vélemények hangsúlyos szerepet kaptak. E vonatkozásban már megfigyelhető a különböző politikai csoportok radikalizálódása, amelyek majd 1919 márciusában – még ha rövid időre is – képesek lettek átvenni a hatalmat.

A 622 oldal terjedelmű vaskos kötet elsősorban kutatási segédletnek készülhetett, Gerő András bevezetője már elemző összefoglalása a trianoni Magyarország történetének. Ettől függetlenül a „csupán érdeklődők” számára is hasznos olvasmány, hiszen nem nehéz dolog az egyes hírek közötti összefüggések felismerése, sőt a híryananyagban való barangolásunk során további részleteket is felfedezhetünk.

(A béke első hónapja Magyarországon. 1918. november 3. – 1918. december 3. A bevezető tanulmányt írta és a könyvet szerkesztette: Gerő András. Budapest, 2018, Közép-és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történelmi Intézet, 622 p)

Az egyetlen ész filozófusa: könyv Immanuel Kantról

Boros János professzor több mint három évtizedes kutatói-oktatói tapasztalatait foglalta össze tekintélyes terjedelmű Kant-könyvében. Ezen időszak alatt foglalkozott a pragmatizmussal, Richard Rorty munkásságával, publikált írásokat az etika és a politikai filozófia tárgykörében egyaránt alkalmazva az angolszász stílusú analitikus és a kontinentális megközelítést; meghatározó szerepet vállalt a Pécsi Tudományegyetemen a filozófia szak (1992) és a filozófiai doktori iskola (2002) megalapításában; de a közningsbergi gondolkodó munkásságának elemzésére mindig vissza-visszatért. A kötet műfaját szisztematikus bevezetesként határozza meg. Ez azt jelenti, hogy az eredeti szövegekre koncentrálni, célja, hogy „Saját erővel küzdjünk meg közvetlenül a textussal.” (9) Ezt teszi a szerző, és ebben kíván segítséget nyújtani az olvasónak is közvetlenül saját könyvére, közzéve Kant könyveire vonatkozóan. Nem filozófiatörténetet olvasunk abban az értelemben, hogy fogalmak útját kísérménk nyomon egyik szerzőtől a másikig, Platónól számos közvetítőtől át Kantig. Nem is eszmetörténetet abban az értelemben, hogy rájövünk arra, hogy mit – és adott esetben milyen sokat – vett át a nagy Kant számos kisebb szerzőtől, hogy elcsodálkozzunk azon, vajon miért is Kantot tartja akkor oly nagyra a hagyomány, miért nem azon kisebb szerzők valamelyikét. A szisztematikus tárgyalás azonban nem akadályozza meg abban, hogy fontos helyeken kitekintsen a szövegből: visszafelé Descartes, Locke vagy Hume irányába, de még inkább előre, például Hegel, Marx, Habermas vagy a posztstrukturalizmus felé.

A kötetben Kant rendszeralkotó filozófusként kerül bemutatásra, megismerhetjük azt a folyamatot, amely eredményeként Kant szerint a rendszer kiegyensúlyozódik. A folyamat kiindulási pontja az a meggyőződés, hogy „Egyetlen ész létezik, a tiszta ész és ennek kétfajta használata, az elméleti és a gyakorlati.” (179) A filozófiában kevésbé jártas olvasó furcsállhatja, hogy a „gyakorlati” jelző hogyan kapcsolható a filozófiához, azt nyilván rendben lévőnek találja, hogy az „elméleti” Kant esetében is a filozófia úgyszólván természetes jellemzője. A filozófia elsődleges tárgya a tiszta ész, amely független a tapasztalati benyomásoktól. Ez az ész azonban nemcsak megismer (bár az sem csekélység), hanem cselekszik is, vagy legalábbis cselekedetre sarkall, így gyakorlati. A hagyományos filozófiai diszciplínák közül gyakorlati az etika és az ezt alkalmazó politikai filozófia. A szerző a kanti rendszer kiépülését három kérdésre adott válaszok alapján mutatja be, amit a fejezetek címében is jelöl. Az első kérdés, a „Mit tudhatok?” – Erre válaszol az a mű, ami Kantot már életében világhírűvé tette, *A tiszta ész kritikája*. A második kérdés, a „Mit tegeyek?” – Erre válaszol *A gyakorlati ész kritikája*, valamint más morálfilozófiai írások. A harmadik kérdés így hangzik: „Mit szabad remélnem?” – A fejezetek címadásában ez a történelemfilozófiánál jelenik meg, de bizvást idekapcsolható Kant vallásfilozófiája is. Az utolsó kritika, *Az ítélőerő kritikája* első látásra nem illeszkedik ebbe a tipológiába. Többen ezt a könyvet nem is veszik olyan komolyan, de legalábbis nem tekintik a rendszer elemének. Boros János inkább azokkal ért egyet, akik szerint a harmadik kritika nemcsak kitölti az üres helyet a másik kettő között, hanem közvetítve le is zárja a struktúrát, helyet adva olyan területeknek, mit az esztétika és a biológia. A könyv szerkezetét vizsgálva az a kép alakul ki bennünk, hogy a szerző egyfajta arany középet talál meg kétszer két véglet között. Az első extremitáspár úgy festene, hogy egyfelől azok, akik szerint Kant kizárólag vagy igazából tudományfilozó-

fus és/vagy morálfilozófus; másfelől azok, akik szerint legalább annyira politika- és művészetfilozófus is, sőt. A második pedig úgy, hogy egyfelől azok, akik szerint Kantnak maradéktalanul sikerül a rendszeralkotás; másfelől azok, akik szerint nem, sőt a rendszer végül szétesik darabokra.

Boros János – alkalmazva Otfried Höffe terminológiáját – az 1781-ben megjelent első kritikát episztémikus kozmopolitizmusként jellemzi, ami fundamentális antropológiára épül. Minden embernek azonos a fiziológiai felépítése, feltételezhető, hogy megegyezik az elme alapszerkezete is mindannyiunk esetében. Az egyén nem emelheti ki magát saját nyelvéből és kultúrájából, de a különböző kultúráknak is vannak közös elemik, amelyekre támaszkodva kommunikálhatnak egymással. Az episztémikus kozmopolitizmus konkrét módszere Kantnál a tárgyvonatkozási logika. A módszer a tudat működésének egy sajátos vizsgálati lehetősége, különbözik az empirikus pszichológiától, de a hagyományos logikától is, mivel egyrészt a tapasztalat előttit kutatja, másrészt a tudaton kívüli világra nyitott. Kant egyetemes gondolkodó, jelentőség is egyetemes, ezt ma kevesen vitatnák. A magyar kultúrának is integrált része már a XVIII. század végétől, ezért is jelentős az ilyen nagymonográfia közreadása. Csak egy példával szemléltetve a korai Kant-hatást Magyarországon: 1788-ban jelenik meg *A gyakorlati ész kritikája*, amit szerzője azokkal a – Boros János által teljes joggal „hímnikus”-nak nevezett (235) – sorokkal fejez be, amiket általában lerövidített formában ekképp szoktunk idézni: „két dolog tölti el elmémet (...) csodálattal (...): *a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem*.” Erre Csokonai Vitéz Mihály 1804-ben a *Halotti versekben* már lényegében mint szállóigére válaszol: „Az égre nem nézek, földön jót nem teszek, / Itt élek, itt halok, itt rothadok, veszek.” A Csokonai-vers alanyát elkészeríti a kanti filozófiának azon eredménye, hogy az emberi léleknek sem hallhatatlanságát, sem halandóságát, sem igazolni, sem cáfolni nem képes az elméleti tudomány, mivel az kívül esik a lehetséges tapasztalat körén. Akkor viszont – érzékelteti a veszélyt Csokonai – mind teoretikus, mind gyakorlati-morális szempontból erősen megkérdőjeleződik ember voltunk.

Széles körben ismert, hogy a kanti filozófia kritikai. Ezzel kapcsolatban két félreértés is elterjedt, ezeket feltárja a kötet. Egyrészt a *kritika* hétköznapi jelentése nagyban a művészeti alkotások, például filmek bírálatához kötődik, Kantnál viszont minden emberi forrásához, az észhez. Másrészt abból, hogy Kant a történeti értelemben vett felvilágosodás korának összegző bölcseleje volt, a stúdiumainak elején tartó olvasó arra jut, hogy az ő szövegeit is a felvilágosodás toposzának elvárása alapján olvassa: „Mindent vonjunk az ész ítélőszéke elé!” Az ész mindent kritizál, ami szembejön. Kantnál azonban az „ész kritikája” birtokos szerkezet jelentése más, itt nem abból indulunk ki, hogy az ész kritizál, hanem hogy az ész kell kritizálni. Igen ám, de kinek? Az észnek. Ha a jogi metafora képi világával akarjuk kifejezni az összefüggést, akkor azt mondhatjuk, hogy az ész egyszerre törvényhozó, végrehajtó, valamint igazságszolgáltató; ez utóbbi vonatkozásában pedig egyszerre ügyész, védő és bíró. „Nem lesz ez egy kicsit sok?” Kérdezhetné valaki, indirekt beszédaktussal kifejezve rosszallását az ilyen hatalomkoncentrációval szemben. Az ember számára azonban a kanti ismeretelméleti rendszerben az észen kívül nincs más. De tegyük fel egy pillanatra, hogy valami mást, valami többet akarna, azt is csak az ész segítségével gondolhatná el. Az ész mindazonáltal megenged valamit, amit Kant igénybe is vesz. Amit ismét csak a jogi analógiával élve úgy fejezhetünk ki, hogy az ész egyetlen, ez vitán felül áll, de két használata van, az elméleti és a gyakorlati, s mindkettőnek több megnyilvánulási minősége. A *kritikai* kanti jelentését tovább konkretizálhatjuk, ha szembeállítjuk a *dogmatikussal*. A kritikai filozófia az ész hatáskörét vizsgálja, a dogmatikus ellenben ezt elmulasztja. Mi is ez a hatáskör?

Elméleti vonatkozásban az ész a tapasztalat előtt a tapasztalatot lehetővé tevő elmeműködéseket vizsgálhatja, de nem terjeszkedhet túl a lehetséges tapasztalaton. Gyakorlati működésében viszont teret nyithat az emberi szabadság számára, és a tapasztalati természeti világtól független morális törvényeket írhat elő. A hagyományos dogmatikus filozófia viszont a tiszta, mindenféle tapasztalattól független elméleti ész hatáskörét megalapozatlanul kiterjeszti. Olyan kérdéseket akar megoldani, mint Isten léte, a lélek hallhatatlansága vagy a világ térbeli és időbeli végtelensége. Kant kritikai filozófiájára rendre használja a *transzcendentális* minősítést is. Ez is félreveheti az olvasó várakozásait, mivel összeeseng a *transzcendenssel*. Utóbbi jelentése a fizikai világon túlira utal, amivel a hagyományos metafizika és a teológia foglalkozik. A transzcendentális vizsgálat viszont a megismerés elé megy vissza, azzal foglalkozik, ami az emberi elme működésében lehetővé teszi a tapasztalatot. Az ilyen vizsgálat Kant szerint a metafizikai egyedül legitim elméleti eljárása.

Kant meggyőződése, hogy mivel minden megismerést az elme hajt végre, így a megismerésben az elme az első és az utolsó is: „a megismeréshez és így a megismerthez az elmén keresztül vezet az út. Az elme mögé nem lehet lépni, mert azt is csak az elmével tudjuk megkísérelni.” (240) Többben engedtek a kísértésnek, s az elme mögé vagy alá akartak hatolni, természetesen elméjük segítségével. Mi van az elme alatt? Biológiai-pszichológiai vagy társadalmi, kulturális, gazdasági alap? De mi van azok alatt? A mítosz szerint a világot egy teknősbéke tartja a hátán. De „Ki tartja a teknősbékát?” – Kérdezhetnénk tettetett gyermeki naivitással. Kant szerint a filozófia feladata az ilyen kérdések ismeretelméleti értelmetlenségének kimutatása. Ismereteink megszerzése során két pólus viszonyul egymáshoz: a szubjektum és az objektum. Mindkettőre szükségünk van, de abban a vitában, hogy melyik az elsődleges, Kant a szubjektum mellett foglal állást. Boros János ezt *Az ítélőerő kritikája* elemzése során lábjegyzetben foglalja össze igen hatásosan: „A szubjektum és az elmeműködés ugyanis semminek sem alárendelhető. Ha van Kantnak fő tétele, akkor ez az.” (258) Kant megkülönbözteti a szubjektumot és az objektumot, a szubjektum kitüntetettségét abban is kifejezi, hogy közvetítő szerepet tulajdonít neki, de soha nem azonosítja a két pólust. Erre majd mások vállalkoznak: Fichte a szubjektív egységet követeli, Schelling objektívet, Hegel a lét és a gondolkodás abszolút egységére törekszik, Marx az anyagi-gazdasági viszonyok totalitást hirdeti, a hermeneutika a hagyományban oldja fel a szubjektum és az objektum ellentétét. Boros János könyvét olvasva arra jutunk, hogy az utódok azon reménye, hogy továbbfejlesztik Kantot, nem feltétlenül járt sikerrel. Ez vonatkozik Habermasra is, aki a kommunikációban azonosítja az ismeretelméleti pólusokat, s a kommunikációban látja annak az elméleti és gyakorlati esélyét is, hogy felszámoljuk azt a meghasonlást, ami a különböző kulturális területek között a modernitásban fennáll. Szerinte Kant nagyban hozzájárult a különböző kulturális szférák modern megkülönböztetéséhez, de az így létrejövő felosztottságot nem érezte sem az egyén, sem a kultúra szintjén problémának. Magam úgy vélem, hogy Kant tudatában volt a problémának, a szférák közötti közvetítésre pedig a morált tartotta alkalmasnak.

Morális tanításával is szorosan összefügg, de legalább annyira ismeretelméletéből is következik Kant vallásról alkotott nézetrendszere. *A vallás a puszta ész határain belül* című írását sok kritika érte úgy hivatalos részről, mit a szellem embereitől, mondván, hogy alárendeli a vallást a morálnak, és agnoszticizmusával az ateizmusnak és a lélek hallhatatlanságát tagadó materializmusnak csinál szállást. Boros János a vallásfilozófiai mű elemzése során kitér ezekre a problémákra, és azoknak az értékeléseknek ad nagyobb nyomtatékot, amelyek szerint a kanti vallásfilozófia összeegyeztethető a keresztény tanítással.

Isten az elméleti tudomány számára nem megismerhető, nem olyan, mint a többi dolog, nincs róla közvetlen tapasztalatunk. Ahogy a hagyományos teológia tanítja: rejtőzködő Isten. Ha Isten nem tárgy, nem elmekonstruktó, akkor mi? Kant szerint a gyakorlati ész posztulátuma: „követelve feltételezzük létezését” (330), hogy ellentmondásmentesen beszélhessünk jóról és a rosszról, és ennek fényében cselekedhessünk. Való igaz, hogy a felvilágosodás tanításait kritikailag összegző Kant számára a morál megalapozásához nincs szükség a vallásra. De ez megfelel a bibliai tanításának: az ember Isten képmása. Ennek megfelelően önmagából, saját gyakorlati eszéből kiolvashatja a morál alaptörvényét, a kategorikus imperatívuszt, amelynek gyakorlati tartalmi meghatározása ekképp szól: „Cselekedj úgy, hogy az ember(i)ségre, mind saját személyedben, mind bárki másában mindenkor mint célra, sohasem mint pusztá eszköze legyen szükséged.” (187)

A kötet név- és tárgymutatót, kiterjedt bibliográfiát, valamint részletes jegyzetapparátust tartalmaz, amiben a szerző megadja a saját fordításában idézett kanti szövegek német eredetijét is. Kant legfontosabb tételeit vastagon szedve olvashatjuk, ezek pontos száma persze vitatható, talán többször is alkalmazható lett volna ez az eszköz. A könyv mindenki számára jó szívvel ajánlható, aki már rendelkezik filozófiai alapismertekkel, s úgy dönt, elkezd mélyebben megismerkedni Kant filozófiájával. Haszonnal forgathatja a szűkebb szakmai körön kívül az egyetemi ifjúság és más tudományok képviselői, valamint a filozófiai iránt érdeklődő nagyközönség.

(Boros János: Immanuel Kant. Budapest, 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 477 p.)

Peter Brown

Két birodalom között

Örményország: Művészet, vallás és kereskedelem a középkorban – a Helen C. Evans gondozásában megjelent katalógus (*Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages, Catalog of the exhibition* edited by Helen C. Evans, Metropolitan Museum of Art, 2018, 351 oldal) recenziója

Az elmúlt két évtized során Helen Evans, a bizánci művészet kurátora lenyűgöző kiállítások sorozatát rendezte a New York-i Metropolitan Művészeti Múzeumban. Ezek olyan gazdag világokat tártak fel, amelyek különböznek a sajátunktól, mégis családi hasonlóság köt össze bennünket a késői antikvitás mediterrán társadalmaiba nyúló közös gyökereinknek köszönhetően. Ezek a kiállításokon Evans a katolikus Nyugat óriási alternatíváját vonultatja fel: a Bizánc, a Balkán és Oroszország keresztény ortodox világát. Azonkívül újraértelmezte az iszlám megjelenését is, első alkalommal egy nagy kiállítás keretében: nem durva törésnek tekinti a közel-keleti történelem folyásában, hanem az átmenet pillanatának. Helen Evans legutóbbi, *Örményország!* című kiállításán túlszárnyalta önmagát. Egy olyan keleti keresztény társadalom története tárul elénk, amely találegonysággal volt megáldva, sok megpróbáltatáson ment keresztül, és nem egyszer egyediségének ragyogó példáit mutatta fel.

A kiállítás olyan minőségi örmény műtárgyak garmadája épül, amelyről ez idáig álmodni sem mertünk. A jól megvilágított falak mentén tökéletes magyarázatokkal ellátott teljes kötetek sorakoznak – valamennyinek megvan a maga sajátos gazdag története. Kevésbé számítunk azonban a hatalmas, díszes, kereszties kövekre – örményül *khačkarokra* –, amelyek hajdanán óriásokként sorakoztak az Örmény-félföld temetőiben és

kegyhelyein. A kereszt itt az élet fájává lett, a keleti keresztény hagyomány szerint, amelynek gyökerei mélyre hatolnak az ősi Közél-Kelet képzeletgazdag világában. A *khačkar* szinte csillogott, ahogy a fény és árnyék játszottak csipkészerű felületén, ami által a mélyen kifaragott kő olyan fényűzőnek tűnt, mint a nagyszerű paloták fafaragásai és stukkói. Minden egyes darab mesélt valakiről, akinek az emléke – úgy remélték – annyi ideig marad fenn, ameddig a kő azon a földön áll, amelyből vétetett.

A vibráló *khačkarok* rögtön feltűntek a kiállítási teremben; a kéziratok már nem annyira. Mégis mindegyiket ugyanazon okból hozták létre. Minden egyes alkotás mögött ott van a hősiesség elkövetésének, hogy ne merüljön feledésbe. Minden kézzel írt kötetben található egy kolofon – a másoló által írt záró megjegyzés – amelyben az kéri az olvasót, hogy emlékezzen meg róla (legalább egy női másolóról is tudunk), illetve a patrónusról és a családról, akik megbízást adtak a könyvre, ami rendszerint evangélium volt vagy énekeskönyv. A kéziratok a *khačkarokhoz* hasonlóan egy olyan társadalomban születtek, amelyben az emlékezet nem egyszerűen az értelem padlástere volt, amely a múlt eseményeinek semleges tárhelyül szolgál (ahogy ez gyakran a mi esetünkben is igaz). Az emlékezet hűséget jelentett, a feledékenység pedig árulást.

Ahogy átsétálunk a kiállításon, némiképp elkábulva a sugárzó aranyozott oldalakon ragyogó színösszeállítás tiszta szépségétől, emlékeznünk kellene az alázatos kolofonok nyomán feltárolt világra. Nem ritkán olyan másolók írták, akik egyfolytában úton voltak a mai Kelet-Törökország és Örmény Köztársaság felföldjein keresztül (és hasonló lejtőkön ott, ahol ma Irán északnyugati része van), egy olyan vidékkel dacolva, amelyet háborúk sújtottak, és minden évben a hegyi tél gyilkos fogságába került. Ahogy egy másoló rávilágít egy evangélium-másolat

végére írt kolofonban, amely Erzincanban készült, az Erzerumból az Isztambulba vezető országúton, amely hatalmas lejtőkön ereszkedik alá az Eufrátesz csöndes forrásvidéke mentén: „Mivel kegyetlen idöket élünk, öt különböző helyre költöztem, miközben ezt [a kéziratot] írtam... Ö testvéreim, ne engem hibáztassatok a darabos írásért és a tévesztésekért.”

Mint megtudjuk tőle, 1338-ban Erzincant négy hónapig ostromolták egy polgárháborúban, környékét pedig feldúlták: „Azok, akik elmenekültek, a hideg idönek estek áldozatul, országunk a végnapjait élte. Mindezt látván és hallván, sokat keseregtem, és képtelen voltam írni.”

Korunk egyik tudósának szavaival élve az ilyen másolók az „örmény irodalom... névtelen hősei”. Nem mindegyikük volt előkelő egyházi személy vagy híres szerzetes. Sokan az alsóbb papságból származó házasemberek voltak, akik szakértelmüket a családon belül örökítették tovább (idönként a lányaiknak). A kolofonokban megjelenő történeteik a feledésbe merülés ellen vívott nagyszabású, néma háború részei.

Miért munkálkodik ekkora erővel az emlékek megörzészén? Részből azért, mert a középkori örményeknek nemcsak egy múltra kellett visszaemlékezniük. Ezen a kiállításon egy egyházi, keresztény kultúra termékeit láthatjuk. Ennek a kultúrának ugyanakkor furcsa életeröt kölcsönzött, hogy mellette tovább élt a keresztény kor előtti szokások és szájhagyomány gazdag világa. Innen ered a látszólagos ellentmondás: valószínűleg Örményország volt az első ország, amelynek uralkodója felvette a kereszténységet. Negyedik Tiridatész király tett így 312 előtt, megelőzve ezáltal Konstantint, az első keresztény római császárt. Ezt a döntést azonban a királyi udvar hozta, és alapvetően keresztény papok és nőtlen szerzetesek szűk köre volt a haszonélvezője. Az örmény társadalom továbbra is a kereszténység előtti társadalom – legendákban és énekekben kikristályosodó – gazdagabb és fajsúlyosabb értékeiből táplálkozott. A Kr. u. ötödik és a hatodik században egészen az Atlanti-óceánig, a korakeresztény Írorszáig kellett volna menni, vagy a Nílus forrásvidékéig Etiópia hegyi királyságába, hogy ilyen mértékű összeolvadást leljünk találni szentek és hadurak, az írástudók tudományossága és

a nem keresztény szóbeli hagyományokhoz való kitartó ragaszkodás között. Sajátos jelenséget szemlélünk – a hitelesen nem mediterrán kereszténység születését. Az örmény ortodox egyháznak ebben a sajátos formájában sikerült mind a mai napig fennmaradnia a számunkra keleti ortodox egyházakként ismert keresztény közösségek népes családjának dinamikus tagjaként.

Ez igen nagymértékben annak a geopolitikai pozíciónak volt köszönhető, amelyet Örményország ősi királysága pufferállamként töltött be a Római Birodalom és a Pártus, majd később [az utolsó iszlám előtti perzsa] Szászánida Birodalom között. Örményország, jóllehet állandóan Rómával állt kapcsolatban, kulturális és társadalmi felépítéséhez keleti irányban, Irán felé tekintve keresett mintát. Irán társadalma alapvetően hierarchikus berendezkedésű volt, harcosok klánjai uralták, akiknek legnagyobb örömére mindig is a vadászat, a dözsölés és a háború szolgált, és akiknek (vándorénekesek által őrzött) emlékei messze a kereszténység előtti Közél-Keletre vezetnek vissza. Innen származnak a királyság megtéréséről szóló történet furcsa fordulatai. A hagyomány szerint Világosító Szent Gergely, az örmények apostola megátkozta IV. Tiridatész királyt. Az vadkanná változott, és vezeklőként jelent meg a templomban, bőséges könnyeket ontva. Ahogy belépünk a kiállításra, ezt a vadkanfejű embert látjuk egy nagyszerű szögletes oszlopon, amely az ötödik századi Örményországból származik, valamint egy – az örmény tengernek számító Van-tónál talált – kései kéziraton is, ahol a hívők közt térdepel. A legenda oly mélyen él az örmény hagyományban, hogy könnyű elfelejteni: ez akkoriban elképesztően furcsa eset volt. A Földközi-tenger kereszténysége körében példátlanak számított, hogy egy csoda során ily módon tűnjenek el a határok az emberi és az állati világ között. Csak Szent Patrikról járta a hír a távoli Írországból, hogy rókává változtatta Coroticus brit hadurat, aki a vadonba menekült, ahová kegyetlen, nem keresztényi szíve húzta.

Örményországban viszont kivételes jelentősége volt egy ilyen átváltozásnak. Azáltal, hogy Tiridatész vadkanná változott, a nyers királyi erő megtestesítője lett a zoroasztriánus mitológia elképzeléseinek megfelelően. A szászánidai

stukkókon és kőfaragásokon a győzelem istenét, Verethragnát rendszeresen nádason áttörő vadkan képében jelenítették meg. Egy keresztény kor előtti király nyilvánítja itt ki egy pillanatra a maga igazi hősiességét, hogy majd megszelídítse a kereszténységet.

A valóságban Örményország királyai és nemesei keveset vesztek hősies hetykéségükből. Az eposzi elem, amely élesen elüt a Római Birodalom legtöbb keresztény történetírójának túlvilági és túlzottan ünnepélyes hangjától, mint-ha elektromos töltetet adna az ötödik századi nagy örmény történetíróknak. Amikor Kr. u. 405-ben Meszrop Mastoc tanult szerzetes megalkotta az örmény ábécét, az örmény egyházat tudós elitté tette. Ugyanakkor szívesen feldolgoztak sok olyan témát, amely egyenesen a régi Örményország hősének-hagyományából eredt. A kereszténység és az állandóan jelenlévő nem keresztény múlt közti feszültség okozta konfliktusok az örmény történelem egyik legnagyobb és legemlékezetesebb pillanatában mutatkoztak meg – abban a háborúban, amelyet a nemesség Vardan Mamikonian vezette keresztény része és II. Yazdegerdnek, a zoroasztriánus királyok királyának a serege között zajlott, és amely a tragikus kimenetelű avarayri csatában érte el csúcspontját 451-ben. Yazdegerd szerette volna a zoroasztrizmust ráerőltetni a keresztény örményekre, hogy biztosítsa a térség hűségét, amelynek a nemessége – minden egyéb szempontból – már erősen iráni hatás alatt volt társadalmi szerkezetét és világi kultúráját tekintve. Emiatt egyre inkább elmérgesedett a konfliktus, gyakori volt a hitehagyás és az árulás. Az avarayri csatát úgy kellett beállítani az egyházi íróknak, mint a jó és a gonosz, a kereszténység és a pogányság közti nyílt küzdelmet. Mint láthatjuk, ez a küzdelem magának a nemességnek a pogány, iráni múltjával zajlott.

Avarayr soha nem merül feledésbe. Erősen stilizált formában még 1500-ban is megjelenik a háború sújtotta Van-tavi térség kézírataiban. Az egyikben, amely a kiállításon is látható, a perzsák egy sor harci elefánt mögött törnek előre. Ez ősi, kereszténység előtti múlt mélyét idézi, mivel a csatáról szóló eredeti beszámoló sokat merített az Antiochus Eupator király harci elefántjai és

az zsidó hős, Júdás Makkabeus közti összeütközésnek a leírásából, amely a Kr. e. II. századi Makkabeusok könyvében szerepelt. Mindkét csatára a hősies bátorság megnyilvánulásaiaként emlékeztek. Mindkettő egy vallása védelmében háborút folytató nemzetet mutatott. A Makkabeusok könyvét követve az örmény írók – először a kereszténység történetében – megtalálták annak az eszmének a kifejezőmódját, hogy harcosok egy egész csoportja képes csatában mártírhálaltalni a hitért.

Az ősi Örményországnak sajátos világa volt, de távolról sem lehetett elszigeteltnek nevezni. Az Örmény-félföld nem volt akkora hegytömeg, mint a Kaukázus, inkább hegyvonulatok találkozópontjának lehetett nevezni, amelyek valamelyik oldalon délre nyúltak el, mint a középen csomóba kötött kötelek, nyugat felé Római Anatóliába, és kelet felé, a Zagrosz hegylánc mentén Iránba és Mezopotámiába. A félföldről induló utak szelíden ereszkedtek alá a széles völgyekbe. A modern határok meghúzása előtt Mezopotámia és a mediterrán térség nem tűnt olyan távolinak a középkori örmények számára, mint feltételeznénk. A két világ Kelet-Törökország hegyvidéki völgyeiben találkozott össze még későbbi emlékeink szerint is. A nyári réteken szanaszét a közép-ázsiai „hidedg sivatagi” nomádok fehér nemezjurtáit lehetett látni, keveredve a szíriai és mezopotámiai „forró sivatagi” nomádok fekete teveszórásraival, míg háttérben az Ararát fenséges kúpja fehérlett.

A késői antikvitás és a középkor folyamán Örményország a tizenharmadik századi Skót-félföldhöz hasonlított – a katonai állomány és képzett kalandorok mindenféle fajtájának túlesorduló készletét adták. Az örmények katonaként egyforma lelkesedéssel harcoltak a Kelet-Római Birodalom [Bizánc] és Irán seregeiben is. De nemcsak harcosok voltak. A negyedik században az örmény Prohaeresius vezető retorikaprofesszor volt Athénban. Szintén örmény volt az a Tiridatész nevű mérnök, aki a tizedik században újjáépítette a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház beomlott kupoláját. Egy egyiptomi papiruszon található a leginkább figyelemreméltó bizonyíték arra, hogy miként sodródott ez a szívós és vállalkozó szellemű hegyi nép egyfolytában a mediterrán világ felé: ez egy társalgási

kézíkönyv volt, amelyben görög kifejezéseket írtak át örmény betűkkel, hogy tulajdonosa tökéletes görögséggel tudja megvitatni többek között Diogenész cinikus filozófus velős mondásait.

A hatodik és hetedik századi örmények számára hegyvidéki hazájuk egyáltalán nem tűnt világtól elzárt helynek. Inkább a világ tetejének számított, ahonnan két nagy birodalom sorsának alakulását lehetett nyomon követni. A helyi és az egyetemes közti ritka egyensúlyt két templom mutatja – a Szent Kereszt temploma Mrenben [a mai törökországi Akdamarban] (épült 631–639-ben) és a Zvartnoc, az Éber Hatalmak temploma Vagharashapatban (Ecsmiadzin) (épült 643–652-ben). A kiállítás katalógusában csak a Zvartnocot látni; ezzel együtt sok kisebb kiállított tárgy tanúskodik mindkét templom történetéről.

A mai utazónak semmi sem tűnhet távolabbinak, mint Mren. Jelenleg Törökországban van, nem messze az Örmény Köztársasággal közös határtól, egy végtelen lapos – vagy legalábbis távolról annak látszó – fennsík közepén. Valójában Mren egy mély hasadékok szabdalta földnyelven helyezkedik el; ezek szinte alig lehet észrevenni, ameddig a lelkes utazók rájuk nem bukkanak, bérelt autóikkal lefelé araszolva az egyik oldalra, hogy elérjék a romos, de még mindig gyönyörű templomot. Ugyanakkor a hetedik században Mrent nemigen lehetett elszigeteltnek nevezni. Hérakleiosz bizánci császár egyik örmény szövetségese építtette az előbbi 628-ban történt dicsőséges jeruzsálemi bevonulásának megünneplésére, amikor is a Szászánida Birodalom felett aratott látványos győzelme után visszavitték ide a Szent Kereszt ereklyéjét. A – hatalmas prémes köpenyekben ábrázolt – örmény nemesség jelentős szerepet játszott az ókori történelemnek ebben az utolsó nagy görög–perzsa háborújában.

Ugyanez a helyzet a Zvartnoccal, az Éber Hatalmak templomával, amelyet az Építőként ismert III. Nerszész pátriárka építtetett. Mint Christina Maranci egy kiváló tanulmányban rámutatott, ezzel a hatalmas kerek templommal világviszonylatban is jelentőssé akarták tenni Örményországot. Görög névjeleivel, római sarkokat ábrázoló faragott oszlopfőivel és a jeruzsálemi Feltámadás templomát idéző óriási

oszlopkosorokkal diadalmasan hirdette egy felettből különleges Örményország és az egyetemes keresztény rend kapcsolatát. Nerszész, az Építő nagyszabású terveket valósított meg. Bizonyos értelemben azonban minden örmény templom hasonló módon egyesítette a különöst az egyetemes-sel. Az örmény liturgia szövegében a felszentelés cselekménye bármely – kicsi vagy nagy – templomnál a mérhetetlen Istent hozta le egy kis térbe. Ezzel magyarázhatók a felépített templomokban elhelyezett templommakettek aprólékos faragásai, amelyek olyannyira szembevető jellegzettségei a középkori örmény művészetnek. Azt gondolták, hogy a végtelen Isten jön le a hívők közé egy szent helyre, amely lehet bármekkora, a leghatalmasabbtól a legszerényebbig.

Ezzel elérkezünk a középkori Örményország történelmének utolsó szakaszához, az örmények dél felé költözéséhez. Az örmény hadurak kihasználták azt a hatalmi vákuumot, amely Bizánc keleti határainak összeomlása okozott a tizenegyedik században, és a keresztieslovagokkal egy időben költöztek Szíria északi részére és a mediterrán térségbe. A tizenharmadik században ezek örmény hadurak ténylegesen egy királyságot hoztak létre maguknak Kilikiában, az Égei-tenger távoli keleti peremén. Sok szempontból modern feudális állam volt. A régi Örményországhoz hasonlóan a harcos elit volt a társadalom vezetője. Magas várakban laktak, amelyek uralták a Tauros-hegység hágóit. Ezekben a félelmetes erődítményekben vagy azok közelében alkották meg az örmény művészek azokat a kifinomult, elegáns kőteteket, amelyek a bizánci ízlés magasztosságát kölcsönözték a kereszties királyságoknak, és cserébe a katolikus Nyugat új vallásos érzékenységéből is felszívta valamennyit. Marshal Oshin evangéliumok könyvében, amelyet Sziszben (a Kilikiai Örmény Királyság fővárosában, a Tauros-hegység egyik nyúlványán levő sasfészekben) készítettek 1274-ben, a Szűzet többé már nem a bizánci művészet elérhetetlen császárnőjeként ábrázolták. Palástját – a gótikus Európa számos Könyörület Madonnájára emlékeztetően – gyengéd védelmező mozdulattal teríti az udvarmester és családja kuporgó alakjai fölé.

A bizáncinak és Camelotnak – az Arthurmondakör legendás aranyvárosának – ezt furcsa

keveredését egy eurázsiai méretű kereskedelmi forradalom tette lehetővé, amely a Mongol Birodalom felemelkedése nyomán következett el az 1240-es években. A Selyemút első alkalommal volt teljes hosszában – Kínától Közép-Ázsián át Iránig és a mediterrán térségig – egyetlen szilárd birodalom irányítása alatt. A nomád mongolok benyomulása mind Iránban, mind Anatóliában végzetesnek bizonyult a letelepedett lakosság számára. A régi Örményországot a földdel tette egyenlővé. Miután azonban a mongolok megvetették a lábukat Kis-Örményországban, azaz Kilikiában, ott beköszöntött a jólét. Tudniillik, a Selyemút a királyság keleti végében, Ayas kikötőjében ért véget; a hely a középkori világ egyik hatalmas kereskedelmi központjává vált.

A kiállítás katalógusa csak általánosságban említi a Selyemút fontosságát mint az Örmény Királyság felemelkedésében és bukásában szerepet játszó tényezőt. Mit jelentett a selyem a középkori ember életében? Nemcsak értékes kelmének számított; a selyembálák „karizmatikus árucikkek” voltak. A selyemruhák mindenki mástól megkülönböztették viselőiket: úgy tűntek ki szürkés ruházatú honfitársaik közül, mint a paradicsommadarak a seregélyek közül. Következésképpen a selyem lényeges szerepet játszott a késő középkori és kora-újkori Európa növekvő társadalmi rétegződésében. Mivel nagyobb jelentőséggel bírt a legtöbb luxusterméknél, a feudális rend tetején levők jelképévé vált. A tizenhetedik századra a selyem még közelebb került Európához, mégpedig azokon az örmény kereskedőkön keresztül, akiket 1605-ben Abbasz sah erőszakkal Iszfahánba, Irán közepére telepített. A telepeseket Új-Julfának hívták a kereskedők Zagroszhegységben lévő szülővárosa után. Észak-Íránt egyedülálló éghajlata a selyemhernyó otthonává tette. A Kaszpi-tenger melletti Gilánnak és Mazandarannak jut mindaz az eső, amelytől az Iráni-fennsíkot megfosztják a szélén álló magas hegyek. A giláni lankák ragyogó smaragdzöldje láttán még mindig ámulatba esik a száraz fennsík felől érkező utazó. A tizenhetedik század közepére ezeket a lejtőket eperfák borították, amelyeken körülbelül évi kilencszáz kilogramm nyersselyem termett.

Az új-julfai örmény kereskedők által került ez a selyem Velencébe és Európa más helyeire. A „karizmatikus” ragyogásnak ezeket az utolsó fénysugarait láthatjuk az európai előke-lőségeken, akik pazar, csillogó selyemkelmékben pompáznak Tiziano, Van Dyck és Tiepolo festményein.

Hogyan tudták az örmények kézben tartani ezt a kereskedelmet? A bizalom által – mely minden emberi erény közül a legbecsesebb és a legszerűlekenyebb. Mint Sebouh Aslanian, a Kaliforniai Egyetem történészprofesszora rámutatott az – Új-Julfától keletre egészen Tibetig és Maniláig, sőt a Csendes-óceánon át egészen Mexikóig ágazó – örmény kereskedelmi körutakról írt kiváló tanulmányában, ez a hálózat a kommenda-rendszeren alapult, amely a legnagyobb hangsúlyt a felek megbízhatóságára tette. A mester (*khwaja*), új-julfai tekintélyes kereskedő, hatalmas pénzüsségeket bízott kevésbé gazdag fiatalabb kereskedőkre, amelyet azok távoli helyeken kereskedés során használtak fel. A földgolyó majd felén is átívelő körutakon könnyű lett volna kereket oldani a mester tőkéjével, vagy meghamisítani a számításokat a nyereség végső elosztásakor. Am az örmények figyelemre méltó bizalmi szintet fejlesztettek ki a mester és a kereskedőpartnerek, illetve a mesterek és egyszerűbb származású, állandóan tevékeny megbízottjaik között. Közös vallásuknak és erős családi kapcsolataiknak köszönhetően az örmények „egész Ázsia legtehetségesebb és legagyafúrtabb üzletembereiként jelentek meg” (egy a tevékenységüket Ázsiában figyelemmel követő spanyol szávaival élve).

Hosszú utat tettünk meg térben és időben, mire ennek a kiállításnak a végére értünk. Ugyanakkor ami végig leginkább feltűnik, az az emlékezet ébren tartására helyezett hangsúly, amely a bizalom alapját képezi. Bizalom a kereskedelmi ügyletekben (elengedhetetlen feltétel volt a tizenhetedik századi Új-Julfa aranykorában¹) csak egy kisebb részét képezte az általánosabb értelemben vett bizalomnak – bizalom

¹ Az angol *gilded age* kifejezés jelentését nehéz egy szóval visszaadni: eredetileg a kapitalista expanzió korát jelentette a polgárháború utáni 19. századi Amerikai Egyesült Államokban.

a családban; bizalom a szülőföldben; bizalom a – nehéz időkben, fagyos szobákban, szakadatlan munkával készült kéziratok árán – továbbörökített vallási hagyományban; bizalom abban, hogy a nagyszerű harci ereklyetartók a hit régen elhunyt hőseinek áldását hozzák majd el a jelenbe. A középkori örmények úgy vélték, hogy a bizalomnak e különböző kötelékei tartották meg őket. Jó látni a kiállításon legalább néhányat ezekből a gyönyörű és rejtélyes tárgyakból, amelyek segítették őket a megmaradásban hosszú, küzdelmes útjuk során.

(The New York Review of Books)

Richard Haass²

Egy világrénd vége, és ami a nyomában jön

Egy szilárd alapon nyugvó világrénd ritkaságnak számít. Általában olyan nagy megrázkódtatások után szokott elkövetkezni, amelyek nemcsak a feltételeket teremtik meg valami új számára, de a rá irányuló vágyat is. Az ilyen világrénd megköveteli az állandóságot a hatalom szétesztésében, és a szabályok széles körű elfogadottságát a nemzetközi kapcsolatok bonyolítása terén. Szükség van gyakorlott államvezetésre is, hiszen a rendet teremteni kell, nem születik meg magától. Továbbá nem számít, mennyire állnak készen a kezdeti feltételek, vagy hogy mennyire erős kezdetben a vágy; fenntartása kreatív diplomáciai tevékenységet, működő intézményeket, és hatékony cselekvést követel meg, hogy igazodni tudjon a változó körülményekhez, és támaszra találjon a nehéz időkben.

Legvégül, elkerülhetetlenül még a legkiválóbban irányított rend is véget ér. Felborul az alapjául szolgáló hatalmi egyensúly. A támogató intézményeknek nem sikerül az új körülményekhez alkalmazkodniuk. Egyes országok megindulnak a lejtőn, más országok felemelkednek a változó adottságok, a gyengülő akarat és az egyre nagyratörőbb vágyak eredményeként.

² Richard Haass a folyóiratot kiadó Council for Foreign Relations agytröszt elnöke, a washingtoni külügyminisztérium volt vezető tanácsadója.

A rend fennmaradásáért felelősek hibáznak abban, amit meg akarnak tenni, és abban, amit nem akarnak megtenni.

De ha szükségszerű is a vég minden rend esetében, a befejezés időzítése és módja már nem az. Ahogy az sem, ami utána következik. Egy rend elmúlása általában elhúzódó hanyatlás, semmint hirtelen összeomlás. Továbbá hasonlóan ahhoz, ahogy a rend fenntartása hatékony államvezetést és hatékony tevékenységet kíván, a helyes politika és az előrelátó diplomácia meghatározhatja, hogy miként történjék ez a hanyatlás, és hogy mit hozzon magával. Ennek megtörténtehez azonban először valami másnak kell következnie: annak a felismerésnek, hogy a régi rend soha nem tér már vissza, és hogy hiábavalók lesznek a feltámasztására irányuló erőfeszítések. S ahogy ez bármilyen vég esetében lenni szokott, előbb a belenyugvásnak kell jönnie, hogy tovább tudjunk lépni.

A tudományos és gyakorlati szakemberek – párhuzamokat keresve mai világunkkal – egészen az ókori Görögországig tekintettek vissza, ahol egy új hatalom felemelkedése egy Athén és Spárta közti háborúban végződött, és az első világháború utáni időszakig, amikor egy elszigetelődési politikát folytató Egyesült Államok és Európa nagy része ölebe tett kézzel nézte, ahogy Németország és Japán a megállapodásokat félrerúgva megtámadta szomszédait. A jelenre még inkább rávilágító párhuzam a „Concert of Europe”, a bécsi kongresszus rendszere a tizenkilencedik században, amely a világrénd kiépítésének és fenntartásának legfontosabb és legsikeresebb kísérleteként tartható számon napjainkig. 1815-től egészen az első világháború egy évszázaddal későbbi kitöréséig a bécsi kongresszus megszabta rend határozott meg sok nemzetközi kapcsolatot, és felállította a nemzetközi viselkedés alapszabályait (még ha gyakran nem is sikerült érvényre juttatnia őket). Mintát ad arra, hogy miként lehet közösen kezelni a biztonságot egy többpólusú világban. Ennek a rendnek a pusztulása és az, ami ezután következett, tanulságos leckével – és sürgető figyelmeztetéssel – szolgálnak a mának. Egy rend visszafordíthatatlan hanyatlása önmagában nem jelent szükségszerűen zűrzavart és csapásokat. Ha azonban rosszul kezelik a hanyatlást, akkor joggal számíthatunk katasztrófa bekövetkeztére.

Porrá zúzott álmok

A huszadik század második felének és a huszonegyedik század első felének a világtrendje két világháború romjaiból nőtt ki. A tizenkilencedik századi rend egy korábbi, nemzeteket érintő megrázkódtatást, a napóleoni háborúkat követően jött létre, amely több mint egy évtizeden át pusztított Európában a francia forradalom és Napóleon Bonaparte felemelkedése után. Napóleon és seregei legyőzése után a győztes szövetségesek – Ausztria, Poroszország, Oroszország és az Egyesült Királyság, az akkori nagyhatalmak – 1814-ben és 1815-ben Bécsben gyűltek össze. A bécsi kongresszuson elkezdtek gondoskodni arról, hogy Franciaország katonai ereje soha többé ne fenyegetse államaikat, és hogy forradalmi mozgalmak soha többé ne fenyegethessék monarchiáikat. A győztes hatalmak bölcs döntést hozva visszafogadták köreikbe a vesztes Franciaországot – ez igencsak különbözött attól, ahogy Németországgal bántak az első világháborút követően, és némiképp különbözött attól, ahogy Oroszországhoz viszonyultak a hidegháborús évek után. A kongresszus létrehozott egy „európai hatalmi összhangként” ismert rendszert („Concert of Europe”). Bár központja Európában volt, tekintve Európa és az európaiak erőfölényét a világban, megszabta az akkori nemzetközi rendet. Kölcsönös megértés honolt az államok közti kapcsolatok terén, mindenek felett pedig megállapodás zárta ki egy másik ország lerohanását vagy más ország belügyeibe való beavatkozást annak engedélye nélkül. Egy viszonylagos katonai egyensúly visszatartó erőként szolgált a rend megdöntésére kísértést érző államok számára, hogy egyáltalán megpróbálják (és bármely ténylegesen próbálkozó államot megakadályozott abban, hogy ezt sikerre vigye). Nagyobb horderejű kérdések felmerülése esetén a külügyminiszterek találkoztak egymással (a később „kongresszusnak” nevezett helyeken). A hatalmi egyensúly konzervatív volt a szó legteljesebb értelmében. A bécsi kongresszus jó néhány területi kiigazítást hajtott végre, helyre tette Európa határait, és csak akkor engedélyezett változtatásokat, ha minden aláíró beleegyezett azokba. Továbbá minden töle telhetőt megtett a monarchiák támogatására és másokat arra ösztönzött, hogy a

segítségükre siessenek (ahogy Franciaország tette ezt Spanyolországban 1823-ban), ha fenyegette őket a népharag. A hatalmi összhang nem azért működött, mert teljes egyetértés honolt minden kérdésben a nagyhatalmak között, hanem mert minden államnak megvolt a maga oka a teljes rendszer támogatására. Ausztriát leginkább az érdekelte, hogy ellenszegüljön a liberális erőknél, amelyek a hatalmon lévő monarchiát fenyegették. Az Egyesült Királyság egy Franciaország felőli ismételt kihívásra és egy Oroszország felőli esetleges fenyegetés kivédésére is összpontosított. Elég átfedés volt azonban az érdekek közt és egyetértés a jelentősebb kérdésekben, hogy a hatalmi összhang megakadályozza a háborút az akkori nagyhatalmak között. Az összhang gyakorlatilag egy évszázadon keresztül tartott, az első világháború előestéjéig. De már jóval azelőtt megszűnt jelentős szerepet játszani. Az Európán végigsöpörő 1830-as és 1848-as forradalmi hullám megmutatta annak határait, hogy mit tesznek a tagok az államokon belül fennálló rend megőrzésére a nyilvános nyomás közepette. Aztán nem véletlenül, következett a krími háború. Tünetően az Oszmán Birodalmon belül élő keresztények sorsa miatt vívták, de a valóságban sokkal inkább arról szólt, hogy ki tartsa majd ellenőrzés alatt a területet, mivel a birodalom szétesésre volt ítélve. A konfliktusban Franciaország, az Egyesült Királyság és az Oszmán Birodalom állt szemben Oroszországgal; két és fél évig húzódott, 1853-tól 1856-ig. Költséges háború volt, amely rávilágított a hatalmi összhang korlátaira a nagyhatalmak háborújának megakadályozását illetően; már nem sok maradt a nagyhatalmak egymás iránti jóindulatából, amely eredetileg lehetségessé tette az együttműködést. Az ezt követő háborúk Ausztria és Poroszország, illetve Poroszország és Franciaország között azt bizonyítják, hogy hosszú szünet után a nagyhatalmi konfliktusok újból visszatértek Európa szívébe. Majd ezután egy időre úgy tűnt, hogy nyugvópontra jutottak az események, de ez csak a látszat volt. A felszín alatt egyre erősödtek a német hatalmi törekvések, és korhadtak a birodalmak. Mindez együttesen előkészítette a terepet az első világháború számára, és véget vetett az addigi hatalmi összhangnak.

Mi árt a rendnek?

Milyen tanulságot lehet levonni ebből a történetből? A nagyhatalmak felemelkedése és bukása – sok más dologgal együtt – meghatározza a fennálló rend működőképességét, mivel a gazdasági erőnlét, a politikai összetartás és a katonai hatalom változásai szabják meg, hogy az államok mit képesek és hajlandók tenni a határaikon kívül. A tizenkilencedik század második felében és a huszadik század elején egy hatalmas, egyesült Németország és egy modern Japán megjelenésének lehettünk tanúi; hanyatlásnak indult az Oszmán Birodalom és a cári Oroszország; Franciaország és az Egyesült Királyság erősebb lett, de nem elég erős. Ezek a változások felborították az összhang alapját adó hatalmi egyensúlyt: különösen Németország kezdte úgy látni, hogy a fennálló állapot nehezen összeegyeztethető az érdekeivel. A technikai és a politikai téren lezajló változások szintén hatással voltak erre az alapokat adó egyensúlyra. A nép sürgető követelése, hogy demokratikus módon kivegye részét a hatalomból, és a nacionalizmus fellángolásai az összhang megléte alatt is fenyegetést jelentettek a fennálló állapotra az egyes országokban, míg a közlekedés, a kommunikáció és a fegyverkezés új formái átalakították a politikát, a gazdaságot és a hadviselést. Az összhang létrejöttét lehetővé tevő körülmények lassanként ellehetetlenültek. Ugyanakkor túlságos determinizmus lenne, ha a történelmet csakis a mögöttes feltételek függvényének tekintenénk. Az, hogy az összhang létrejött és ennyi ideig tartott, arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes emberek is valódi változást hozhatnak. Az ügy érdekében eljáró diplomataik – az osztrák Metternich, a francia Talleyrand és Castlereagh az Egyesült Királyságból – kivételes személyiségek voltak. Maga a tény, hogy az összhang megőrizte a békét annak a szakadéknak az ellenére, amely a két viszonylag liberálisabb ország, Franciaország és az Egyesült Királyság, illetve konzervatívabb szövetségeseik között volt, azt mutatja, hogy különböző politikai berendezkedésű és beállítottságú országok együtt tudnak dolgozni a nemzetközi rend megőrzése érdekében. Kevés dolog sorsszerű, amely jónak vagy rossznak bizonyul a történelemben. A krími háború igazán elkerülhető lett volna, ha alkalmasabb

és körülmények között vezetőkre lett volna bízva a feladat. Nem egyértelmű, hogy az orosz intézkedések indokolták tettek-e Franciaország és az Egyesült Királyság részéről egy olyan természetű mértékű katonai fellépést, mint amely történt. Ahogy ezek az országok eljártak, szintén a nacionalizmus erejére és veszélyeire hívják fel a figyelmet. Az első világháború kitérése nem kis részben annak köszönhető, hogy Otto Bismarck utódai képtelenek voltak megzabolázni annak a modern német államnak az erejét, amelynek megteremtéséért a német kancellár olyan sokat tett. Még két további tanulság is szembeötlő. Először is, nem csupán alapvető kérdések okozhatják egy rend pusztulását. A nagyhatalmak jóindulatára épülő összhang nemcsak azért ért véget, mert nem volt egyetértés az Európán belüli társadalmi és politikai rend ügyében, hanem mert versengés folyt a peremterületeken. Másrészt pedig, mivel az elmúlás többnyire inkább csendes kínok, semmint nagy zaj közepette történik, a pusztulás addig gyakran nem nyilvánvaló a döntéshozók számára, míg jelentősen előre nem halad a folyamat. Az első világháború kitérésekor, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az európai összhang már nem tartható fenn, túl késő volt megmentését fontolgatni – sőt akár felbomlását irányítani.

Mese két világrendről

A második világháborút követő világrendet történetének legnagyobb részében két párhuzamosan fennálló rend alkotta. Az egyik a hidegháború során született meg az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Alapját a – nukleáris elrettentéssel megtámogatott – katonai erő hozzávetőleges egyensúlya adta Európában és Ázsiában. A két oldal vetélkedésében bizonyos fokon önmérsékletet tanúsított. A „visszaszorítást” – hidegháborús kifejezéssel illetve azt, amit ma „rendszerváltásnak” hívunk – mint keresztülvihetetlen és felelőtlen megoldást vetették el. Mindkét fél betartotta az udvariasság általános szabályait, többek között azt, hogy egészséges tiszteletérzettel viseltettek egymás „háza tája” és szövetségesei iránt. Végül egyetértésre jutottak a hidegháborús versengés fő hadszínterének számító Európán belüli politikai rendet illetően, és 1975-ben a Helsinkii Egyezményben

szentesítették ezt a kölcsönös megállapodást. A két hatalomnak még egy megosztott világban élve is sikerült megállapodnia a versengés mikéntjéről; az általuk képviselt rend nem annyira az elérendő célokon, mint inkább az odáig vezető megoldásokon nyugodott. Az egyezség elérését jelentős mértékben megkönnyítette, hogy csak két központ köré rendeződött a hatalom. A másik világrend, amely a második világháború után megteremtődött, a hidegháborús felállással párhuzamosan működő liberális rend volt. Ennek a törekvésnek a fő képviselői a demokráciák voltak, amelyek segélyek és a kereskedelem révén fűzték szorosra a kapcsolatokat, és a jogállamiság tiszteletben tartását szorgalmazták az országokon belül és között. Ennek a rendnek a gazdasági dimenzióit úgy tervezték, hogy általuk egy kereskedelem, fejlesztés és jól működő pénzügyi műveletek által meghatározott világ (vagy pontosabban annak a nem kommunista fele) jöjjön létre. Úgy képelték, hogy a szabad kereskedelem lesz a gazdasági növekedés motorja, és majd úgy köti össze az országokat, hogy túl költséges legyen háborút indítani; a dollárt világszerte tényleges fizetőeszköznek fogadták el. A rend diplomáciai dimenziója az Egyesült Nemzetek Szövetségét helyezte előtérbe. Az elgondolás szerint egy állandó világforum képes a nemzetközi viták megelőzésére és megoldására. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa öt nagyhatalmú állandó tagjával és a cserélődő tagság számára fenntartott további helyekkel a nemzetközi viszonyok összehangolását végzi. Ugyanakkor a rend legalább annyira függött attól is, hogy a nem kommunista világ (és különösen az USA szövetségesei) hajlandók-e elfogadni az amerikai elsőbbséget. Mint kiderült, fel voltak erre készülve, mivel az Egyesült Államokat többnyire viszonylag jóindulatú fensőbb hatalomnak tekintették, amelyet legalább akkora csodálat övezett otthon betöltött szerepéért, mint azért, amit külföldön tett. A két rend mindegyike az Egyesült Államok érdekeit szolgálta. A béke alapjainak fenntartása Európában és Ázsiában olyan áron történt, amelyet könnyen megengedett egy növekvő amerikai gazdaság. A megélénkült nemzetközi kereskedelem és a beruházási lehetőségek szintén hozzájárultak az

USA gazdasági növekedéséhez. Idővel további országok csatlakoztak a demokráciák táborába. Egyik rendben sem uralkodott tökéletes egyetértés; inkább annyi összhang biztosításáról volt szó, hogy ez közvetlenül ne vezessen vitákhoz. Ahol pedig az amerikai külpolitika bajba került – mint például Vietnámban és Irakban – az nem a szövetségi kötelezettségvállalások vagy a renddel kapcsolatos megfontolások miatt volt, hanem meggondolatlan döntések vezettek saját elhatározásból indított költséges háborúkhöz.

A hanyatlás jelei

Ma mindkét rend felbomlott már. Bár maga a hidegháború már rég befejeződött, az általa létrehozott világrend lassabban hullott darabjaira – részben azért, mert csekély eredménnyel jártak azok nyugati törekvések, amelyek Oroszországot a liberális világrendbe akarták integrálni. A hidegháborús világrend hanyatlásának egyik jele az volt, amikor Szaddam Husszein 1990-ben lerohanta Kuvaitot – ezt Moszkva korábban valószínűleg megakadályozta volna azon az alapon, hogy az túl kockázatos. Bár a nukleáris elrettentés még mindig érvényben van, az ezt támogató fegyver-ellenőrzési megállapodások egy részét már megszegték, némelyek pedig elavultak. Bár Oroszország eddig kerülte a közvetlen katonai összeütközést a NATO-val, mindazonáltal egyre több hajlandóságot mutatott a status quo megzavarására: 2008-ban katonai erőt alkalmazott Grúziában és 2014 óta Ukrajnában, gyakran önkényes katonai beavatkozások jellemzik Szíriában, és agresszív kiberháborús eszközökkel próbálták meg befolyásolni politikai események kimenetelét az Egyesült államokban és Európában. Mindezek a régi renchez kötődő alapvető korlátok elutasítását jelentik. Orosz szempontból ugyanez mondható el a NATO-bővítésről – a kezdeményezés nyilvánvalóan ellentétes Winston Churchill mondásával, mely szerint „A győzelemben nagylelkűség [a fontos]”. Oroszország úgy ítélte meg, hogy a 2003-as iraki háborút és a NATO 2011-es katonai beavatkozását Líbiában, amely az emberiség nevében történt, de hamarosan rendszerváltásba ment át, a rosszhiszeműség és a törvénytelenység jellemezte, amely összeegyeztethetetlen a világrend elképzeléseivel az ő felfogásuk

szerint. A liberális rend a maga módján mutatja a pusztulás jeleit. Erősödnek az önkényuralmak, nemcsak ott, ahol ez már megszokott – Kínában és Oroszországban – de a Fülöp-szigeteken, Törökországban és Kelet-Európában is. A világkereskedelem egyre kiterjedtebb formákat ölt, de a kereskedelmi tárgyalások legutóbbi fordulóján nem született egyezés, és a Világkereskedelmi Szervezetnek (WTO) nem sikerült megbirkóznia jelen világunk sürgető problémáival, köztük a nem vámjellegű akadályokkal és a szellemi tulajdon eltulajdonításával. Növekszik a nehezítés amiatt, hogy az Egyesült Államok kihasználja a dollárt, hogy szankciókat rójon ki, ahogy az aggodalom is az ország adósságfelhalmozása miatt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa csekély szerepet játszik a világon zajló konfliktusok legtöbbje szempontjából, a nemzetközi megállapodások pedig még inkább csődöt mondtak a globalizációval összefüggő nehézségek leküzdésében. A Biztonsági Tanács összetétele egyre kevesebb hasonlóságot mutat az igazi hatalommegosztáshoz. A világ kijelentette, hogy fellép a népirtás ellen, és fenntartotta magának a jogot, hogy közbeavatkozzon, amikor a kormányoknak nem sikerült felnöni a „feladathoz, hogy megvédjék” állampolgáraikat, de a szavakat nem követték tettek. Az atomserompó-szerződés mindössze öt államnak engedi meg, hogy nukleáris fegyvere legyen, de jelenleg kilencnek van (és még sok más állam van, akik szintén követnék példájukat, ha úgy döntenének). Az EU, amely messze a legjelentősebb regionális megállapodás, folyamatosan küzd a brexittel és a migrációról és a szuverenitásról szóló vitákkal. Eközben az országok világszerte egyre nagyobb ellenállást tanúsítanak az Egyesült Államok el-sőbbiségével szemben.

Hatalmi eltolódások

Miért történik mindez? Tanulságos visszatekinteni az „európai összhang” fokozatos megszűnésére, A mai világrend megvívta küzdelmét a hatalmi eltolódásokkal: Kína felemelkedése, a rend fontos szempontjait elutasító jó néhány középfatalom megjelenése (főként Iráné és Észak-Koreáé), illetve a nem állami szereplők felbukkanása (kezdve a drokartellektől a terrorista hálózatokig), amelyek súlyos fenyegetést jelentenek az államokon belüli

és közötti rendre. Fontos változásokon ment keresztül a technikai és a politikai környezet is. A globalizációnak megvoltak a destabilizáló hatásai kezdve a klímaváltozástól a technika példátlan mértékű elterjedéséig – többek között a világrend szétrombolását célzó csoportok és emberek egész sorához is eljutott. Felerősödött a nacionalizmus és a populizmus – ez köszönhető az országokon belüli megnőtt egyenlőtlenségnek, a 2008-as pénzügyi válsághoz kötődő kizökkenésnek, a kereskedelem és a technika miatti állásvesztéseknek, a migránsok és a menekültek megnövekedett áradatának, és a közösségi oldalak gyűlöletkeltő erejének. Eközben a hathatós államvezetés fel-tűnő hiánya tapasztalható. Az intézményeknek nem sikerült alkalmazkodniuk. Ma senki nem tervezne olyannak az ENSZ Biztonsági Tanácsát, mint ahogy a jelenlegi kinéz; ugyanakkor lehetetlenség valóságos reformokat végrehajtani, mivel minden változásnak ellenállnak azok, akik elvesztenék befolyásukat. Elégtelessé váltak a törekvések a hatékony keretek kiépítésére a globalizáció problémáinak – többek között a klímaválságnak és a kibertámadásoknak – a megoldására. Az Európai Unió belüli hibák – nevezetesen a közös valuta létrehozásáról szóló döntések közös költségvetési politika és bankunió megteremtése nélkül, továbbá a Németországba irányuló csaknem korlátlan migráció engedélyezése – rendkívüli ellenérzéseket váltottak ki a fennálló kormányokkal, a nyitott határokkal és magával az EU-val szemben.

Az Egyesült Államok a maga részéről jelentősen túlbecsülte anyagi erejét abbéli próbálkozásában, hogy átformálja Afganisztánt, megszállja Irakot, és elérjen Líbiában egy rendszerváltást. Ugyanakkor ki is szállt a világrend fenntartójának szerepéből, és bizonyos esetekben azzal vádolható, hogy alulteljesített, ami sokba került. Legtöbbször az Egyesült Államok nem az alapvető kérdésekben, hanem az elhanyagolhatókban vonakodott cselekedni, amelyeket vezetőik azon az alapon írtak le, hogy nem érik meg a beléjük fektetett pénzt; példa erre a szíriai viszály, ahol az USA-nak nem sikerült érdemben reagálnia, amikor Szíria először vetett be vegyi fegyvereket, vagy többet tennie a rezsimmel szemben álló csoportok megsegítésére. Ez a vonakodás növelte

mások hajlandóságát az Egyesült Államok aggodalmainak figyelmen kívül hagyására, és arra, hogy önállóan járjanak el. Jól illusztrálja ezt a szaúdiak vezette katonai beavatkozás Jemenben. Ugyanígy kellene tekintenünk Oroszország szíriai és ukrajnai cselekményeire; érdekes, hogy a krími események jelentették az európai összhang tényleges végét, és drámai visszaesést jeleztek a jelenlegi rendben. A Trump-kormány alatt megsokszorozódtak a kételyek az Egyesült Államok megbízhatóságát illetően, mivel az számos nemzetközi egyezményből kivonult, és feltételekhez kezdte kötni a valamikor sérthetetlen amerikai szövetségi kötelezettségvállalásokat Európában és Ázsiában.

A hanyatló rend kezelése

Ezeknek a változásoknak a tekintetében, lehetetlen vállalkozásnak tűnik a régi rend feltámasztása. Továbbá elégtelen is lenne az újonnan megjelent nehézségek miatt. Ha ezt elismerjük, az európai összhang hosszúra nyúlt pusztulása tanulságként és figyelmeztetésként szolgálhat. Az Egyesült Államok számára ennek a figyelmeztetésnek a megszívlelése azt jelentené, hogy a régi rendet bizonyos oldalain megerősítené, és olyan intézkedésekkel egészítené ki azokat, amelyeket a hatalmi dinamika változásai és az új globális problémák indokoltá tesznek. Az Egyesült Államoknak meg kell erősítenie a fegyverellenőrzési és atomsorompó-egyezményeket; szorosabbra kell fűznie Európában és Ázsiában kötött szövetségeit; támogatnia kell a terroristákkal, kartellekkel és bűnbandákkal megküzdeni képtelen gyenge államokat; és meg kell gátolnia az önkényuralmak demokrácia folyamatába való beavatkozását. Nem szabad azonban felhagynia a próbálkozással, hogy Kínát és Oroszországot regionális és globális szempontból integrálja a rendbe. Az effajta törekvések szükségszerűen kompromisszumokkal, ösztönzőkkel és ellenkezéssel járnak majd együtt. Annak az ítéletnek, mely szerint a Kína és Oroszország integrálását célzó erőfeszítések többnyire nem jártak sikerrel, nem szabad alapot szolgáltatnia ahhoz, hogy a jövőben felhagyjunk ezekkel, mivel a huszonegyedik század sorsának alakulását nem kis mértékben e törekvések sikere szabja majd meg. Továbbá az

Egyesült Államoknak fel kell vennie másokkal a kapcsolatot a globalizáció problémáinak, különösen a klímaváltozásnak, a kereskedelemnek és a kibertérben folyó műveleteknek a kezelése érdekében. Ezek nem a régi rend felélesztését, hanem egy újnak a felépítését fogják megkívánni. Az éghajlat-változás megfékezésére és a hozzá való alkalmazkodásra irányuló törekvéseknek még nagyratörőbbeknek kell lenniük. Változtatni kell a Kereskedelmi Világszervezeten (WTO), hogy olyan kérdésekkel is foglalkozzon, mint amelyet a technológiák – Kínában divó – eltulajdonítása, a hazai cégeknek nyújtott támogatások és a kereskedelemben alkalmazott nem vámjellegű akadályok vetnek fel. Közlekedési szabályok keltenek a kibertér szabályozásához. Mindez együtt egy jelenkori összhangra hív fel. Ez a felhívás nagy tettekre hív, de meg kell hallani. Az Egyesült Államoknak önmérsékletet kell tanúsítania és vissza kell szereznie egy bizonyos mértékű megbecsülést, hogy ismét jóindulatú állami szereplő hírében álljon. Emiatt élesen el kell kanyarodni attól az útiránytól, amelyet az Egyesült Államok külpolitikája vett az utóbbi években: először is ezentúl nem tanácsos sem meggondolatlanul lerohanni más országokat, sem pedig fegyvert kovácsolni az USA gazdaságpolitikájából szankciók és tarifák túlzott használatával. De mindennél nagyobb szükség van a multilateralizmust elítélő jelenlegi vélemények újragondolására. Egyrészt a világrendek felbomlása tényleg lassan zajlik; másfelől súlyos problémát jelent, ha az az ország jár élen a szétverésében, amelynek nagy szerepe volt a felépítésében. Mindez azt is megköveteli, hogy az Egyesült Államok rakjon rendet a saját háza táján – csökkentse az államadósságot, építse újra az infrastruktúrát, javítson a köznevelésen, áldozzon többet a szociális biztonsági hálóra, vezessen be jobban működő bevándorlási rendszert, amely megengedi a tehetséges külföldieknek, hogy idejőjenek és itt maradjanak, tegye működőképesé a politikai életet a szavazás megkönnyítésével, és szüntesse meg a választási visszaéléseket. Az Egyesült Államok nem lehet külföldön a rend hatékony támogatója, ha országhatárain belül megosztottság uralkodik, belügyi problémák vonják el figyelmét és híján van az erőforrásoknak.

Az USA által őrzött modern világrend komoly alternatívái valószínűtlenek vagy nem túlzottan vonzóak, illetve egyszerre mindkét jelző igaz rájuk. Egy kínaiak vezette rend például nem a szabadságról szólna, tekintélyelvű belpolitikai rendszerek és államgazdaságok jellemeznék, ahol a belső stabilitás megőrzésén lenne a hangsúly. Visszatérést jelentene az érdekszférákhoz, ahol Kína megkísérelné, hogy uralja régióját, ez valószínűleg összeütközésekhez vezetne más helyi hatalmakkal, mint például Indiával, Japánnal és Vietnámmal, amelyek nyilván felfejlesztenék hagyományos vagy akár nukleáris haderejüket. Bármennyire is vonzó elképzelésnek tűnne egy új demokratikus, szabályokon alapuló, európai és ázsiai középhatalmak, illetve Kanada által vezetett rend, sikeres megvalósulásához egyszerűen hiányozna a katonai erő és a helyi politikai akarát. Még valószínűbb alternatívának tűnik egy olyan világ, ahol nem túl sok rend uralkodik – egy még nagyobb zűrzavarba süllyedt világ. Tért nyerne a protekcionizmus, nacionalizmus és populizmus a demokrácia kárára. Egyre gyakoribbak lennének a belső és a határokon átnyúló konfliktusok, és

fokozódna a nagyhatalmak közti vetélkedés. A világot érintő gondok együttes leküzdése majd-hogynem elképzelhetetlen lenne. Ha ismerősek tünik ez a kép, ez csak azért van, mert egyre inkább mai világunkat mutatja.

Egy világrend felbomlása olyan folyamatokat indíthat el, amelyekben magukban hordozzák a katasztrófát. Az első világháború körülbelül hatvan évvel azután tört ki, hogy az európai összhang gyakorlatilag megszűnt a Krím-félszigeten. Amit ma látunk, az több lényeges szempontból a tizenkilencedik század közepére emlékeztet: a második világháború utáni, hidegháború utáni rendet nem lehet helyreállítani, de a világ még nem érkezett el egy rendszerszintű válság szélére. A ma feladata gondoskodni arról, hogy ez soha ne is következzen be, legyen az akár az amerikai-kínai kapcsolatok megromlása, egy Oroszországgal való nézeteltérés, egy kirobbanó közel-keleti konfliktus, vagy az éghajlatváltozás halmozott hatásai miatt. A jó hír, hogy a világ sorsának nem kell feltétlenül katasztrófába torkollania; a rossz hír pedig, hogy ennek elkerülése korántsem biztos.

(Foreign Affairs)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

<i>Erős Vilmos</i> történész, egyetemi docens, Debrecen	<i>Dr. Prieger Adrienn</i> egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
<i>Farkas Attila</i> PhD, filozófus, a Szent István Egyetem adjunktusa, az MMA-MMKI tudományos munkatársa, Budapest	<i>Simon János</i> intézetigazgató egyetemi tanár, Kodolányi János Egyetem
<i>Gáspár Zoltán</i> filozófus, Budapest	<i>Dr. Udvarvölgyi Zsolt</i> történész, szociológus, főiskolai tanár, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác
<i>Kapronczay Károly</i> történész, egyetemi tanár, Budapest	<i>Varga Csaba</i> jogfilozófus, professor emeritus (MTA TK JTI és PPKE JÁK), Budapest
<i>Dr. Klemm Dávid</i> doktorandusz, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar	<i>Vizvári Béla</i> egyetemi tanár, Famagusta
<i>Pokol Béla</i> egyetemi tanár, ELTE ÁJK	

Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenységét!
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42
Köszönjük múlt évi felajánlását!

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Pokol Béla – Simon János: Szuverenisták és integristák az új Európai Parlamentben. A 2019. májusi EP-választások esélyei.</i>	1
<i>Dr. Prieger Adrienn – Dr. Klemm Dávid: Brexit vagy brexin, visszafordulhat a kilépési szándék?</i>	26

MŰHELY

<i>Erős Vilmos: A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) III.</i>	33
<i>Gáspár Zoltán Ernő: Az új rendszerfilozófia lehetősége A nyugati filozófia továbbélésének feltétele.</i>	59
<i>Vizvári Béla: A magyar felsőoktatás szerkezeti problémái</i>	72

SZÁZADOK

<i>Varga Csaba: Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)</i>	82
<i>Udvarölygi Zsolt: Stein Aurélla, a világhírű Kelet-kutatóra emlékezve</i>	106

NAPLÓ

<i>Kapronczay Károly: Mi történt Magyarországon 1918 novemberében Tallózás a korabeli magyar sajtó híryanagában</i>	111
<i>Farkas Attila: Az egyetlen ész filozófusa: könyv Immanuel Kantról</i>	113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Peter Brown: Két birodalom között (117) Richard Haass: Egy világrend vége, és ami a nyomában jön (122)</i>	
---	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

